

GT

Társadalomtudományi folyóirat

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

I. évfolyam 1. szám, 1990. február

Főszerkesztő: Thoma László

Szerkesztők: Ponicsánné Kálmán Katalin
Tomori Lajos

Megjelenik kéthavonta

GT

Felelős kiadó: Gidai Erzsébet
Kiadja a Szakszervezetek Gazdaság- és
Társadalomkutató Intézete
Budapest II., Tárogató út 2/4.
1525 Bp. Pf. 40.

BEKÖSZÖNTŐ

Kedves Olvasóink!

Mai válságos világunkban tudományos lapot indítani kockázatos vállalkozás. Egyrészt a megcsappant pénzügyi alapok messze nem fedezik a szükséges kiadásokat, másrészt a társadalmi érdeklődés is elsekélyesedett. A pénzügyi források híján sorra szűnnek meg neves tudományos folyóiratok, közöttük a legnagyobb kár a társadalomtudományi publikációkat éri.

Amikor elhatároztuk a kéthavonta megjelenő, *Gazdaság és Társadalom* című társadalomtudományi lap indítását, részben az a szándék vezérelt bennünket, hogy a magunk erejéhez mérten igyekezzünk pótolni a pénzügyi válság okozta szellemi veszteségeket. Emellett az a felismerés is erre ösztönzött, hogy Magyarországon nincsenek olyan társadalomtudományi periódikák, amelyekben a gazdasági és a társadalmi folyamatokat elemző kérdések interdiszciplinárisan, mint összefüggő rendszer jelennének meg. Folyóiratunkban azokat az új kutatási eredményeket, új gondolatokat, neves szakemberek és kutatók azon tanulmányait kívánjuk publikálni, amelyek a társadalomtudományi eredményeken túl, társadalmi-gazdasági fejlődésünk gyakorlatát is segíthetik, javaslatokat adhatnak a válságból való kilábalásunk lehetőségeire. Ugyanakkor igyekszünk kitekintést biztosítani a társadalomtudományok nemzetközi alakulására is. Ez az igény indokolja, hogy az egyes átfogóbb kérdésekben jeles külföldi szerzőket is megszólaltassunk.

Folyóiratunk nyitott, benne a társadalomtudomány minden ága képviseltetheti magát. Szívesen fogadunk új, tehetséges szerzőket és új gondolatokat. Helyet biztosítunk az érdekvényesítés politikai-politológiai elemzésének, s az ehhez szükséges szakmai tanulmányoknak is.

Kedves Olvasóink! Fogadja érdeklődéssel lapunkat és tegye meg javaslatait, észrevételeit cikkeinkről. De nem csak olvasóink, hanem szerzőink is lehet. Közös érdekünk, ezekben az ínséges időkben, a szakmai tisztesség és a tudományos nyitvánosság védelme.

TARTALOM

POLITIKA

Thoma László: A választások és a szakszervezetek	3
---	---

MODERNIZÁCIÓ ÉS VÁLSÁG

Ágh Attila: Modernizáció és legitimáció (Közép-európai modernizáció és legitimációs vákuum)	18
Urbán László: A modernizáció-elméletekről	41
Gérard de Bernis: A nemzetközi eladósodás folyamata	63
Gérard de Bernis/Claudio Jedlicki: Nemzetközi adósság-gazdálkodás (A nemzetközi adósság kezelése)	79

VITA

Ékes Ildikó: Hozzászólás az "Indulatos Rőpirat..."-hoz	84
Nyilas András: A szakszervezeti nézőpontú gazdaságpolitika néhány kérdéséről	99

KELET-EURÓPA: GAZDASÁG ÉS POLITIKA

Alec Nove: Megvalósítható szocializmus? Néhány társadalmi-politikai előfeltevés	118
Alain Touraine: 1956–1968–1980: A kommunista uralommal szembeni ellenállás Közép-Európában	135

TÁRSADALOM

Kozma Ferenc: Ökonómia és ökológia (A gazdaságpolitika Szköllája és Kharübdiszé?)	145
Ernst Gabriella: Egy lakáspolitika körvonalaihoz	158

DOKUMENTUM

Vígvári András: Megjegyzések egy dokumentum részletei elé	172
Tézisek a Gazdaságpolitikai munkaprogram kialakításához (részletek)	174

Szerzőink:

Ágh Attila tudományok doktora, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem

Urbán László filozófus, Janus Pannonius Tudományegyetem

Gerard de Bernis egyetemi tanár, Grenoble

Claudio Jedlicki egyetemi tanár, Grenoble

Ékes Ildikó kandidátus, Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete

Nyilas András kandidátus

Alec Nove egyetemi tanár, Glasgow

Alain Touraine egyetemi tanár, Franciaország

Kozma Ferenc tudományos doktora, Marx Károly Közgazdaságtudományi Intézet

Ernst Gabriella közgazdász, Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete

Vígvári András kandidátus, Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete

POLITIKA

Thoma László

A választások és a szakszervezetek

Magyarországon napjainkban rendkívül erőteljes átalakulási folyamatnak vagyunk tanúi és részesei politikai, gazdasági és társadalmi téren egyaránt. A választásokra készülve a kormánynak, az egyes politikai pártoknak szembe kell nézniük azzal a súlyos gazdasági válsággal, amelyből a kilábalás csak számos társadalmi, szociális és egyéb feszültségekkel terhes, lassú folyamat eredményeként következhet be.

Mint ismeretes a választási harcokban általában az ígéreteknek és a követeléseknek jut főszerep. Ebből természetesen az következik, hogy a gazdasági programok, hiszen ebben a helyzetben egy politikai párt sem képes meghirdetni reálisan megvalósítható és ugyanakkor a választóknak is vonzó programok többnyire ígéretes, amelyeknek a reális megvalósításával szemben szkeptikusak lehetünk. A mély gazdasági válság következtében a kormányzat gazdasági mozgástere rendkívül szűk, eleve behatárolja az adósságfüggés, az avult gazdasági struktúra stb. A válság elhárítása olyan rövid távú gazdasági kényszereket működtet a kormányzattal szemben, amelyek nem csak a hosszú távú esélyeinket veszélyeztetik, de egyben (látszólag racionálisan) indokolják a jelenlegi restriktív, liberalizáló monetarista gazdaságpolitikát is.

Ez a gazdaságpolitika mára sajátos kormányzati filozófiává bontakozott ki, amely a politikai reformok irányát és jellegét is igyekszik összehangolni a gazdaságpolitikával. A liberalizált monetarista gazdaságpolitikához természetesen a polgári demokratikus parlamenti politikai reformok tartoznak, tehát a demokratizálódás folyamatában ma alapvető veszély, hogy az - esetleg szélsőséges - parlamentalizmusba torkollhat. Ebben az esetben az érdekérvényesítés esélyét a parlamenti jelenlét határozza meg. E fejlemény a szakszervezetek jövőendő esélyeit kedvezőtlenül befolyásolhatja.

Mit tehetnek a szakszervezetek? A választópolgárok jelentős része szakszervezeti tag, de ezt a tényt nem szabad túlbecsülni, hiszen a szakszervezet befolyása saját tagóságára nagyon mérsékelt. A választási harcot mégis mindenképpen színesíti, befolyásolja a szakszervezetek aktív jelenléte a választási küzdelemben, hiszen a különböző pártokkal való egyezkedésekben a szakszervezetek a következő kormányzattal szakmai elvárásaikat fogalmazzák meg.

A szakszervezet választási agitációjában abból indulhat ki, hogy amíg az egyes pártok nem rendelkeznek kormányzati felelősséggel, a jelenlegitől eltérő alternatív gazdasági programokkal, addig kell a tényleges kormánypolitika, valamint a politikai harcokban részt vevő pártok között megalapozni azt a politikai mozgásteret, amit az érdekvédelem a jövőben igényel magának.

Paradox módon, a helyzet úgy vázolható, hogy pártpolitikai szinten a jelenlegi kormánynak nincs komolyan vehető ellenzéke. Hiszen minden olyan párt, amelyik támogatja a jelenlegi kormányzati filozófiát, tehát a vegyes-vagy polgári gazdaság megteremtését, a piac ideológiákat, a liberalizációt stb., szükségképpen támogatja a politikai intézmények ennek megfelelő átalakulását is. Csakhogy míg a kormányzat jelenleg kénytelen levonni ennek gyakorlati követelményeit is, (tehát kénytelen támogatásokat épít le, munkahelyeket

számol fel, harcol a jövedelem kiáramlás ellen, a költségvetési egyensúlyért, s megnyirbálja a szociálpolitikai és a kulturális kiadásokat stb.), addig a kormányon még nem lévő ellenzéki pártok liberalizációs ígéreteikben "elfeledkeznek" ezekről a gyakorlati következményekről. Miközben (a legtöbb) bizonyos módosításokkal maguk is vállalják a kormány gazdaságfilozófiáját, ezt egy jóléti társadalom ígéreteivel kötik egybe. Így ma nem kényszerülnek azoknak a politikai kérdéseknek a megválaszolására, amelyeket a hatalmon lévő kormány naponta kénytelen megválaszolni, noha közben veszélyezteti a saját (és a kormánypárt) politikai tőkét, társadalmi hitelét. A kormány már korábban levonta a kényszerhelyzetből adódó gyakorlati konzekvenciákat, és ennek megfelelően - miután gazdasági mozgásteret rendkívül szűk - politikai mozgásterét igyekezett megteremtetni. Ennek a törekvésnek az igazi vesztesei a szakszervezetek voltak.

A kormány a hatalmi struktúra nyitottá tételével igyekezett bővíteni a politikai mozgásterét. Ez voltaképpen a pártállam felbomlásának a folyamatát jelentette. A kormányzat fokozatosan igyekezett bevonni a kormányzati felelősségbe a legkülönbözőbb politikai erőket, pártokat. Ez a folyamat majd egy többpárti koalíciós kormányban teljesedhet ki, ahol a kormányzó és az ellenzéki koalíció között megoszlik a kormányzati felelősség, tehát még egy kormányválság sem vezet a történelmi kontinuitás szétrombolásához vagy egy általános rendszerválsághoz.

A pártállam felbomlása tehát, pártpolitikai értelemben, eddig sikeresnek mondható, és szükségszerűsége is vitathatatlan, hiszen más út egy hatalomgyakorlásra képtelen pártállam robbanásmentes lebontásához nem kínálkozott, ha csak nem akarták megvárni azt, hogy egy újabb népfelkelés söpörje le az egész korábbi struktúrát.

A kormány mozgásterét erősen beszűkítette a szocialista pártállamnak az a politikai filozófiája, hogy a társadalmi stabilitást az életszínvonal fokozatos emelésével,

de legalább szinten tartásával lehet biztosítani. Ebből következtetett, hogy az életszínvonal a szocializmus mindig megkülönböztetetten politikai kérdés is volt. Amikor azonban a kormányzat hosszú időn át, széles rétegek életszínvonalát csökkentti, nyilvánvalóvá válik az, hogy a kormányzati politika egyre kevesebb társadalmi támogatásra számíthat, tehát amilyen szükségszerű volt és amilyen hatékonynak bizonyult a társadalom eddig elnyomott politikai erőinek a rehabilitálása, mozgósítása, majd csendes bevonása a kormányzati munkába, olyannyira kockázatos, hogy mindez romló társadalmi feltételek alapján megy végbe. Miközben pártpolitikai értelemben a kormány nyitottá vált, háttérbe szorítani, semlegesíteni, gyengíteni igyekezett mind a tradicionális érdekvédelmi szervezeteket, mind a társadalom önvédelmi szervezkedésének megjelenő embrionális képződményeit. Csak így tudta jelentős alku, alternatívák kidolgozása nélkül a pártok támogatásával rákényszeríteni a társadalomra, a bérből és fizetésből élőkre a restriktív gazdaságpolitikát. A restriktív gazdaságpolitikában kifejeződő gazdasági diktatúra így jelenhetett meg a politikai színpadon, mint a magyar demokratikus fejlődés, demokratikus reform és vértelen fordulat. De ez a demokratikus fordulat egy demokratikus úton bevezetett diktatúrának a lehetőségét is magában rejti.

A kormányzat társadalomellenes intézkedései nem most kezdődtek, s nem csak politikailag, hanem jogilag is érzékelhetők. Elég itt néhány példát felsorolnunk. Az új Munka Törvénykönyv lényegében a munkavállalói jogok erőteljes korlátozását fejezi ki, a vállalati törvénynek a vállalati tanácsokra és általában a vállalati önkormányzatra vonatkozó részei csorbítják a munkavállalói jogokat, a vállalaton belüli dolgozói érdekképviselő intézményeit, ugyanakkor mértéktelenül megnövelik a menedzseri befolyás és érdekvé-nyesítés esélyeit. A társasági törvény gyakorlatilag nullifikálja az érdekvédelmet, megjelenése mégsem kötődött egybe egy, a szakszervezeteket segítő szakszervezeti törvénnyel.

Az átalakulási törvénynek az állami vállalatokra vonatkozó része gyakorlatilag felszámolja azt a lehetőséget, hogy az átalakulásban a dolgozói érdekek képviselőjéhez jussanak. Az ebből adódó kérdések máris jelen vannak a vállalatoknál, törvényes alap nélkül is megjelentek a munkástanácsok. A munkástanácsok egyik formája a szakszervezeti jogosítványokat is magához ragadó "ellenszakszervezeti" mozgalom, de minden formájában jelen van az alkalmazotti tulajdon, a részvételi jogok (a participáció) és e vezetés feletti ellenőrzési jogok követelése. Ennek jogi alapjait a demokratizálódó törvényhozás, jól belátható politikai okokból, nem teremtette meg. A szakszervezeti mozgalom nem került ki a bizalmi válság hullámvölgyéből, amit részben saját múltja, részben az új szakszervezeti vezetés időpazarló késlekedése, részben a szakszervezeteket érő politikai nyomás magyaráz, de nem sikerült megteremteni a munkavállalói érdekek érvényesülését megalapozó törvényeket sem.

A kormányzat felismerte, hogy az átmenet időszakában a legitimitása valójában nem bizonyítható, de nem is cáfolható. Hiszen egy kormányzópart kormányként egy nem legitim, de elvileg a kormányzópart (gyakorlatilag azonban egyre inkább az ellenzéki pártok) által irányított parlamentnek felelős. A kormány igyekezett egy pártoktól független, de a parlamenttől valójában még nem igazán függő szakértői kormánypolitikát kialakítani, önálló politikai erőként megjelenni. Ez jórészt sikerült neki, hiszen kezdeményezéseit a nyomásgyakorló pártok többsége politikailag támogatta. Ezzel a kormány egy leendő koalíciós kormányzat jövőjéből sok mindent anticipált. A leendő koalíciót alkotó pártok lassanként feladták a jelenlegi kormánnyal szembeni oppozíciójukat, befolyásukkal - anélkül, hogy a kormányzati felelősséget is felvállalták volna - a kormányt támogatták. Ebből következett, hogy nem csak önmérsékletre intették az érdekvédelmi szervezeteket, hanem politikai nyomás alá is helyezték. "Felül megegyezni, alul bontani" - ez jónéhány

a pártnak a szakszervezetekkel szembeni taktikája a választások előtt, s ez nem sok jót ígér a választások utánra sem.

A kormányzat a szakszervezeteket igyekszik beszorítani a pártállami típusú tömegszervezet szerepébe. Ez a beszorítás politikailag nagyon kemény kihívás, hiszen minden olyan esetben, amikor a SZOT felvállalja a társadalmi önszerveződés által megfogalmazott tagsági követeléseket, a kormány, s a vele szövetséges ellenzék, a tömegkommunikáció azonnal reformellenességgel, a szakszervezeti bürokrácia önmentési kísérletének vádjával bélyegzi meg a szakszervezeteket, miközben az egyes tiltakozó tagsági csoportoknak kisebb, elszigetelt engedményeket tesz, így az esetek egy részében sikerül leszerelni azt, hogy a társadalmi elégedetlenség egy, a szakszervezetek által kezdeményezett széles körű, nyílt és szervezett társadalmi ellenállásban jelenjen meg.

A pártállam felbomlásában tehát kétségtelenül a kormányzat volt az egyik nyertes, hiszen a legitimitás problematikus voltából a szakértői kormány szerep kínál számára kiutat. Viszont minden erejével azon volt, hogy a szakszervezetet ne engedje kilépni a pártállamiság keretei közül, tehát politikailag diszkriminálja. A diszkriminációval a szakszervezet elveszti annak az esélyét, hogy a tagság a bizalmát visszanyerje.

Jellemzően fejezte ki ezt a helyzetet az, hogy amikor a SZOT felállt a "Harmadik Oldal"-tól, nem volt igazi esélye arra, hogy tagsága védelme alá helyezze magát. Az érdekvédelem politikailag is gyanús helyzetbe került, hiszen lehetetlen ellátni az érdekvédelmi feladatokat akkor, ha egyetlen politikai párt sem támogatja hatékonyan és egyértelműen a szakszervezeti tagságot alkotó bérből- és fizetésből élő rétegek tényleges, gazdasági, szociálpolitikai, kulturális, politikai érdekvédelemét a kormány s a vele szövetséges ellenzéki pártokkal szemben, hiszen ez egy jövőendő kormányzati koalíció számára azt a követelményt fo-

galmazhatná meg, hogy a majdani kormányzata radikálisan szakít a jelenlegi kormány gazdaságpolitikájával, s ennek külpolitikai és világgazdasági következtetéseit is levonja. A jelenlegi kormány időt akar nyerni, ezért a vele szembeni társadalmi elégedetlenséggel nem néz igazán szembe. Igyekszik inszINUÁLNI a munkásszervezkedéseket és a tiltakozásokat (sztrájk, demonstráció, munkástanács), egybemosza őket a konzervatív pártállami érdekekkel, ezzel jelen társadalmi válságát részben a jövőendő kormányra hárítja tovább.

Kialakul egy dilemma: miközben a kormány kilépett a pártállami struktúrából, mindent elkövet, hogy az érdekvédelmet ne engedje abból kilépni, a tényleges elnyomással, politikai pressziókkal, politikailag, ideológiailag és erkölcsileg is diszkriminálja.

A fenti helyzetből következően tehát egyre szűkül az érdekvédelem és a szakszervezetek mozgástere; ez is növeli a kormány politikai mozgásterét. Kialakult egy helyzet, ahol a bizalmát vesztett tagságot nem a kormányzattal, hanem a szakszervezettel fordítják szembe, s ez az egyes pártok által mintegy felülről vezényelten történik. A lengyel Szolidaritás 1980-1981-ben egy széles körű és elégedetlen társadalmi mozgalomra támaszkodott, tehát benne egy spontán társadalmi tömegmozgalom nyert sajátos szervezeti formát. Ennek a szervezeti formának nem a hatalom átvétele, hanem a hatalom feletti társadalmi ellenőrzés megszervezése volt a célja, a szervezkedés éppen a horizontális struktúrákból merítette erejét. Eredetileg nem pluralizálni akarta a hatalmat, tehát nem a különböző pártok között akarta megosztani, hanem ellenőrzése alá akarta vonni. 1980-1981-ben kialakult a horizontális érdekvédelmi szervezetek által szorososan ellenőrzött hatalom modellje, ahol a szakszervezetek által gyakorolt ellenőrzés úgy szolgálja a társadalmi önvédelmet, hogy a kormányzatot állandó alternatív-

vákra kényszeríti anélkül, hogy kormányzati felelősséget vállalna. A Szolidaritás nem a politikai intézményekből, hanem abból a társadalmi struktúrából merítette erejét, amit a horizontális önvédelmi struktúra szervezetenként megjelentetett. Ebből következett, hogy intézményei katonai puccsal felszámolhatók voltak, de a társadalmi struktúra bármikor képes volt újratermelni szervezeteit, hiszen a horizontális szervezet a társadalmi struktúrát közvetlenül "leképezte". A Szolidaritás "eredeti" formájában nem-pártosodó társadalom önvédelmi szervezete volt, a pártállami hatalmi elittel szemben. Az 1989-es hatalomátvételhez a Szolidaritásnak pártosodnia kellett, ebből viszont az is következik, hogy a Szolidaritás helye a lengyel társadalomban "üresen maradt". S miután a lengyel kormánynak változatlanul szűk a mozgástere, előbb toleranciára kérheti a népet, később viszont diktatúrát kényszerül gyakorolni, ezzel viszont újból életre kelti a társadalmi önvédelemre vonatkozó tömeges igényeket.

Egy dolog ma már világos: Közép-Kelet-Európában társadalmi egyensúlyt csak akkor teremthetünk, ha a válság miatt gazdasági diktatúrát gyakorló kormánnyal szemben kibontakozik az ellenőrző szerepet betöltő társadalmi önvédelmi szervezet. A kormány a gazdasági diktatúráért vállal politikai felelősséget, de ezt a felelősséget, s a vele járó hatalmat kénytelen más politikai erőkkel is megosztani, a plurális politikai erőket képes a parlamentben koncentrálni. Így újból zárt hatalmi struktúra alakul ki, (többpártrendszer esetében is), amelyből az ellenzéki koalíció sem képes kilépni. A társadalom erőit alulról megszervező önvédelmi és érdekvédelmi intézmények képesek csupán e zárt, plurális hatalmi struktúrát ellenőrzésük alá vonni, hiszen nem részesei a hatalomnak, a társadalom és nem a pártok plurális érdekeit jelenítik meg. Az önvédelmi szervezeteknek nem a hatalom átvétele, a kormányzati felelősség vál-

alálása" vagy a hatalomban való részvétel a célja, hanem a hatalom feletti társadalmi ellenőrzés megjelenítése. (Ezt nem feltétlenül egyetlen szakszervezetnek kell ellátni.) Szerepük az, hogy a mindenkori kormányzatot alternatív társadalom- és gazdaságpolitikai gondolkodásra és intézkedésre kényszerítsék, tehát az adott lehetőségeken belül társadalmilag optimalizálják a kormányzati döntéseket. Ezzel a társadalmi alkuk lehetőségeit intézményesen szélesre vonják. Az alternatív gondolkodásra kényszerített kormány, s az erőteljesen megjelenő társadalmi önvédelem állandó konfrontálódása és nyílt alkudozása (amely alkudozás a legszélesebb értelemben vett nyilvánosság előtt folyik), az áldozatvállaló társadalmi rétegeket a kormányzati döntések részesévé teheti. Ez nem azt jelenti, hogy a kormány állandóan enged a legkülönbözőbb társadalmi rétegek nyomásának, hanem azt, hogy az egyes intézkedéseinél a társadalmi nyilvánosságban kell bizonyítania, hogy a kényszerítő intézkedések közül a kormány a legszükségszerűbb és legmértányosabb alternatívát választotta. Tehát az áldozatvállalásra nem csupán kényszeríti, vagy kéri a társadalmat, hanem az egyes alternatívák kialakításába - az érdekvédelmen és az érdekképviselőten keresztül - bevonja a nem pártosodott társadalmi érdekeket is. Idővel természetesen ezek a szervezetek a törvényhozásban is megjelennek, de nem céljuk - mert nem is lehet - a kormányalakítás és a kormányzati felelősségvállalás. Nem céljuk az önálló alternatívák kidolgozása sem, alternatívákat nem kínálni, hanem kikényszeríteni kell a kormányzattól. A lengyel Szolidaritás 1989-ben magára vállalta a kormányzati felelősséget, s ezzel önvédelmi szervezet nélkül, magára hagyta a társadalmat, s a válság mélyülésével a társadalom vele szemben fog újjászerveződni. A választásokban tehát a szakszervezetek nem a hatalomban való részese-
dés kivívásában érdekeltek, hanem abban, hogy a társadalmi önvédelem politikai esélyei a jövőben növekedjenek, jogilag szilárd talajon álljanak.

Milyen alapon, s milyen céllal történhet tehát a szakszervezetek beavatkozása a választási küzdelmekbe? Fel kell tenni a kérdést: melyik választási program kínálja a szakszervezeti mozgalom rehabilitálásához, mozgásterének kitágításához, egységének megőrzéséhez a legnagyobb esélyt? Ennek megfelelően a választásokig rendelkezésre álló időben a szakszervezeti mozgalomnak radikálisan szakítani kell egy legitimitását vesztett nomenklatúrával, de egy, legitimitását még nem bizonyítható, dinamikusan kiépülő "többpártálami" struktúrával is.

Az érdekek közötti határvonal most a kormányzat és a társadalom között húzódik, nem pedig a kormányzat és az ellenzéki pártok között. Ha a szakszervezetek a kormányzattal kötik meg konszenzusaikat, elveszítik a tagság bizalmát. Ha a tagság érdekeit radikálisan képviselik, szinte minden párttal szembekerülnek. A kormány és a párt viszont arra törekszenek, hogy a szakszervezeteket a jövőben is leszorítsák egy alárendelt politikai szerepbe. Ez az ellentmondás rendkívül nehezen oldható fel, de a döntés elodázása csak azt eredményezheti, hogy miközben felülről, a legkülönbözőbb politikai pártok folyamatosan megkísérlik a szakszervezetek vezetésével való megegyezést, ezzel egyidejűleg állandó kísérleteket tesznek a szakszervezetek alulról történő megbontására. Ez az a sajátos ellentmondás, ami a szakszervezetek és a pártok között mára kialakult. S ez az a folyamat, amelyben kiderült, hogy az ellenzéki pártok a szakszervezetekkel szemben folytatott harcukban a kormány szövetségesei voltak, a választások alatt igyekeztek maguk mellé állítani őket, de a választások után újra szembekerülhetnek a szakszervezetekkel, mégpedig minél nagyobb kormányzati felelősséget viselnek, annál inkább. Most van az utolsó esélyünk arra, hogy az eljövendő szakszervezeti harcokhoz a magunk számára politikai esélyeket teremtsünk. A valódi kockázat részben az érdekvédelem egységének, részben a szak-

szervezetek jövőbeli politikai súlyának kérdésében fogalmazható meg. A szakszervezetek gyengülésének haszonélvezője a jelenlegi és a majdani kormányzat, amely egy bénuló szakszervezeti mozgalommal szemben egyre könnyebben viheti át saját akaratát és intézkedéseit. Természetesen ez visszahat a tagságnak a szakszervezettel való azonosulása tudatára is. A tagság ma sem akar tömegesen pártosodni, hanem ma is védekezni akar a kormány gazdasági diktatúrájával szemben. Ha azt látja, hogy a saját szakszervezete képtelen a kormánnyal szemben megvédeni, a szakszervezettől fordul el vagy egy ellenszakszervezethez, vagy felhagy a szervezkedéssel.

Természetesen ezt a dilemmát csak a szakszervezet oldhatja fel, abban a mértékben, amilyen mértékben felismeri, hogy a kompromisszumkereső taktikázás a szakszervezeti mozgalom számára többé már nem megoldás. Abban a helyzetben, amikor az inszinuáció, a diszkriminatív politikai lépések tömege éri a szakszervezetet, a politikai rendszernek pártpolitikai szinten a szakszervezet lesz a bűnbakja. És minél inkább igyekszik a szakszervezet reformellenesség bélyegétől szabadulni, annál inkább veszélyezteteti tagságának a maradék bizalmát. A szakszervezet tehát a pártokkal és a kormánnyal csak nagyon sok fenntartással kötheti meg konszenzusait. Hitet kell teremtenie arra, hogy a tagság bizalmát visszanyerje (mintegy a tagság védelme alá helyezze magát) ehhez viszont jogi alap és politikai erő szükséges, amit csak a naponként megnyilvánuló társadalmi támogatottság biztosíthat. Ebben az esetben a kormány valódi ellenzéke lesz, a kormány feletti társadalmi ellenőrzés megszervezésének kiindulópontja. Mekkora teret engednek a pártok a társadalmi érdekvédelemnek, valamint a bérből- és fizetésből élők politikai képviselésének? Jelenleg sajátos paradoxon állt elő: egyetlen párt sem vállalja fel ténylegesen hatékonyan a nem pártosodott társadalmi rétegek érdekképviselését (bár több is deklarálja ezt), ugyanakkor

több párton belül is léteznek olyan platformok és frakciók, amelyek ezeknek a társadalmi érdekeknek a nevében elégedetlenné saját pártjukkal, vagy annak vezetésével. A szakszervezeteknek elsősorban arra a még ma kialakulatlan, de többé-kevésbé láthatóvá vált baloldali "koalícióra" kellene támaszkodniuk, amely több párton belül látenszen már is hordozza a széles körű társadalmi érdekképviselő kiépülésének elvi lehetőségét, noha különböző ideológiai alapokon. Tehát a pártosodó politikai erőknél belül is léteznek olyan áramlatok, amelyek érzékelik a gazdasági váltás és a társadalmi feszültségek nyomását. A különböző politikai alakulatokban ma még elszigetelten megkísérelnek egy népies, néhol plebejus demokratikus társadalomképet és elkötelezettséget megfogalmazni, ez nem is ritkán populisták politikai szinteken jelenik meg. Az általános politikai fejlődés iránya arra mutat, hogy a kormányzat és a pártok ezeket az erőket a jövőben is igyekeznek háttérbe szorítani, elnyomni.

A szakszervezetek hosszú távú politikai támogatói a különböző pártokban meglévő baloldali platformok. Nem arról van szó, hogy tőlük egy jóléti gazdasági ígérvényekből álló program kidolgozását várhatjuk, de abban a törekvésükben, hogy a majdani koalíciós kormány ismerje el a szakszervezeti érdekvédelmet, támogatást tőlük remélhetünk. Elvárásaink a következők: a szakszervezet a társadalmi érdekvédelem legitimált intézményrendszere, amely nem kényszeríthető kormányzati felelősségvállalásra. A kormány ismerje el az érdekvédelmet a társadalmi szervezkedés legitim formájának, amelynek jelenléte a társadalmi stabilitás biztosítója, s olyan politikai erőnek, amely legitimitását csak a tagságtól kaphatja, felelősséggel tehát csak neki tartozik. A kormány és a pártok ismerjék el, hogy a szakszervezet olyan kormányon kívüli társadalmi erő, amely minden rendelkezésre álló eszközzel jogosult a kormányzatot alternatív döntésekre kényszeríteni, az alternatívák közül a

társadalmilag optimalizálhatót egy állandó alkufolyamatban kiválasztani, a kormány ígéreteit minden rendelkezésre álló eszközzel jogosult ellenőrizni és megkövetelni azok teljesítését. Ennek jogi feltételeit biztosítani kell. A szakszervezetek szervezkedése minden társadalmi rétegre kiterjedhet horizontálisan is. Saját alkotmányozásában jogosult olyan erőként megjelenni parlamenten kívül és belül, amely adott esetben a törvényhozással szemben is felléphet. A szakszervezet jogosult az egyes pártok között, valamint az egyes pártokon belüli frakciók és platformok között, olyan szövetségekkel keresni, amelyek a szakszervezeti jogosítványok bővítése érdekében politikailag fellépnek.

A szakszervezet jogosult a társadalom számára olyan üszkölözéseket adni, amely a különböző, a jelenlegi politikai pluralizmusban is képviselő nélkül maradó társadalmi rétegek politikai érdekképviseleti szervezkedését segíti elő.

Lehát a választások előtti tárgyalásokban a különböző pártokkal szemben deklarálni kell a magyar szakszervezeti szövetség függetlenségét, azt, hogy a szakszervezet legitimitását tagsága biztosítja, a kormánnyal kötött megegyezéseit ez a legitimitás határozza meg. Deklarálni kell, hogy a szakszervezet mindezt a tagsága védelme alatt s a tagsága érdekében teszi. A szakszervezet olyan értelmezésben elemezze és értékelje újra az elmúlt két-három év munkásmegmozdulásait, munkéstiltakozásait, amelyből kitűnik, hogy a szakszervezeti mozgalom véglegesen szakított transzmissziós múltjával.

Az első lépés tehát a szakszervezet politikai mozgásterének kibővítése. Minden gazdasági, szociálpolitikai és kultúrpolitikai követelés csak ezt követően fogalmazódhat meg. Miután az egyes pártok deklarálni fogják a jóléti társadalom ígéretét, a kultúra fontosságát, a szakszervezeteknek törekedniük kell arra, hogy egyrészt felülvizsgálja az ilyen irányú ígéreteik valóra váltásának esélyeit, másrészt a gaz-

dasági programokban kimutassa azokat a mozzanatokat, amelynek a társadalmi és kulturális hatásai jelentős társadalmi rétegek további deprivációjához vezetnek. Ehhez természetesen szükség van a pártoktól való függetlenségre, másrészt arra, hogy az egyes pártok programjait ne ideológiai konstrukciók alapján ítéljük meg. A pártokkal való tárgyalásokban az vezethet bennünket, hogy mennyiben támogatják a szakszervezetet, a választási harcokban viszont a tagságot annak mérlegelésével kell ösztönözni, hogy a társadalmi szervezkedésnek melyik politikai program kínál tágabb teret. Ezzel összefüggésben természetesen a munkavállalók és munkáltatók, valamint a szakszervezetek és a kormány közötti érdekelletéteknek, konfliktusoknak és alkudozásoknak minél tágabb és minél nyilvánosabb teret kell biztosítani. A szakszervezeteknek vállalniuk kell a jelenlegi szakszervezetellenes politikai és kormányzati koalíciókkal szemben a nyílt ellenzéki szerepet.

A pártok abban támogassák a szakszervezetet, hogy az a saját harcait (politikai és jogi korlátok, ideológiai nyomások nélkül) megharcolhassa. Egyben szerveződési centruma legyen a hatalom feletti ellenőrzésnek és a társadalmi önvédelemnek. Ezt a társadalomképet kell kidolgoznunk és propagálnunk.

A konkrét szociálpolitikai, gazdaságpolitikai követeléseink ezen az alapon válhatnak értelmes követelésekké. A társadalom rekreatív, kreatív, kompenzációs vagy öntevékeny kulturális jogának, a szabadidőnek a követelése, (ami természetesen egyben a főmunkaidő becsületének a követelése is), egy radikális bérreform és egy antiinflációs politika követelése.

Egy ilyen szakszervezeti igény megfogalmazása és széles körű elterjesztése két dolgot biztosítana: a szakszervezet valóságos jelenlétét a választások utáni helyzetben, és a szakszervezeti mozgalom egységének védelmét a hatalmat fel-

osztó pártokkal szemben. A békés átmenet egyik legfontosabb biztosítója a szakszervezet, egy gazdaságilag és politikailag jobbra forduló hatalmi és kormányzati struktúrával szemben. Ez a jobboldali hatalom nemcsak kielégületlenül hagyja, hanem önvédelemre is kényszeríti a társadalmat. A marginális helyzetbe szorított társadalmi elégedetlenség a különböző politikai erők vak eszközévé is válhat. A dezorganizált társadalom kiszorul a politikai alkudozásokból, s ez társadalmi robbanásokhoz vezethet.

MODERNIZÁCIÓ ÉS VÁLSÁG

Ágh Attila

Modernizáció és legitímáció közép-európai modernizáció és legitímációs vákuum

A modernizációs elmélet a hazai - s általában a kelet-európai - társadalomtudományok új paradigmája, rendező elve, sőt divatja volt. A méltán könyvtárnyi méretűnek nevezhető szakirodalomban világosan kitűnnek a paradigmaváltás okai is: a modernizációs elmélet válságtermék, kifejezi a korábbi "forradalom" típusú elméletek - azaz a szocializmus mint gyökeresen új társadalom kibontakozásán alapuló "formációelméleti" megközelítések - csődjének és az új "történelem" típusú elméletek fölülkerekedését, melyek a lassú, fokozatos átalakulással és a történelmi folyamatossággal számolnak, s ennyiben a reform politikájának tudományos bázisául szolgálnak. Szaktudományosan tekintve a modernizációs paradigma az interdiszciplinaritás, a középszintű elméletek és a gyakorlati alkalmazhatóság elvének előterébe kerülését jelenti, így kapcsolódott össze országunk vagy közép-európai régióink történelmi modernizációjának vizsgálata egészen praktikus kérdésekkel, mint egy-egy város és vidéke konkrét fejlesztésének kérdése seregnyi gyakorlatias részlet megítélésével vagy megtervezésével.¹

Ez az írás nem a modernizációs elméletek áttekintésére vállalkozik, hanem annak bemutatására, hogyan vezetett a közép-európai modernizáció történelmi, szociológiai és poli-

tológiai kérdésfeltevése szükségképpen egy legitimációs vákuumhoz és azon keresztül a legitimáció kérdéskörének felvetődéséhez. A modernizáció elméletéből annak belső logikája és az utóbbi 2-3 év társadalmi fejlődése következtében megtörtént az átmenet a legitimáció elméletébe, ami az utóbbi időszak legtöbbet tárgyalt és vitatott problémáját, a fennálló jogosultságát és a modernizációs út jellegét, a párt mint modernizációs elit hatalmi szerepét és hatékonyságát foglalja össze. A modernizáció és a legitimáció elmélete tehát szorosan összetartozik. Ahogy korábban a modernizáció anyagi-társadalmi vonatkozásain, most újabban a válságfolyamatok kiéleződésével annak tudati-ideológiai vonatkozásaira került át a hangsúly. A mai helyzetet úgy próbáltam jellemezni, hogy nálunk - akárcsak az államszocializmus más országaiban - legitimációs vákuum van, a korábbi legitimációs modellek már nem működnek, s újak még nem léptek a helyükbe.²

Közép- és Kelet-Európa vitathatatlanul súlyos modernizációs válságban van és ez adja meg az államszocializmus általános legitimációs válságának alapját és hátterét. Ennek a válsághelyzetnek a körülményei szabják meg a modernizációs elméletek recepcióját és adaptációját is, beleértve a legutóbbi időben elterjedté és divatossá vált legitimáció elméletét is. A modernizáció és legitimáció problematikáját tehát nem lehet távoli hűvös objektivitással szemlélni és pusztán az elmélettörténeti összefüggésekbe - az angolszász tradíció amerikanizálása stb. - belehelyezni. A modernizációs elmélet már eleve a Nyugat vesztelnizációs program-ideológiája volt az egész világ, de jelesül a Dél számára, amelyet kezdetben a Nyugat ereje és egyes országok sikeres áttörése legitimált, mint az utánzás-másolás elvét, majd a hatvanas évek globális válsága következtében a Dél általános nyomorúsága teljesen delegitimált. Azonban ahogy a modernizációs elméletek Délről és Nyugatról kiszorultak, úgy váltak

az államszocializmus válságával mind elterjedtebbekké Keleten, ahol mind nyilvánvalóbban megmutatkozott a fejlődés fő irányától való leszakadás és a modernizációs elmélet a válság tudatosításának és a felzárkózás igénye kimondásának program-ideológiájaként jelentkezett. A modernizáció elmélete ugyanis már eredetileg nem pusztán a fejlődés széles országúttját és általános törvényszerűségeit jelentette, hanem - ahogy S. Huntington a "breakdown in modernization" és a "politikai decay" kifejezésekkel már 1968-ban megfogalmazta - a fejlődési utak és kísérletek többségében a zsákutcákat, a megtorpanást, sőt a hanyatlást is kifejezte. Nem véletlen, hogy Kulcsár Kálmán, a modernizációs elmélet egyik hazai kezdeményezője utóbb a hazai modernizáció elleni konzervatív szembefordulás típusait és azok leküzdési módjait taglalta egy tanulmányában: az adott politikai helyzetből (szituatív), a hosszabb távú társadalmi tendenciákból (strukturális), végül a történelmi folytonosságból (történelmi) fakadó ellenállás típusai valóban jól érzékelik a konzervatív reakciók rövid, közép és hosszú távú sávjait és okait, hiszen a szocialista konzervativizmus a konzervativizmus korábbi formáit is magába építi a modernizációval való szembeállásban. Ezzel azonban mélyül a legitimációs válság, mint olyan negatív vonások is a (z állam) szocializmus lényegi jegyeként jelentkeznek, amelyek sokkal korábbi múltra tekinthetnek vissza (ti. magának az államnak a túlsúlyos mivolta, ami az egész Közép- és Kelet-Európa modernizációját mindvégig jellemzi).³

Ebből adódik a modernizáció Közép-Európában paradox jelensége. Ezt röviden úgy lehetne jellemezni, hogy mivel a modernizációs kihívás kívülről érkezik, ezért mindenekelőtt az állam válaszol rá, mégpedig egy szűk sávban (hadiipar, a gazdasági modernizáció a legfontosabb iparágakban állami beavatkozás révén, politikai modernizáció helyett az államigazgatás-kormányzás adminisztratív-jogi technikájának reformja stb.) és a Közép-Európában viszonylag fejlett civil

társadalom leblokkolásával az államilag irányított mobilizáció révén. A modernizáció leszűkítése és "államosítása" következtében a nagy lendülettel megindított modernizáció önnön logikájánál fogva leáll - önlefékező és nem öfenntartó fejlődésnek bizonyul - mivel a modernizáció a nagy nekilendülés által közvetlenül érintett területekről nem tevődik át a társadalom más szféráiba. Az öfenntartó fejlődés kibontakozásához éppen a civil társadalom nyugatias szerkezetének további kiépítése kellene, holott az állam által irányított civilizációs-modernizációs nekilendülés (take off) éppenséggel keletiesnek, a civil társadalmat korlátozóknak-lerombolóknak bizonyul. Ennek a modernizációs paradoxnak a csúcspontját és végsőkéig való kiéleződését jelentette az államszocializmus, így annak zsákutcás jellege és legitimációs válsága is a legmarkánsabb volt. A szociológusok tradíciója (Erdei Ferenc nyomán) a "duális" társadalom képlete a tradicionális, népi-nemzeti és külső-idegen modernizált szektorok és osztályok szembeállításával, amiből a modernizáció szervetlen jellege következik Közép-Európában, míg a történészek plurális-heterogén társadalmi modelljéből az, hogy a modernizáció nagyjában-egészében mégiscsak szerves volt, mert nagyon határozottan kapcsolódott bizonyos hazai osztályok és szférák belső fejlődési potenciáihoz. Kivéve az 1948-49-es kelet-európai fordulatot, amikor a szovjet minta mechanikus átvétele megtörte a szerves fejlődést és szervetlenül erőszakolt rá a magyar fejlődésre egy utat; innen adódik a jelenlegi legitimációs válság mélysége és tartóssága is.⁴

A modernizációs elmélet átvétele a hazai fejlődésre termékeny megközelítésnek bizonyult és sikerült már a magyar sajátosságokhoz alkalmazkodni, azaz túláltalánosított-túldimenzionált formáin túljutni. A legitimációs elméletek - mint a modernizációs elméletek legutóbbi fejezete - tekintetében még nem mondhatjuk el ezt, még mindig a nyugati

elméletek eléggé közvetlen alkalmazása dominál. Ezen kellene túljutni már és a legitimáció elméletét nemzetspecifikus módon megfogalmazni.⁵

A legitimációs válság modellje

A legitimációs válság modellje egy sajátosan új "német ideológia", amely a nyugati társadalmaknak a hetvenes években a globalizáció nyomán elindult válságfolyamatait nem a gazdaság vagy a politika szférájában érte tetten, hanem általános tudati válságként ábrázolta. A legitimációs válság elmélete alapvetően weberi ihletésű és hagyományú elmélet, felelevenítése és a modernizációs elmülethez való kapcsolása azonban J. Habermas nevéhez és Legitimation Crisis (első német kiadása 1973, nemzetközileg ismertté vált angol kiadása 1976) c. munkájához kapcsolódik. Habermas a kései kapitalizmus és a jóléti állam problematikájából indul ki, amelyben az állam növekvő társadalmi szerepe felfokozza a legitimáció szükségletét, amit az állam a formális demokrácia és az irányított nyilvánosság eszközeivel próbál kielégíteni. Az állami beavatkozás és a jóléti állammal kapcsolatos elvárások növekedése azonban önnön logikájánál fogva beleütközik a legitimáció növelésének korlátaiba és ez válsághoz vezet: "az állami tevékenység terjeszkedése a legitimációs szükséglet aránytalanul nagy fokozódásával jár... a kései kapitalista társadalmak legitimációs inségbe kerülnek... A hiányzó legitimációkat a rendszerhez igazodó kárpótlásokkal kell ellensúlyozni. Legitimációs válság akkor tör ki, ha a rendszerrel konform kárpótlások igénye a rendelkezésre álló értéktömegnél gyorsabban nő, vagy pedig olyan várákozások alakulnak ki, amelyek nem elégíthetők ki a rendszerrel konform kárpótlásokkal." A legitimációs válság tehát olyan modernizációs baleset, amikor az államilag irányított modernizációs folyamat egyes lépéseinek indokolt-

sága már az ugyancsak államilag struktúrált nyilvánosság révén nem bizonyítható, s egyúttal elszakad egymástól az emberek elvárása és az állam teljesítőképessége. Ez az állapot a hetvenes évek közepén következett be, s bár Habermas ennek a nemzetközi feltételrendszerét nem vizsgálja, mégis kitűnik, hogy a legitimációs válság mögött nagyon prózai folyamatok rejlenek az egész világgazdaság átrendeződésében és a jóléti állam szerepének fundamentális megváltozásában.⁶

Nem csak az áthallások, hanem a direkt párhuzamok is világosak a kései kapitalizmus és a korai vagy államszocializmus államai között a legitimációs válságban: mindkettő magára vállalta az egész modernizációs folyamat irányítását, s ez már eleve felfokozta a legitimációs igényt, azaz a jogosultság és az indokolt lépések bizonyításának súlyát, különösen abban a folyamatban, amelyben az állam már nem csak a növekvő elvárásokat és saját ígéreteit nem tudta teljesíteni, hanem roskadozni látszott a válság nyomása alatt, így csökkentett feladatait sem tudta teljesíteni. Sőt, korábbi ígéreteivel ellentétes, népszerűtlen lépéseire fokozottan kérte a társadalom megértését és támogatását. Ha el is fogadjuk ezt a párhuzamot, hiszen a tudományos majd a szélesebb közvélemény elfogadta, s az elméletet divatossá és a legitimáció kifejezést közhasználatúvá tette, akkor is nyilvánvaló, hogy az állam legitimációs insége mélyebb volt Keleten, mint Nyugaton, hiszen főszereplése is, de vállalt szerepének kudarca is nyilvánvalóbb volt. Az első közelítésben tehát a legitimációs válság modellje nekünk van kitalálva, inkább használható Kelet- mint Nyugat-Európában, s a modernizáció weberi alapmodelljét elfogadva és egész Európára általánosítva, ténylegesen az a helyzet, hogy nálunk van csak igazán legitimációs válság. Hiszen a kelet-európai pártállam nem csak főszereplőjévé, hanem egyedüli szereplőjévé vált a modernizációnak. Ahogy

Hankiss Elemér jogosan megfogalmazza, a központi államhatalom "elvágtá a történeti folyamatosság szálait, minden eszközzel igyekezett hitelét rontani mindenféle más alternatívának, elsősorban épp Max Weber által leírt polgári fejlődési útnak, és intenzív propagandát fejtett ki annak érdekében, hogy a tervracionalitás alternatíváját és saját központi irányító monopóliumát mint egyedül lehetséges és célravezető stratégiát igazolja, legitimálja".⁷

A modernizáció "összeomlásának", zsákutcás és önlefelező jellege feltárulásának természetes következménye a legitimitációs válság, a ki miért felelős és a hol tévesztettünk utat ismert kérdésselvetése. Ez világos magyarázatot ad ugyan a legitimitációs elmélet sikerére és futótűzként való elterjedésére Európa keleti felében, de szerintem eredeti formájában mégsem elfogadható, mert míg ez az elmélet Nyugaton a kialakult-konzolidált demokráciák szokásos legitimitációs mechanizmusainak meglétét tételezi fel és azok válságát fogalmazza meg, s Keleten éppenséggel arról van szó, hogy az eredendő demokratikus legitimitációs modell már korábban sem - vagy alig - létezett, a legkevesébb pedig éppen az államszocializmusban működött, ennek válságáról tehát nem lehet szó. Már az eredeti weberi modell azt hangsúlyozza, hogy a jogállamiság és a racionális legitimitáció kölcsönösen feltételezi egymást (ezt az összefüggést eleveníti fel és "modernizálja" Habermas Nyugaton), de egyik sem létezik, így kölcsönös feltételezettségük - a demokratikus jogállam és annak jogosult, a lakosság által elismert és ellenőrzött tevékenysége, autoritása - sem működött Keleten. Ez már akkor is kiderül, ha a weberi elmélet keretein belül maradunk, hiszen Weber tradicionális hatalomgyakorlást és annak a szokások általi szentesítését, illetve karizmatikus hatalomgyakorlást és annak egy történelmi elhivatottság általi igazolását is inkorporálja elméletébe. Olyannyira, hogy ennek megfelelő pártokat is leírt, amelyekben nincs legáli-

san választott, szakképzett és hivatásos pártbürokrácia, hanem a tradíciók, a társadalmi presztizs és a karizmatikus vezetőtől való személyes függés alakítja ki - a modernizációs szerepet is felvállaló - párt belső szerkezetét.

Ezek már reális kiindulópontot adnak a pártállam és állampárt legitimációs folyamatának elemzéséhez, de nyilvánvalóan ennek kibontásához már meg kell haladni a weberi életmű kereteit. Kiindulópontként viszont le kell szögezni azt, hogy értelmetlen és szélsőségesen, "ideáltipikusan" nyugatias az a kérdésfeltevés, hogy egy modernizációs út vagy állami főszereplője legitim vagy delegitim, a valóságos kérdés az, hogy mennyire legitim (vagy delegitim) és hogyan legitimált avagy miért delegitimálódik. Amennyiben a jogállami-racionális legitimáció nem az egyetlen lehetőség, csak legfeljebb - bár nem feltétlenül - a legitimáció "legfelsőbb foka" - akkor valóban a legitimációnak nem csak a fajtáival, hanem folyamatával és fokozataival van dolgunk. Így közelítve már valóban hasznos elméleti eszközöket kaphatunk az államszocializmus modernizációs válságának elemzéséhez, akár régió (Közép- és Kelet-Európa) vagy nemzet-specifikusan (a magyar vagy lengyel legitimációs válság eltérései) is.

A nemzetközi szakirodalom jó kapaszkodókat nyújt a legitimáció folyamata fokozatosságának elemzéséhez, David Held széles körben alkalmazott tipológiája szerint az alábbi alapvető különbségek vannak az egyetértésben és a jogosultságuk elismerésében, mint a legitimáció fokozatos kiterjesztésében:

1. nincs választási lehetőség (utasítások követése, vagy éppen erőszak alkalmazása),
2. mindig is így történt mindez (tradíció),
3. nem érdekelnek bennünket a dolgok (apátia),

4. bár nem fogadjuk el a helyzetet, jelenleg nem tudjuk elképzelni a megváltoztatását (pragmatikus beleegyezés),
5. elfogadjuk a helyzetet, mert úgy tűnik, hogy hosszabb távon a javunkat szolgálja (feltételes egyetértés),
6. a helyzetet közösségi és egyéni értékeinknek és érdekeinknek megfelelőnek tekintjük (normatív egyetértés),
7. ismereteinknek megfelelően a helyzet jobb már nem is lehetne (ideális normatív egyetértés).⁸

A legitimációs folyamatban, mint a fennállóval való azonosulásban az erőszaktól az értékek teljes elfogadásáig terjed a jogosultság íve az elfogadás hagyományos és praktikus formáin keresztül. A legitimáció fogalma közvetlenül csak a 6. és 7. típusra alkalmazható, s már eleve jeleznünk kell, hogy ebben az értelemben sohasem volt legitim politikai rendszer Kelet-Európában, mivel magának a rendszernek a saját legitimációs mechanizmusa sem a jelenre, a fennálló formákra irányult, hanem a jövőre. Mint jövőre irányuló legitimáció tartalmazta a jelen ellentmondásainak-hiányosságainak magyarázatát. Tehát a jelen azért jogosult, mert egy meghatározott jövő felé vezet. A nyugati legitimációs modellek egyáltalán nem ismerik ezt a jövőre irányultságot, a legitimáltságot itt és most kell bizonyítani az államhatalom demokratikus ellenőrzöttsége és a közvélemény értékrendje révén. Az államszocializmusban pedig egyértelműen a jövőkép kerül előtérbe, annak elfogadása igazol múltat és jelent, amelyek nem állnak meg önmagukban. A jövő értékrendje nélkül a jelennek és a múltnak legfeljebb praktikus legitimációja lehet, mint a legitimáció gyenge formája (4. és 5. típus). Amikor viszont a modernizációs folyamat válságba kerül, akkor voltaképp a jövőkép omlik össze, az tűnik ki, hogy az adott modernizációs folyamat nem vezethet ehhez a jövőhöz, illetve maga a jövő nem kívánatos. De ezért mutatkozik meg a legitimációs válság az egész múlt és jelen radikális átértékeléseként, mert a régi értelmezése és joga-

sultsága attól a jövőtől függött, ami most eltűnik mint társadalmi perspektíva. Ezért kell a legitimációs válság "szocialista" formáját önálló elméleti kérdésként kezelni.

A "szocialista tervezet" összeomlása

Társadalmi tervezetnek (social project) nevezhetjük az olyan modernizációs akcióprogramokat, amelyek meghatározott ideológia alapján célrendszert dolgoznak ki az egész társadalom komplex átalakítására és azt bizonyos társadalmi szereplők (osztályok és rétegek) mozgósításával akarják végrehajtani. A modern kor modernizációs kísérletei számtalan társadalmi tervezetet ismernek nemzeti vagy nemzetközi programként (a gyarmatosítás "civilizációs" funkciója), a II. világháború utáni időszak különösen bővelkedik az ilyen modernizációs akcióprogramokban a harmadik világban, hiszen éppen ezzel kapcsolatos a modernizációs elméletek divatja is. A szocialista tervezet is ilyen modernizációs program, mint a legfejlettebb országok meghaladása az államszocializmus eszköz- és célrendszerével. Ez határozta meg modernizáció és legitimáció viszonyát az elmúlt negyven évben (a kifejezések használata persze jóval későbbi). A jelenlegi értékelésnek már abból kell kiindulnia, hogy ez a modernizációs kísérlet összeomlott, mégpedig saját belső törvényszerűségei, önlefékező természete következtében, amit W. Brus "konzervatív modernizációnak" nevezett el.⁹

A szocialista tervezet belső törvényszerűségei - a modell "import" jellege, erőszakos kelet-európaizálás, a civil társadalom szétverése és a társadalom atomizálása, hatalomkoncentráció és fölülről szervezettség, az állandó költségvetési újraosztás a privilegizált területek javára és az emberi beruházás katasztrofális elhanyagolása, a politikai demokrácia kiiktatása vagy visszaszorítása és formálissá változtatása stb. - eleve kizárták a szokványos

(a jelenre irányuló, racionális-jogállami) legitimáció lehetőségét, de maximálisan kihasználta a minden tervezetben, modernizációs programban meglévő legitimációs potenciált a jövőre vonatkozóan. Ezért az elégedettség-elégedetlenség és jogosultság-jogosulatlanság dimenziói évtizedeken át divergáltak a jelen és a jövő vonatkozásában, az összeomlást éppen a jövő legitimációjának eltűnése zárta le.

A szocialista tervezet önlegitimációjában tehát szerény célokat tűzhetett ki a jelen vonatkozásában, hiszen eleve konfrontálódott a civil társadalommal - "elhalasztott" fogyasztás és demokrácia a fejlesztés jegyében -, így az erőszak és a tradíció után a legitimációs folyamatban legfeljebb annak gyenge formáit érthette el, a depolitizáltság és a magánéletbe való visszamenekülés révén az apátia (3.) vagy a pragmatikus beleegyezés fokát (4.), bizonyos pontokon a feltételes egyetértést (5.) is. (Ilyen Magyarország 1962-1972 között a kádárizmus fénykorában.) A legitimációs folyamat azonban nem evolutív, hanem visszaesésekkel tarkított, ciklikus jellegű, ahogy az egész szocializációs folyamat is az, a nyolcvanas évek végének általános válságáig, ami után már nem ismétlődhetnek a régi ciklusok, mint a reformtörrekvések "liberális" és a visszarendeződések ("normalizálás") "konzervatív" ciklusai. A cikluselméletet az államszocializmusra vonatkozóan a gazdaságban magyar közgazdászok dolgozták ki a legátfogóbban (Bauer Tamás és Sós Károly Attila), politikai ciklusokként viszont a lengyelek, hiszen ott voltak a leggyakoribb ciklikus ismétlődések a legszélsőségesebb kilengésekkel. Mindent összevetve az államszocializmus történetét a politikai-gazdasági ciklusok (politico-business cycles) tagolják és ehhez kötődik a legitimáció ciklikus igazolásai is.¹⁰

A legitimációs folyamat olyan modelljét kell tehát felvázolni, ami a politikai-gazdasági ciklusokra épül, vagyis a modernizáció valóságos történelmi útját követi, s

nem csak annak elvont fokozatait jelzi. Mindez radikális társadalmi átalakulás konfrontációval kezdődik, amelynek lehet nyílt hadiállapot a formája, amikor a polgárháború még zajlik (1.), vagy látens hadiállapot van, amikor a hatalmi vagy modernizációs elit - Schöpflin György kifejezésével - már bizonyos önlegitimációra tett szert, ezért a lakosság legfeljebb passzív rezisztenciával tiltakozhat (2.). A konfrontációból a konszenzusba az erőszakkal végrehajtott stabilizáció mint "normalizáció" vezet át mint a társadalmi "hideg béke" állapota (3.). Az átmenet időszakában a konszenzus negatív formája követheti, amelyben az állampolgárok többsége elfogadja a fennálló rendszert. Adva van tehát egy közömbösségen és apátián alapuló tömeglojalitás (4.), ezt meghaladja a pozitív konszenzus fokozata, mint valódi legitimitás, a fennálló rendszerrel annak értékrendje alapján való azonosulás állapota (5.). A legitimitáció tehát nem azonos a rendszer puszta fennállásával, de (passzív) elfogadásával, vagy akár fejlesztési hatékonyságának elismerésével sem, s ugyanakkor szűkebb a pozitív konszenzus fogalmánál is, mivel egy meghatározott értékrend aktív elfogadását, értékrendjével való azonosulást tételez fel. Bozóki Andrásnak ez a modellje, amely a nemzetközi szakirodalom összefüggésén alapul, már nemzetspecifikus és tágabban Kelet-Európa specifikus, a valóságos történelmi utat követi a modernizációban és annak legitimitátságában, de talán a pozitív fokozatban kevésbé differenciált a szükségesnél - vagy például Held modelljénél -, s így nem tesz lehetővé árnyalt ábrázolást, amire éppenséggel a hazai fejlődés leírása kapcsán lenne szükség.¹¹

Nem kerülhetjük meg ugyanis azt a tényt, hogy a hetvenes évek közepéig a szocialista tervezetnek volt bizonyos világméretű elfogadottsága, "elhihetősége", s csak a globális válság következtében felgyorsuló leszakadás tette nyilvánvalóvá ennek a modernizációs modellnek az életképtelenségét.

gét, fosztotta meg realitásától-"elhihetőségétől" (credibility crisis). Közismert módon A. Nove még a szocializmus "kivihetőségét" kéri számon a rendszer alapvető vonásaként, de W. Brus már annak élet- és fejlődőképességét (feasible-viable), ami világosan mutatja a modernizációs modell értékelésének lényeges megváltozását.¹²

Ez az átcsapási pont Kelet-Európában csak nagy késéssel játszódott le Közép-Európa után, s Közép-Európa országokban is máskor és másképp történt meg. A jövő perspektívájának elvesztése a leghamarabb Csehszlovákiában, a legmélyebben Lengyelországban, a legkésőbb Magyarországon következett be, ezért az árnyalt ábrázoláshoz a negatív és pozitív konszenzusnak számos formáját kell bemutatni. Külön elemzés szorulna annak bemutatására, hogy Magyarországon az 1966-68-as reformkísérlethez kapcsolódva a Lukács iskolában ténylegesen történt egy valódi legitimációs kísérlet a kádárizmus, mint sajátos magyar szocializmus értékalapú elfogadtatására és igazolására, de a pártvezetés szembefordult ezzel a legitimációs kísérlettel. Így az 1968-as csehszlovákiai bevonulást követően és az 1972-73-as visszarendeződéssel, véglegesen lezárult az egyetlen olyan kísérlet is, amely valódi legitimációt nyújtott volna a szocialista tervezetnek mint modernizációs modellnek, s az, hogy ezt a vezető párt maga utasította el, világos bizonyítéka annak, hogy az államszocializmus nem igényel, s nem is képes elviselni egy jelenre irányuló, értékalapú legitimációt, mert a politikai közvélemény és az ideológiai-tudományos kutatás olyan önállóságát tételezné fel, amit a túlkoncentrált hatalmi szervezet még a saját soraiból a maga támogatására sem képes elviselni.¹³

A delegitimáció fokozatai

A legitimációs folyamat tehát egyrészt nem képes kiteljesedni az államszocializmusban, azaz a teljes legitimációig eljutni, másrészt a visszatérő válságok ciklikus modellje miatt nem is tekinthető evolutívnek vagy egyirányúnak. A ciklusok korábbi logikája legfeljebb a legitimáció gyenge formái elvesztését tételezte fel, mint a visszaesést az alacsonyabb fokozatba (az erőszakot is beleértve), a jövő perspektíva elvesztése viszont a "credibility crisis" formájában az egész modernizációs modell legitimálásával járt, vagyis ettől kezdve a legitimáltság formái és fokozatai kerülnek előtérbe. Az alapvető kérdés a modell teljes megkérdőjelezése, amely fokozatosan a hivatalos ideológia és a politikai vezetés szintjén is megtörténik, de már jóval korábban és radikálisabban a lakosságban. Az egész folyamat általános értékvesztéssel, a társadalmi értékrend válságával járt, amelyből pozitív kiutak, új, alternatív modernizációs modellek még nem bontakoznak ki - ez a legitimációs vákuum korábban már említett állapota.

A legitimáció önmaga ellentétébe való átcsapása mint delegitimációs folyamat, markánsan eltérő módon játszódott le a három közép-európai országban. A nemzetközi szakirodalom egybehangzóan azt emlegeti, hogy Lengyelországban a nemzeti társadalom önvédelmére és szuverenitására, az önszerveződő politikai intézményekre került a hangsúly, a nemzet és az állam, illetve a társadalom és az állam közötti éles szakadékkal és az utóbbiak delegitimációjával. Csehszlovákiában úgymond az emberi jogok és a központi állami hatalomgyakorlás demokratikus mechanizmusainak követelése áll előtérben, vagyis főleg az állami hatalomgyakorlás és jogrendszer delegitimálódott, s végül Magyarországon a gazdaságirányítás bürokratikus nagyszervezetei, az állami hatalomgyakorlás alacsony gazdasági-társadalmi hatékonysága, a gazdasági

és tudományos-technikai fejlődésben való elmaradás váltak a delegitimáció tényezőjévé. Szembeötlő ebben az áttekinthető megközelítésben, hogy az osztársadalom háromszög-mo-dellje, tehát a politikai állam - nagygazdaság - civil társada-lom rendszere van itt az egyes nemzeti fejlődési utakra kiosztva. Eszerint a politikai állam delegitimációja jel-lemzi Csehszlovákiát, ahol a demokratikus jogállamiság a legerősebb hagyományokra tekinthet vissza, a formalizált nagygazdaság delegitimációja Magyarországot, mint a gazda-sági reformfolyamatban leginkább előrehaladott országot, s végül a politika és a civil társadalom éles konfrontációja Lengyelországot, ahol a civil társadalom önfejlődése és delegitimáló hatása elérte a tetőpontját az államszocializ-mussal szemben.¹⁴ Ez a megközelítés igen tetszetős, s valóban kifejez lényeges nemzeti különbségeket is, de félrevezető annyiban, hogy elszakítja őket a folyamat komplexitásától, nevezetesen a "szocialista" nagygazdaság csődje legalább olyan markáns Csehszlovákiában és Lengyelországban is, mint Magyarországon, míg a civil társadalom ébredése és önszerve-ződése sem lengyel, de az emberi jogok előtérbe állítása sem csehszlovák kizárólagosság.

Hankiss Elemér a kelet-európai országokban különböző legitimációs stratégiákat különböztet meg, s ezeket bizonyos történelmi sorrendbe is állítja: "Az elmúlt négy évtizedben az uralkodó elit többféleképpen próbálta meg legitimálni önmagát. Az ötvenes-hatvanas években a legitimációs stra-tégiák egész sorával élt. A hagyományos metafizikus legiti-mációt... a "történelmi szükségszerűség következtében ural-kodom" elvévé alakította át. Ehhez kapcsolódott a chiliansz-tikus legitimáció... Éltek a de facto legitimáció eszköze-ivel is... A hatvanas évek közepétől fogva... egyre inkább a teljesítmény legitimációra és a relatív legitimációra tértek át... A nyolcvanas években kibontakozó válságban ez az egész legitimációs rendszer összeomlott. Kiderült, hogy az

uralkodó elit nem a boldogabb jövő útjára, hanem tévútra és kényszerpályára futtatta az országot."¹⁵ Ezek a legitimációs stratégiák szerinte a legitimációs rendszer összeomlására vezettek, s így ebben a megközelítésben nincs helye a delegitimációs folyamat elemzésének, ami egy sajátos, a modernizációs zsákutca okait és formáit bemutató, múltfeltáró folyamat.

A delegitimációs folyamat sajátosságát igazában onnan kiindulva tárhatjuk fel, hogy egy valóságos delegitimációs folyamatnak milyen tartópillérekkel kellett volna rendelkeznie, s ezeknek nem pusztán elvesztése, hanem ellenkezőjébe való átcsapása megy végbe a hetvenes évek közepétől. Szabó Miklós helyesen jegyzi meg, hogy a legitimációnak történelmileg két fő formája alakult ki, a nemzeti és a demokratikus, amelyek feltételezik egymást, bár nem automatikusan esnek egybe.¹⁶ A "modern kor" ugyanis a legfejlettebb országokban, a centrumban ténylegesen a nemzeti szerveződés és a demokratikus jogállamiság kialakulása volt, éppen ezek egybeesése és kölcsönös felerősítése adja Nyugat-Európa és végzetes divergenciája Kelet-Európa sajátosságát. A szocialista tervezet viszont, mint tudjuk, nem élt s élhetett a demokratikus legitimáció eszközrendszerével, sőt a kívülről rákényszerített fejlesztési út vagy minta miatt Közép-Európában a nemzeti legitimáció lehetőségével sem. A delegitimációs folyamat két fő csapásiránya tehát a szocialista tervezettel szemben a demokratikus és a nemzeti legitimáció keresése volt, amelyhez feltétlenül hozzá kell tennünk egy harmadik fontos delegitimációs formát, a nemzetközit. A modernizációs modelleknek, természetük szerint, nem csak nemzetspecifikusnak, hanem legalább annyira nemzetközileg elfogadottnak, a világfejlődés fő sodrába esőknek kell lenniük a szükséges legitimációhoz, s ez omlott össze a szocialista tervezetnél a hetvenes évek során, ami felgyorsította a nemzeti és a demokratikus irányú delegitimációt is.

Manapság gyakorta emlegetjük a párhuzamot Dél- és Kelet-Európa demokráciára való átmenetét, a "demokratúra" útvonalá között. Még élesebben mutatkozik meg ez a párhuzam a dél-európai "pragmatikus" és a kelet-európai "szocialista" állam delegitimálódása között, elsősorban a nemzetközi tényezők hatására.¹⁷

A (de-)legitimáció történelmi útja

A modernizáció és annak legitimációja, azaz jogosultságának elismerése és széles körű megerősítése nyilvánvalóan szorosan összefüggnek. De időbeli lefutásukban egyúttal jelentős fáziskésés lehet az adott modernizációs folyamat és elfogadottságának vagy elutasítottságának tudata között. A legitimáció lehet ugyanis megelőlegezett mint az úgynevezett forradalmi legitimáció, amikor a korábbi elavult társadalmi szerkezet forradalmi lebontása ígér bizalmat az új rendszernek. (Ez Közép- és Kelet-Európában mindenütt megfigyelhető 1944 és 1947 között.) De ugyanígy a delegitimáció is lehet megelőlegezett az erőszakolt átvétel esetén. (Különböző mértékig ez is érvényes a fenti országcsoportra 1948 után.) A legitimáció és a delegitimáció persze egyaránt lehet megkésett is (sőt általában ez a helyzet). Egy új rendszer csak keservesen képes megszerezni legitimációját, de a fennálló tehetetlenségi ereje révén elveszíteni is viszonylag nehezen tudja azt. Mivel az államszocializmus országai csak a legitimáció gyengébb formáit szerezték meg, itt a kilengés ingája kisebb, vagyis a pragmatikus beletörődés és annak elvesztése könnyebben megy, mint egy széles körű demokratikus és nemzeti legitimáció megszerzése vagy elvesztése. Szabó Miklósnak igaza van abban, hogy az igazi legitimáció a válságban mutatkozik meg (ti. akkor sem vész el), míg a gyengébb formákat már a kisebb válságperiódusok is elsöprik. Legitimált tehát az a hatalom, az a politikai rendszer, amelyet az

állampolgárok akkor is elfogadnak és akkor is engedelmessé-
nek neki, ha nincs módja az engedelmességet kikényszeríte-
ni. Illetve az a hatalom legitimált, amely feljogosítottnak
érzi magát arra, hogy állampolgáraitól áldozatot követeljen
és meg is kapja ezt a támogatást. Végül az a rendszer legiti-
mált, amelyik állandó választást enged meg a rendszertípu-
sok között és kiállja az alternatív rendszerekkel való szem-
besítés próbáját.¹⁸

Ezek az államszocialista rendszerek számára nyilván-
valóan túl kemény feltételek, de mint a legitimációs igény
elemi mozzanatai komoly szerepet játszanak a hetvenes-nyolc-
vanas évek delegitimációjában: az alternatívát nem tűrő,
válságban lévő állam áldozatot követel és ezzel felpörgeti
a delegitimáció spirálját.

A legitimáció történelmi útvonala szempontjából
három szakasz különíthető el, amelyek megfelelnek nagyjából
a modernizáció nekilendülése (take off), stabilizálódása és
összeomlása periódusainak. Az első szakasz a szocialista
tervezetre való átmenet a sztálinizmus eredeti formájában,
amelyben éltek ugyan még a forradalmi legitimáció mozzana-
tai, de a civil társadalommal és a nemzetspecifikus fejlő-
déssel való szembefordulás - a demokratikus és nemzeti le-
gitimáció elvetése - miatt csak az erőszak, a tradicionális
beletörődés és legfeljebb az apátia biztosíthatta a politika
rendszer egyensúlyát. 1953 és méginkább 1956 után az állam-
szocializmus valamennyi országában a részleges desztalini-
záció - amely sohasem vált teljessé, hanem a hatalom túl-
centralizáltságának neosztálinista formáiban élt tovább -
és ezzel a részleges konszolidáció, s vele a legitimáció
gyenge formái is megjelentek. A harmadik nagy szakasz a
modernizációs zsákutca jelentkezésével már a delegitimáció
formáit mutatja a hetvenes évek közepétől a nemzeti utak
addiginél is élesebb eltéréssel. A modernizációs "ugrás" és
annak kudarca Lengyelországban gyorsan nyilvánvalóvá vált

- ahogy már korábban a gazdasági rendszer teljesítőképességének és a politikai rendszer demokratizmusának "evolútív" korlátai -, míg Magyarországon a hetvenes évek külső forrásokból finanszírozott állejlődése és a korábbi magasfokú legitimitáció - legalábbis a negatív konszenzus, de még talá-
lóbban a pragmatikus beleegyezésen is túlmenő feltételes egyetértés formájában - révén a rendszer delegitimációja majdnem egy évtizedet késett, s csak a nyolcvanas évek közepén ért el tömegméreteket, de aztán példátlan sebességre gyorsult és teljes legitimitációs válsággá mélyült.

Ez a történelmi útvonal leírható és leírandó lenne a fölülről való "rendszerintegráció" és az alulról való "társadalmi integráció" kontrasztjában is, illetve jelentős differenciálást követelne meg a társadalmi "térben" - osztályok, rétegek, generációk, régiók stb. - együttes hatásuk azonban legalábbis érzékelhető a politikai artikuláció mértékének vagy a civil társadalom szerveződésének három lépésőjében:

a) politikailag "némák" (vagy névtelenek) a társadalom marginális rétegei, az újszegények, nyugdíjasok nagy része, falvak-kistelepülések lakói stb., akik teljesen ki vannak szorítva érdekeik politikai megjelenítéséből és képviseletéből, ezért legitimitációs igényük is minimális, de létükkel és anomáliás tevékenységükkel (lumpen rétegek) a delegitimáció brutális formáit képviselik;

b) informális szerveződések az érdekérvényesítés minimumára épülnek és nem intézményesült módon nyomásgyakorló csoportként működnek, tehát nyitottak az érdekbeszámításon rendszer legitimitációs lehetőségei iránt, de a tömeglojalitás törékeny formáit képviselik;

c) a tulajdonképpeni civil társadalombeli szerveződések mint a gazdasági és politikai érdekképviselőt direkt, intézményesült formái, amelyek nagy legitimitációs potenciállal rendelkeznek és ugyanilyen erőteljes delegitimációs képes-

gel; ilyen szerveződések az azonban csak nagy alkuképességgel rendelkező rétegek hozhattak létre, s azt is csak felemás, felülről hierarchizált formában. A tömeglojalitás megvonása mellett ezen alkuképes csoportok szembefordulása és aktív delegitimáló tevékenysége jellemzi a nyolcvanas évek második felét mint az államszocializmus összeomlásának periódusát.

A legitimációt összességében nem csak az mutatja, hogy mennyiben van nemzeti konszenzus, általános egyetértés, hanem az is, hogy mennyire nyer ez politikailag többé-kevésbé kifejezett formát, mint nemzeti kiegyezés, hallgatólagos "társadalmi szerződés" vagy nyílt tárgyalásos-koalíciós megállapodás.¹⁹

A legitimációs és delegitimációs folyamat mikroszintjeit a magánélet sértetlensége és az egyéni-családi életvitel felhalmozási folyamatának dinamikája dönti el. A magánélet kiméletében, a fogyasztásra orientáltságban és a "puhább" hivatalos ideológiákra való átváltásban a magyar fejlődés sajátosan külön utat járt, ami szervesen összefüggött a többi államszocialista országban a politikai vezetők kényszer-karizmája kötelező modelljének elutasításával is. Mikroszinten a delegitimációs folyamat beindulását az állampolgári engedetlenség egyszemélyes mozgalmi jellemzik, amelyek nem egy legitimnek tekintett norma megszegését jelentik, hanem magának a norma legitimitásának a megkérdőjelezését, az elvileg-politikailag tudatos elégedetlenséget, mint a fennálló aprólékos, alulról való lebontását jogosultságának egyéni, de tömegmozgalommá szélesedő megkérdőjelezése révén. Az állampolgári engedetlenség mikrorepedései futnak végig az államszocializmus társadalmain a nyolcvanas években, s mélyebben mutatják annak modernizációs válságát és delegitimáltságát, mint a nagypolitikában megfogalmazódott új alternatív szerveződések tevékenysége.

Az államszocializmus zsákutcás jellege és a modellváltás szükségessége már nyilvánvalóvá vált a hazai társadalom minden rétege és a politikai elitek számára is, beleértve magát a politikai vezetést. Az azonban még kevésbé nyilvánvaló számukra, hogy egy politikai szervezetet vagy irányzatot csak a kezdeményezés, egy új gazdasági-politikai modell manapság már csak gyökeres és mély váltás legitimálhat, tehet az emberek számára elfogadhatóvá. Az átmenethez pedig átmenetileg megint csak valamiféle "forradalmi legitimációra", az új modell megalkotásához szükséges feltételes felhatalmazásra van szükség. Nem véletlen, hogy az összes pártprogram szinte szó szerint ugyanazokat a motívumokat ismétli 1989 folyamán a legitimáció keresésében, nevezetesen a jogállamiság demokratikus, a magyarság érdekképviselője nemzeti, s az Európához való felzárkózás nemzetközi legitimációs potenciálját. Ebben a versengésben a demokratikus szocializmus irányzata és társadalmi perspektívája az államszocializmus folytonosságának terhével indul és csak az elhatárolódás mértékében és az új modernizációs modell fejlesztési kapacitásának szavahihető-hitelképes képviselőként tud érvényesülni, s ezzel a modernizáció és legitimáció új, valódi egységét érvényre juttatni.

Lábjegyzetek

1) A modernizáció szakirodalmát itt nem kívánom felidézni, csak utalnék a Világosság 1987/10-es és a Janus (Pécs) 1988. téli modernizációs különszámaira, az utóbbihoz írott kommentáromban kifejtettem a modernizációs kutatások jelenlegi állapotát. A magam részéről a szocializmushoz való viszonyt vizsgáltam több tanulmányban, így például a Szocializmus és modernizáció (Mozgó Világ, 1986/8.) és Az önlefékező modernizáció (Világosság, 1988/7.) c. írásaiban.

2) A legitimációs elmélet kérdéskörét és a fennálló legitimációs vákuumot elemeztem a Legitimációs vákuum és válságelméletek (Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1987) c. tanulmányban. A magyar fejlődés elemzését adta Szabó Miklós: A legitimáció történelmi alakváltozásai (Medvetánc, 1988/1.) és Bozóki András: Konfrontáció és konszenzus (Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve 1988) c. dolgozata.

3) Samuel P. Huntington: Political Order in Changing Societies (Yale U.P., New Haven, 1968) és Kulcsár Kálmán: A modernizáció és a reform (Valóság, 1987/9. 13-15. l.).

4) Vö. Kulcsár Kálmán és Ránki György eltérő megközelítéseit a Világosság, 1987/10-es számában.

5) A hazai fejlődésnek a modernizációs elméletek alapján való monografikus feldolgozását nyújtja Hankiss Elemér: Kelet-európai alternatívák (KJK 1989) és Bogár László: Kitérési kísérleteink (KJK. 1989) c. könyve.

6) Habermas az elmélet rövid összefoglalását adja a Mit nevezünk ma válságnak? Legitimációs problémák a kései kapitalizmusban c. tanulmányában (Szociológiai Figyelő, 1985/1 32-33.l.). Vö. még Pokol Béla: Stabilitás és legitimitáció (Valóság, 1984/3.) c. tanulmányát.

7) Hankiss Elemér: A magyar társadalom értékrendjének felemás modernizációja (Társadalomtudományi közlemények, 1986/2., 186.l.).

8) David Held: Models of Democracy (Stanford U.P., California, 1987. 182., 238.l.).

9) A szociális tervezet fogalmát Björn Hettne értelmezése alapján használom (Global Crisis: European Options, Padrigu Papers, Gothenburg, Svédország. 1988. 9-13.l.).

10) A politikai ciklusok és a "normalizáció" kérdését vö. például Maria Hirsowicz: Coercion and control in Communist society (Harvester Press, London. 1986).

11) Vö. Bozóki: l.m. 37.l.

12) Alec Nove: Economics of Feasible Socialism (1983) c. könyvével polemizál Wlodimierz Braus: Socialism - Feasible and Viable? (New Left Review, 1985 szeptember-október) c. írása.

13) Ezt a témát részletesebben kidolgoztam A hatvanas és hetvenes évek marxizmusa c. tanulmányomban (Új Fórum, 1989. szeptember),

14) Vö. például T.G. Ash írásait, nevezetesen 1988 őszi háromrészes sorozatát a New York Review of Books c. periodikában Közép-Európáról (magyarul: A Birodalom hanyatlása, Létezik-e Közép-Európa címen, Független Kiadó, Budapest, 1989.).

15) Hankiss Elemér (1989): I.m. 150.l.

16) Szabó Miklós: I.m. 143.l.

17) A legitimáció spanyol vitáját ismerteti Dömény Zsuzsa (A politikai megegyezés paradigmái. Világosság, 1989/5., 400.l.), amelyben a formális tradicionális jogállam mellett megkülönböztetik a pragmatikus (kivételes, realista stb.) és a legitim államot. Az előbbi a spanyol és az olasz politológiai irodalomban a hatalom önlegitimációs törekvésén alapuló erőszak és kényszerítő eszközök, az utóbbi a széles társadalmi részvételen és a demokratikus nyilvánosság kontrollján.

18) Szabó Miklós: I.m. 141-142.l.

19) A legitimáció-delegitimáció hazai történetét a társadalomtudományok paradigmaváltásai felől vizsgálja Becskeházi Attila: A racionalitás két ideológiája, Legitimációs fordulatok és paradigmaváltás (Valóság, 1988/10) c. tanulmánya.

Urbán László

A modernizáció-elméletekről

A modernizáció-elméletek az USA-ban az 1960-as években élték világkorukat, s azon gazdasági, társadalmi és politikai változások megragadásának szemléleti keretétül szolgáltak, amelyek a gazdasági növekedés és az iparosodás modern periódusában végbementek előbb a nyugati országokban, majd a világ többi részén.

Andrew C. Janos a társadalomtudományi paradigmák változásáról szóló könyvében különbséget tesz a magyarázatot kínáló elmélet és a lazább szemléleti orientációt jelentő paradigma között, ahol egy paradigmikus keretbe számos elmélet illeszkedhet. (Janos, 1986) Janos úgy tekinti a modernizációs elméleteket, mint a társadalomtudományi gondolkodás első, XIX. században kifermálódott klasszikus paradigmájának egyik késői "neoklasszikus" alkalmazását. Alternatív paradigmikus keretnek az ún. világ gazdasági rendszer-elméleteket tekinti (Wallerstein, Skocpol, Anderson stb.). Míg az előbbieket elsődleges magyarázó változónak az egyes nemzetállamokon belüli gazdasági, társadalmi és kulturális jellemzőket tekintik, addig az utóbbiak a hangsúlyt a külső feltételrendszerre helyezik.

A modernizációs szemléletmód Magyarországon majd húsz éves késéssel jelent meg, kifejezetten elméleti keretként, Kulcsár Kálmán írásaiban a magyar társadalom utóbbi három évtizedének leírásában. Itt a kapitalizmus-szocializmus ideologikus dichotómiáját kellett vállalnia, amelynek dominanciája korábban lehetetlenné tette a modernizáció-elméletek adaptációját. Ugyanakkor a modernizációs megközelítés szinte magától értetődő természetességgel volt jelen már hosszabb ideje implicit szemléleti keretként pl. mindazon

közgazdászok elemzéseiben, akik a magyar gazdaság problémáinak megoldását a fejlett nyugati gazdaságok intézményi struktúrájának adaptálásával látták/látják megvalósíthatónak. Ez azonban egyúttal azt is jelzi, hogy a modernizációs szemléleten belül nagyon különböző megközelítések találhatók. A modernizációs megközelítésen kívülnek számítanak azon okfejtések, amelyek döntően külső okokkal (a szovjet csapatoktól az IMF-ig) magyarázzák társadalmi folyamatainkat.

Ezek után felmerül a kérdés, hogy mennyi relevanciája van a mai Magyarországon a modernizációs megközelítésnek? Abból, hogy az USA-ban húsz évvel ezelőtt volt domináns megközelítés, következik-e, hogy már idejétmúlt nálunk is?

Az alábbi elemzésből az derül ki, hogy a megközelítésnek az az ereje, ami egyúttal a gyengéje is. Nevezetesen, nem egy elméletről van szó, amelynek állításai igazolhatók, vagy cáfolhatók, hanem csupán egy tág szemléleti keretről, aminek ily módon tartósan lehet (és a szerző szerint nálunk még van) orientációs szerepe a problémalátásban, de ami ezzel szoros összefüggésben nem sok segítséget nyújt specifikus problémák magyarázatában, mert nem következnek belőle jól körülhatárolt, tesztelhető hipotézisek.

A dolgozat a továbbiakban négy részből áll. Egy elmélettörténeti bevezető után a megközelítéssel szembeni legfontosabb kritikák rendszerezett ismertetésére kerül sor. Ezt követően rekonstruáljuk a modernizáció-elméletek közös magvát jelentő modernizációs perspektívát, s végül állást foglalunk használhatóságával kapcsolatban a mai Magyarországon.

I. Elmélettörténeti bevezető

A különféle modernizáció-elméletek a II. világháború után az USA-ban fogalmazódtak meg először, s ott is terjedtek el a legszélesebb körben, de elméleti előzményei a XIX. századra nyúlnak vissza. A XIX. században a szociológia születése párhuzamosan zajlott az ipar térhódításával, a gazdasági növekedés nekilendülésével Nyugat-Európában, s az ezt kísérő társadalmi folyamatok konceptualizálása jelentette a tudományág első teljesítményeit. Nem meglepő, hogy a gazdasági növekedés és a felgyorsult társadalmi változások közepette csupa olyan elmélet született, amelyek a születő új társadalmi viszonyokat dichotóm fogalompárok segítségével élesen szembeállították a megelőző állapotokkal. R. Bendix a felvilágosodástól eredeztethető európai intellektuális tradíciónak tekinti a XVIII. század áttörési folyamatainak, a régi és az új társadalmi rend közötti cezurális konfliktusként való tárgyalását. (Bendix, 1967. 287)

A XIX. századi klasszikus dichotómiák a következők voltak:

Herbert Spencer:	"katonai társadalmak"	-	"ipari társadalmak"
Sir Henry Maine:	"státusz"	-	"szerződés"
Ferdinand Tönnies:	közösség	-	társadalom
Emil Durkheim:	mechanikus szolidaritás	-	organikus szolidaritás
Max Weber:	tradicionális	-	racionális

A XX. század első felében a társadalomelméletek - összefüggésben a gazdasági és politikai válságokkal - ciklikus jellegű pályákat vázoltak fel, s korukat mint leszálló ágat jellemezték (pl. Spengler). A II. világháború utáni általános fellendülés és prosperitás aztán újra az optimista fejlődés-elvű felfogásoknak kedvezett, s ennek jegyében születtek a különféle modernizáció-elméletek is.

A modernizáció-felfogások közvetlen elméletlettörténeti előzményének számít Talcott Parsons analitikus szociológiai

elmélete. Parsons az említett XIX. századi európai tradíciót közvetítette az USA-ba. Saját dichotómiáit öt pár mintaváltozóként fogalmazta meg, mint egymást kölcsönösen kizáró ideáltipikus értékorientációs standardokat. (Parsons-Shils, 1951/ TRADICIONÁLIS MODERN

veleszületett státusz	teljesítményelvű státusz
diffúz szerepek	specifikus szerepek
partikularisztikus	univerzalisztikus
értékek	értékek
közösség-orientáltság	egyéni-orientáltság
érzelmi befolyásolt- ság	érzelmi semlegesség

Az már nem illik össze Parsons analitikus módszerével, hogy ezek a kategóriapárok úgy kerültek át egyes modernizációfelfogásokba, mint a tradicionális és a modern társadalmak valós (nem csupán ideáltipikus) jellegzetességei.

A felsorolt dichotómiák közös vonása, hogy összehasonlító elemzések alapkategóriái, azonban döntően a nyugat-európai társadalomfejlődés ipari és iparosodás előtti állapotai összehasonlítására születtek. Lényegében ilyen alapon szoros előzményei a modernizáció-elméleteknek, amelyek szintén összehasonlító elemzések konceptuális kereteként szolgáltak, de már a fejlet nyugati társadalmak (ekkor már elsősorban az USA) és a harmadik világ országai között. A modernizációs folyamatra vonatkozó szisztematikus kutatásokat először a gazdasági fejlődés problémájához kapcsolódóan folytattak az USA-ban. Maga a gazdasági növekedés, fejlődés és ennek elméletei ugyanis a modernizációelméletek "kormány magját" jelentik, hiszen a tartós bővített újratermelésre, vagyis gazdasági növekedésre való képesség olyan megkülönböztető jegye a fejlődőképes gazdaságoknak, ami viszonylag egzaktan megragadható. Mérési mutatója (az egy főre jutó GDP) tekintetében már az ötvenes évek közepe, Lewis (1955) könyvének megjelenése óta viszonylagos konszenzus alakult ki. (Lerner, 1968: 387)

A közgazdasági modernizáció-elmélet nagyhatású alapműve azonban nem a Bizottság tagjai körében született, hanem W.W. Rostow munkája "A gazdasági növekedés szakaszai". (Rostow, 1960)

A Gazdasági Növekedési Bizottság mellett dolgozott két szociológus, Bert F. Hoselitz és Wilbert E. Moor, akinek érdeklődése középpontjában az általuk az indusztrializáció fogalmával jelölt gazdasági fejlődési problematika társadalmi aspektusai álltak. Ezt fejezte ki a Hoselitz által 1952-ben alapított folyóirat címe is: Economic Development and Cultural Change.

A közgazdászok és szociológusok által már az ötvenes évek elejétől vizsgált folyamatok megszervezésére a modernizáció fogalma egy politikatudós, D. Lerner 1958-ban megjelent könyvének hatására terjedt el széles körben. Lerner az emberi viselkedés és motivációk szociálpszichológiai átstrukturálódását a társadalmi környezet változásának szociológiai elemzésével kapcsolta össze, ezáltal több tudományterület modernizáció-felfogásában jelentett vonatkoztatási pontot a későbbiekben. A modernizáció-elméletek fénykorát a hatvanas években politikatudományi, szociológiai és szociálpszichológiai teóriák fémjelezték. 1960-71 között a politikai fejlődés fogalmát középpontba helyezve, tanulmánykötetek sorozatát publikáltak a modernizáció politikai vonatkozásairól. (Almond-Coleman, 1960; LaPalombara, 1963; Pye, 1963; Ward-Rustow, 1964; Coleman, 1965; Pyc-Verba, 1965; LaPalombara-Weiner, 1966; Binder et.al., 1971)

Az egyes koncepciók részletes ismertetéséből kitűnne, hogy a modernizációs szemléletmód nagyon sok érdekes elemzéshez vezetett arra vonatkozóan, hogy a világ egyes tájain hogyan ment végbe a gazdasági növekedést beindító iparosodás. Milyen társadalmi és politikai előfeltételei, illetve következményei voltak e folyamatnak, mik voltak a sikerek vagy éppen a kudarcok fő tényezői.

A gazdaságban az egy főre eső nemzeti jövedelem növekedése, a társadalomban a tradicionális közösségek felbomlása és a társadalmi stabilizálódás, a politikában pedig a részvétel bővülése, a politikai demokratizálódás előrehaladása és a konfliktusok kezelésének képessége számított a modernség fő ismervéneke. Az egyes szerzők azonban többé-kevésbé el is tértek e sémától, s az általuk vizsgált országok és régiók tapasztalatai alapján formálták koncepciójukat.

A számukra releváns kérdés most az, hogy gyümölcsözően használható-e - s ha igen, milyen értelemben - a modernizációs megközelítés ma Magyarországon?

A választáshoz szükséges, hogy előbb áttekintsük a modernizációs elméleteket ért legfontosabb kritikákat.

II A legfontosabb kritikák

A modernizáció-felfogásokkal kapcsolatos kritikák már az egyes koncepciók kezdeti jelentkezésétől kezdődően megfogalmazódtak, a megközelítés hívei részben maguk is a kritikusok között szerepeltek (pl. Bendix, Nuntington), illetve módosították felfogásukat (pl. Einsenstadt), ezért nem időbeli áttekintést próbálunk meg adni a kritikáról, hanem tematikus jellegű összefoglalást.

1. Ideológiai kritikák

- A modernizáció-elmélet a II. világháború után az amerikai imperializmusnak a fejlődő országok iránt megnyilvánuló fokozott érdeklődésének és segélyprogramjainak igazoló, illetve részben tanácsadó célú elmélete, de legalábbis ennek származéka.
- Etnocentrikus, mert a nyugati társadalomfejlődés jellegzetességeit kéri számon egészen más kulturális sajátosságokkal és történelmi örökségekkel bíró népeken.
- Apologetikus, mert hiányzik belőle a modern nyugati társadalmak ambivalenciáinak ábrázolása. Szélsőségesebb megfogalmazásban: az amerikai önelégültség terméke.

- "Kulturális imperializmus". minden egyéb megfogalmazást (talán a politikai stabilitást kivéve) alárendelni törekszik a gazdasági fejlődőképesség követelményeinek.

Az ideológiai kritikákkal kapcsolatban egyetértőleg idézzük D. Tipps megállapítását: "A modernizáció-elmélet ideológiai kritikájának címzettjei a mögötte meghúzódó motivációk, álláspontok és célok, amelyek alapján megszületett, ez nem beszél közvetlenül az elmélet igazságtartalmáról." (Tipps, 1973: 211).

A továbbiakban az elmélet igazságtartalmát közvetlenül érintő ellenvetésekkel foglalkozunk.

2 Empirikus kritikák

- A tradicionális - modern dichotómiából a tradicionalitás csak egy homogenizáló címke, e társadalmak csak abban közösek, hogy a Nyugattól eltérnek; valójában nagyon is sokfélék (pl. a gyarmati rendszerek teljesen új típust képviselnek).
- Unilineáris fejlődést tételez, miközben a valóságban nincs két egyforma út sem.
- Teleotipikus jellegű, azt tételezi, hogy mindenki eljut a modernség állapotába, miközben a legtöbb fejlődő ország inkább kudarcot vall.
- Csak a belső tényezők szerepét hangsúlyozzák a fejlődőképességben, miközben a külső tényezők (háborúk, gyarmatosítás, világgazdasági rendszer) szerepe is nagyon fontos. Szélsőséges megfogalmazásban az újbaloldali, neomarxista elméletek (A. Gunder-Frank, I. Wallerstein) alapján: a fejlődő országok helyzetét alapvetően és döntően a kapitalista világgazdaságon belüli periférikus helyzetük határozza meg. (E nézet és az ideológiai jellegű kritika együttes alkalmazása Magyarországon: (Ágh, 1981) ismertetése a modernizáció-elméletekről.)

3. Teoretikus kritikák

- A modernizáció-felfogások sem együtt, sem külön-külön nem alkotnak elméletet. Egyrészt átfogó ú.n. "nagy-elmélete" nincs, másrészt tulajdonképpen nincs is ilyen, hogy modernizáció-elmélet. Ez egy olyan szemléleti, fogalmi keret, gondolatrendszer, problémaalátás, amelynek perspektívájában különféle elméletek alkalmazhatók, de maga nem alkot ilyen elméletet. (Grew, 1980: 183)
- Túl sok folyamatot fog össze egy kalap alá, anélkül, hogy teoretizálná összefüggésüket, így eredményesebb lenne a folyamatokat külön-külön elemezni. (Stearns, 1980: 192) "Ahelyett, hogy specifikálták volna a szükséges feltételeket a fogalom alkalmas használatához, a modernizáció-teoretikusok egyetlen koncepcióban kísérlték meg összefoglalni minden "progresszív" társadalmi változást a XVII. század óta." (Tipps, 1973: 218)
- Nem ösztönzött elég empirikus kutatást, inkább megnőtt a szakadék az elmélet kidolgozói és a konkrét régiók kutatói között.

4. Módszertani kritikák

- Definíció : nincs körülhatárolva, hogy mire vonatkozik, s mire nem, csak nagyon lazán.
- Összehasonlíthatóság: a modern nemzetállamok tradicionális referenciái a törzsektől a birodalmakig terjednek.
- Tradicionális-modern idáltípus alkalmazása: "... mivel a tradicionális/modern fogalompárt általában ideáltípusnak tekintik, önellentmondás arra törekedni, hogy a tényeknek jobban megfeleljen. Empirikus tényként kezelni szintén nem megfelelő, mivel az ideáltípus eredetileg arra szolgál, hogy bizonyos jellemzőket kiemeljen, másokat elimináljon egy adott összefüggésben. Végül megkísérelni, hogy egy kontinuum közbenső állapotait jelölje (többé-kevésbé) mint klasszifikációs séma, inkonzisztens a klasszifikáció logikájával ("vagy-vagy")." (Shiner, 1975: 252) Ez esetben azonban csupán heurisztikus eszközként

alkalmazható, melynek funkciója a megértés, így viszont szükségképpen mülékony jelentőségű, a megismerési folyamat árnyalásának előrehaladásával. A fogalom pár időtállósága funkciótévesztéséből adódik.

- A modernizáció-felfogások kritikája egybeesett a strukturalista-funkcionalista elmélet és a fejlődési elvű felfogások, valamint a rendszerelméleti közvetítés általános kritikájával is, a szociológiai elméleten belül. A felsorolás természetesen nem teljes körű, s az itt egy változatban említett kritikának is különféle megfogalmazásaival találkozhatunk a vitákban.

Összességében az az álláspontunk, hogy a teoretikus jellegű kritikák teljesen megfogalmazottak, ennek következtében a modernizáció-elmélet kifejezés csupán a koncepciók megjelölésére, de nem teoretikus minőségük jelzésére alkalmazhatók. Az empirikus jellegű kritikák jogosak, de csak némely modernizáció-felfogással szemben. Például a külső tényezők figyelembe vétele történhet a világrendszer-koncepció teljes elfogadása nélkül is. A módszertani kritikák szintén nem vonatkoztathatók minden modernizáció-felfogásra, de a tradicionális-modern dichotómia alkalmazását erősen kétségessé tették. Az ideológiai kritikákról az utolsó pontban foglalunk állást.

E kritikák fényében most felvázoljuk azt az általános modernizációs prespektívát, amelyet a fentiek alapján modernizációs szemléletnek tartunk.

III. A modernizációs perspektíva

A modernizáció-elméletek első periódusában a következőképpen volt megfogalmazva a vizsgálatok alapkérdése:

- Vajon egy nem-nyugati társadalom nyugatiassá válik-e vagy nem - fejlődésének előrehaladtával -, s hogyan lehet azt elősegíteni, hogy nyugatiassá váljon?

A modernizáció-elméleteken belül végrehajtott felülvizsgálatok eredményeként az új alapkérdés a következőképpen fogalmazódott meg:

- Milyen utat jártak/járnak be a nem-nyugati társadalmak az industrializációs kihívásra válaszolva, s mitől függ ez? Ebből is látható az elmozdulás iránya a kevésbé determinisztikus, a nyitottabb szemléletmód irányába. A modernizációs perspektíva általános jellemzőit ezért a módosított felfogás kevésbé merev, de éppen ezért használhatóbb felfogásából kiindulva vázoljuk.

(1) Értékháttér

A szemlélet magva egy értékválasztásban, értékirányultságban ragadható meg. A modernizáció-felfogások minden hívére igaz ugyanis, hogy az újkori nyugati társadalomfejlődés eredményeként létrejött állapotokat, társadalmi viszonyokat fejlettebbeknek tartják az összes többi létező és létezett társadalomnál, s ezek jellegzetességei alapján fogalmazznak meg alapvető modernizációs értékeket (pl. gazdasági fejlődőképesség, hatékonyság; politikai demokrácia).

Ebből nem következik a nyugati berendezkedés problémátlannak tételezése, de a gyakorlatorientált, tapasztalatokra építő és a valóság leírására, valamint magyarázatára törekvő angolszász társadalomtudomány-művelés tradíciói alapján mint megvalósult "rosszat" is többre tartják egy csak ígéretekben és vágyakban létező "jobbnál".

Az olyan kritikák, amelyek megkérdőjelezik e kiindulópontokat, nem inkorporálhatók az amerikai modernizációelméletbe és fordítva: az ilyen kritikusok ekkor sem fogadják el a modernizáció-elméleti közelítést, ha az igyekszik értékmentes lenni (pl. Inkeles); mert a felfogással társítják ezt az értékirányultságot.

(2) Fő elemzési szempont:

Minden társadalmat azon folyamatokkal, illetve eredményekkel szembeesíteni, amelyek a nyugati társadalmakban e

fejlettebbnek tekintett viszonyokat eredményezték, illetve jellemzik. Ebből még csupán a hasonlóságok és eltérések konstatálása következik (helyzetekben, folyamatokban), de az a kritika áll, hogy ehhez a szempontok a Nyugat fejlődéséből származnak. Ha tehát nem is jelenti az unilineáris vagy a különféle, de egy cél felé haladó fejlődés szükségességének tételezését, a szempontok, ha úgy tetszik "Nyugat-központúak", ha valaki nem tekinti ezeket egyetemes emberi értékeknek.

(3) Fő vizsgálati módszer:

Általánosítás vagy ideáltípus-alkotás, vagy klasszifikáció (tipologizálás) révén olyan fogalmakat alkotni, amelyek vagy mint állapot-jellemzők, vagy mint folyamat-jellemzők alkalmasak arra, hogy a társadalmak közötti összehasonlító elemzés eszközeként elősegítsék az ún. industrializációs folyamat rásadalmi-politikai-személyiségi feltételrendszerének és következményeinek konceptualizálását az egyes társadalmakra.

(4) Az elemzés alapvető egysége:

Külső tényezőket többé vagy kevésbé bekapcsolva, racionális szintre többé-kevésbé általánosítva, de alapvető elemzési egységnek a nemzeti államok társadalmát tekinteni (akkor is, ha azon belül egyes településeket, vagy egyéneket vizsgál), mert az egyes társadalmak jellemzőit alapvetően állami kereteken belüli tényezőkkel tartja magyarázhatónak (így a kisebb vizsgálati egységeket is elsősorban mint egy adott társadalom részét értelmezi). Valószínűleg az ilyen nagyon lazán, szemléletként felfogott modernizációra igaz D. Tipps megállapítása: "... kritikusi és hívei egyaránt elismerik, hogy a modernizáció összességében és alapjában véve hasznos gondolat, csak a konceptualizálás konkrét módjait tartják problematikusnak". (Tipps, 1973: 199), legalábbis azok, akik nem ideológiai alapon állnak vele szemben. Az említett értékháttér leképezése - vagyis a fejlődés is-

mérvének megfogalmazása -, a társadalmak egyes szféráira valamifajta "modernizációs trend" formájában nem jellemző az amerikai szociológiában. Parsons idézett öt kritériuma mellett Eisenstadt "intézményesített differenciálódás" felfogását tekinthetjük ilyennek. Az amerikai szociológiában azonban domináns az a felfogás, hogy minél általánosabb érvényű akar lenni egy elmélet, szükségképpen annál kevesebbet mond, ezért a "nagy elméletek", de még az "átfogó tendenciák" respektusa sem túl nagy. A mérce inkább az, hogy konkrét problémák elemzéséhez, magyarázatához hogyan alkalmazható, mint segédeszköz, egy ilyen felfogás. Ennek megfelelően a strukturális differenciálódás folyamatainak is inkább árnyalására, konkrét társadalmak folyamataihoz való közelítésre törekedtek, mint az általánosításra (pl. Eisenstadt), emiatt viszont nehéz az összevetés, burjánzanak a különféle tipológiák.

Ha a fentieknél konkrétabb tartalmat próbálunk adni a modernizációs szemléletnek, például ha hozzátartozónak tekintjük azt, hogy a vizsgált társadalmakat fejlettségi szintjük alapján sorba rendezze, akkor már a módszertani kritikák jogos keresttüzébe kerülünk. Ami módszertanilag még védhető, az a társadalmak tipizálása, különféle szempontok alapján.

A modernizációs perspektíva felfogásai a fejlett nyugati társadalmak és a fejlődő országok összehasonlító elemzésének konceptualizálására születtek. Ezen a szemléleti alapon egy sor alapvető elemzés készült. A tudományos megismerés önfejlődéséből adódóan is jogos igény azonban ezek további árnyalása vagy meghaladása.

A hetvenes években visszaszorult korábban uralkodó pozíciójából a modernizációs szemlélet egyrészt a globális összefüggésekben gondolkodó, de legalábbis a külső hatásokra súlyozó elemzésekkel szemben, másrészt pedig az egyes országokat részproblémáit önmagukban részletesen elemző speciális tanulmányokkal szemben a fejlődő országok elemzésé-

ben. Ez azonban mégsem jelenti a megközelítés teljes elvetését. Elsősorban történészek körében létezik az a felfogás, amely gyümölcsözőnek tartja a nyugati társadalmak modernizációs folyamatainak retrospektív elemzésében. Ilyen alapon pedig egy a Nyugathoz való felzárkózást célul tűző Magyarországon is hasznos szemléleti keret lehet.

Érdekes ötvözete a belső tényezők szerepét hangsúlyozó modernizációs és a világgazdaságon belüli komparatív helyzetet hangsúlyozó világgazdasági rendszer - megközelítésnek Kopátsy Sándor gondolatmenete felzárkózási kísérletünk esélyeiről. (Kopátsy, 1986)

IV. Hasznosság itt és most

A modernizációs perspektíva, mint szemléleti keret, mennyiben használható a magyar társadalom utóbbi évtizedei folyamatainak magyarázatában?

Az első és alapvető tisztázandó kérdés az ideológiai kritikák átgondolása. Alapvető ideológiai érv a modernizációs perspektíva alkalmazása mellett az ún. globális közelítésekkel szemben, hogy viszonyainkra nézve nem apologetikus, hanem kritikai jellegű, ami a tudományos vizsgálódásnak mindig előnyére válik. Ennek oka pedig az, hogy elsősorban országon belüli összefüggésekre, viszonyokra, tényezőkre súlyoz helyzetünk magyarázatában, nem pedig a külső függés dominanciájának önfelmentő és jóval kevésbé ellenőrizhető hipotézisére épül.

A másik alapvető kérdés, hogy külön lehet-e választani a "kapitalista" modernizációs perspektívától egy "szocialista" modernizációs perspektívát? Ha elfogadjuk, hogy a gazdaságban a nemzetközi versenyképesség a politikában pedig a demokratikus jogállamiság megvalósulása a zsinórmérték, akkor le kell szögeznünk, hogy az ideológiai megfontolások alapján tételezett "szocialista modernizációs" perspektívá-

ról bebizonyosodott, hogy zsákutca. Egy általános modernizációs perspektíván belül ettől még létjogosult lehet a társadalmi egyenlőség szocialista értékének megvalósulása mentén is elemezni az egyes társadalmakat. A Nyugathoz való visszatérés célkitűzése magával hozhatja a modernizációs szemléletmód újjáéledését.

A nyugati "etnocentralizmus" torzult nézőpont lehet más kultúrákat elemezve, de ez jóval kevésbé számít veszélynek egy olyan társadalomban, amely ezer éve a nyugati keresztény kultúra része, s ahol természetes módon hatnak a társadalom szerkezetében és az emberi beidegződésben a "nyugatias" alkotóelemek (Szűcs, 1983) Mindezekből következik, hogy ideológiai okokból nem látszik indokoltnak a perspektíva tudományos hasznosságának, célszerűségének elvetése.

Mi a helyzet a tudományos szempontokkal?

A felsorolt empirikus és teoretikus jellegű kritikák elfogadásából sem következik a modernizációs perspektíva elvetése, csupán felülvizsgálata.

Ilyen értelmű felülvizsgálatot több modernizációs szerző maga is végrehajtott már, s az összefoglalásként felvázolt felfogás is ilyennek tekinthető. Ennek szellemében a modernizációs perspektíva elsődleges tudományos hasznossága a különböző elméletekre építhető nemzetközi összehasonlító elemzések vizsgálati szempontjainak, fogalomrendszerének, problémalátásának kiformálásában lehet.

A magyar társadalomfejlődés modern kori történelmének koncepcionális keretként önmagában valószínűleg nem elégséges. Az egyik legszínvonalasabb alkalmazás példaként Szűcs Jenő (1983) tanulmányát tartjuk kiemelkedőnek, mert a világgazdasági rendszer-szemlélet, a kulturális sajátosságokat szem előtt tartó regionális szemlélet, a modernizációs perspektíva és a politikai állam-civil társadalom koncepció együttes alkalmazásának mesterei példáját nyújtja összehason-

lító szemléletben. Eltérő szemléleti alapokon, de hasonlóképpen több más megközelítéssel együttesen alkalmazta a modernizációs perspektívát a Berend-Ránki szerzőpár munkássága is.

V. Összefoglalás:

Mint már jeleztük, szkeptikusak vagyunk azon kísérleteinkkel szemben, amelyek valamiféle sajátos szocialista modernizációs perspektívát kívánnak elkülöníteni. Ezzel együtt azonban hasznosnak tartjuk a szocialista országok valóságát modernizációs szemléletből kiindulva elemezni. Sőt, a szocialista társadalmak, vagy inkább csak saját házunk táján maradvá, az 1945 utáni magyar társadalom folyamatainak és helyzetének vizsgálatában ezt gyümölcsöző szemléleti keretnek tartjuk.

Sem az amerikai szociológia egyes felfogásai, sem általánosított perspektívájuk nem látszik azonban alkalmasnak arra, hogy tudományos elméletként a szocialista berendezkedés "fejlődési elméletének" szerepét töltsék be, vagyis arra szolgáljanak, hogy sorba rendezzék, rangsorolják a létező és létezett szocialista gyakorlatokat, s arra főleg nem, hogy előre jelezzenek valamely továbbfejlődési irányt. A sorbarendezés legfeljebb közgazdasági alapon (gazdasági növekedés, világpiaci versenyképesség) lenne megvalósítható, de a szociológusok és politológusok már régóta kikérik maguknak ezt a megkülönböztetést. A többi szféra elemzésében azonban még tudományágon belül sem tudnak konszenzusra jutni "egy fejlettségi rangsort" illetően, a szférák közötti összevetés pedig kivihetetlen. Így tehát marad az összehasonlító elemzések szemléleti keretének funkciója.

Ideológiai és politikai szerepét tekintve e szemléletből itt és most progresszívnek tekinthető elmozdulási kívánalmak adódnak (pl. politikai demokratizálás, gazdasági hatékony-

ság), s ez nem mellékes körülmény. Azonban éppen laza definiálhatósága következtében a konkrét intézményítési módokra (amelyeken ezen értékek megvalósulása áll vagy bukik) e perspektívából semmi nem következik. Minél általánosabb értelemben használjuk, minél inkább eltávolodunk konkrét társadalmak összehasonlító elemzésétől, annál kevesebbet mond. Ezért például a mai magyar közgazdasági reformgondolkodás, amely legáltalánosabban modernizációs szemléletben konceptualizálja gazdasági problémáinkat és ezek társadalmi-politikai környezetét (mint a legújabb modernizációs kihívásra való válaszképtelenségeket, alkalmazkodás-képtelenséget), a konkrétabb elemzésekhez más közelítésekre is szükségképpen épít (pl. komparatív regionális szemlélet).

A modernizációs szemlélet tehát nem látszik alkalmasnak arra, hogy a mai magyar társadalom helyzetét, folyamatait és továbbfejlődése irányait önmagában konceptualizálja, de segít a problémák helyes megfogalmazásában. Olyan értékbázis és szemléleti háttér megerősödését mozditja elő, amely konszenzuális alap lehet a továbbfejlődéshez mind a tudományos kutatásban, mind a politikai cselekvésben.

Irodalom

- Ágh Attila: (1981): A modernizációs elméletek története
Elmélet és Politika, 2. sz. pp. 60-86.
- Almond, Gabriel-Colemann James (1960). The Politics of
the Developing Areas
Princeton, N.J. Princeton Univ. Press
- Almond, G. - Powell, Binkham Jr. (1966): A Developmental
Approach to Political Systems: An Overview
In: Finkle-Gable (1971) pp. 51-63
- Apter, David (1963): System, Process and Politics of
Economic Development
In: Moore-Hoselitz (1963) pp. 135-158

- Apter, D. (1965): The Politics of Modernization
Chacago, Univ. of Chacago Press
- Bendix, Reinhard (1964): Nation-Building and Citizenship:
Studies of our Changing Social Order
N.Y. John Wiley and Sons
- Bendix, R. (1967): Tradition and Modernity Reconsidered
In: Bendix (1970) pp. 250-314
- Bendix, R. (1970): Embottled Reason
N.Y. Oxford Univ. P.
- Bendix, R. (1978): Kings or People: Power and the Mandate
to Rule
Berkeley, Univ. of Calif. Press
- Bill, James - Hardgrave, Robert (1973): Comparative Politics:
The Quest for Theory
Columbus, Ohio, Ch. Merrill Publishing
Company
- Binder, L. et. al. (1971): Crises and Sequences in Political
Development
Princeton, N.J. Princeton U.P.
- Balck, Cyril (1966): The Dynamics of Modernization
N.Y. Harper and Row Pblishers
- Black, C. ed. (1976): Comparative Modernization
N.Y. The Pree Press
- Coleman, J. ed. (1965): Education and Political Development
Princeton, N.J. Princeton U.P.
- Deutsch, Karl (1961): Social Mobilization and Political
Development
American Political Science Review 55 pp.
17-24
- Einsenstadt, Samuel (1963a): The Political Systems of
Empires
N.Y. The Free Press

- Eisenstadt, S. (1963b): Problems of Emerging Bureaucracies in Developing Areas and New States
In: Hoselitz-Moore (1963) pp. 159-174
- Eisenstadt (1964a): Social Change, Differentiation and Evolution
American Sociological Review (June) pp 375-386
- Eisenstadt (1964b): Breakdowns of Modernization
In: Eisenstadt (1970) pp. 421-52
- Eisenstadt (1966a): Modernization: Protest and Change
Englewood Cliffs, N.J. Prentice-Hall
- Eisenstadt (1966b): Social Change and Development
Introduction
In: Eisenstadt (1970) pp. 3-33
- Eisenstadt (1968): Transformation of Social, Political, and Cultural Orders Modernization
In: Eisenstadt, ed (1968): Comparative Perspectives on Social Change
Boston, Little Brown and Company pp. 256-79
- Eisenstadt (1970): ed. Readings in Social Evolution and Development
Oxford, Pergamon Press
- Eisenstadt (1976): On Historical Continuity and Social Change in Modernization
In: Loubser et. al. (1976) pp 788-97
- Finkle, J. - Gabler, R. eds. (1971): Political Development and Social Change
ed. N.Y. John Wiley and Sons
- Gerschenkron, A. (1984): A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból Budapest, Gondolat
- Goldthorpe, J. (1975): The Sociology of the Third World
Cambridge, Cambridge Univ. Press
- Grew, Raymond (1977): Modernization and Its Discontents
American Behavioral Scientist 21, 2 (December) pp 289-312

- Grew, R. (1980): More on Modernization
Journal of Social History 14,2 (Winter)
179-87
- Huntington, Samuel (1965): Political Development and Political Decay
World Politics, April
- Huntington S. (1971): The Change to Change: Modernization, Development and Politics
In: Black (1976) pp. 25-61
- Huntington (1974): Postindustrial Politics: How Beningn Will It Be?
Comparative Politics (January) pp. 163-91
- Huntington-Nelson, (1976): No Easy Choice: Political Participation in Developing Countries
Cambridge, Mass. Harward Univ. Press
- Inkeles, Alex (1966): The Modernization of Man
In: Weiner (1966) pp. 138-150
- Inkeles-Smith (1974): Becoming Modern: Individual Change in Six Developing Countries
London, Heinermann
- Kopátsy Sándor (1986): Egy reformkoncepció világgazdasági háttere VALóság 1986/12.
- Janos, Andrew C. (1986): Politics and Paradigins Stanford
Stanford, U.P. California
- Lapalombara, J. (1963) ed.: Bureaucracy and Political Development
Princeton U.P.
- Lapalombara-Weiner eds. (1966): Political Parties and Political Development
Princeton. U.P.
- Lapalombara (1969): Review: Hungtington, political order in changing societies
Vale Law Journal 78 (June) pp 1254-60

- Lerner, Daniel (1958): The Passing of Traditional Society
Glebe, Ill. Free Press
- Lerner (1963): Toward a Communication Theory of Modernization
In: Pye (1963) pp 327-50
also In: Eisenstadt (1968) pp p33-55
- Lerner (1968): Modernization: Social Aspects
In: International Encyclopedia of the Social
Sciences, X. pp. 386-95
- Levy, Marion Jr. (1952): Structure of Society
Princeton U.P.
- Levy (1966): Modernization and the Structure of Society
N.J. Princeton U.P.
- Levy (1967): Social Patterns (Structures) and Problems of
Modernization
In: Moore-Cook (1967) pp. 189-208
- Levy (1972): Modernization: Latecomers and Survivors
N.Y. Basic Books, Inc.
- Lewis, Arthur (1955): The Theory of Economic Growth
Homewood, Ill. Irwin
- Loubser, et. al. (1976) eds: Explanations in General
Theory in Social Science: Essays in Honor of
T. Parsons
N.Y. The Free Press Vol. I-II.
- McClelland, D. (1961): The Achieving Society
Princeton, N.J. Van Nostrand
- Moore, Wilbert (1960): A Reconsideration of Theories of
Social Change
In: Eisenstadt (1970): pp 123-139
- Moore (1961): A gazdasági fejlődés társadalmi keretei
(részlet)
In: Gazdasági rendszerek és társadalmi változások
Szerk.: Lengyel Gy. Szociológiai füzetek 27.
pp. 49-71.

- Moore (1963a): Industrialization and Social Change
In: Hoselitz-Moore (1963) pp 299-359
- Moore (1963b): The Social Implications of Industrialization
and Technological Change. Concluding Comments
In: Hoselitz-Moore (1963) pp. 360-371
- Moore Hoselitz (1963) eds.: Industrialization and Society
Unesco-Mouton
- Moore (1967): Order and Change. Essays in Comparative
Sociology
N.Y. John Wiley and Sons
- Moore-Cook (1967) eds.: Readings on Social Change
Englewood Cliffs. N.J. Prentice-Hall
- Moore (1979): World Modernization: The Limits of Convergence
N.Y. Elsevier
- Parsons, T. - Shils, E. (1951): Toward a General Theory
of Action
Cambridge, Mass.
- Pye, Lucien ed. (1963): Communication and Political
Development
Princeton U.P.
- Pye (1965): The Concept of Political Development
In: Finkle-Gable (1971): pp. 43-51
- Pye-Verba eds. (1965): Political Culture and Political
Development
Princeton U.P.
- Rostow, W. (1960): The Stages of Economic Growth
Cambridge U.P.
- Shiner, L.(1975): Tradition/Modernity: An Ideal Type Cone
Astray
Comparative Studies in Society and History
17,2 (April) pp. 245-52
- Stearns, P (1980): Modernization and Social History:
Some Suggestions, and a Muted Cheer
Journal of Social History 14,2 (Winter) pp.
189-209

- Strasser, H. - Randall, S. (1981). An Introduction to the Theories of Social Change
London, Routledge and Kegan Paul
- Szűcs Jenő (1983): Vázlat Európa három történeti régiójáról
Budapest, Magvető
- Pipps, D. (1973): Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective
Comparative Studies in Society and History
19,2 (March) pp. 199-226
- Ward-Rustow (eds.) (1964): Political Development in Turkey and Japan
Princeton U.P.
- Weiner, Myron ed. (1966): Modernization: The Dynamics of Growth
N.Y. Basic Books, Inc.

Gérard de Bernis

A nemzetközi eladósodás folyamata

A "kiigazítás" kérdése jelenti az 1944-ben történt megalakulása óta, a Nemzetközi Valutaalap alapvető gondját. A szervezet alapszabályának 1. cikkelye pontosan megfogalmazza ezt a kifejezést: "azoknak az intézkedéseknek összessége, melyek révén egy országnak egyensúlyba kell hoznia fizetési mérlegét".

Úgy az országok, mint a magánszemélyek közötti kapcsolatokra nézve elfogadhatjuk azt az állítást, hogy az eladó (akár árut, akár értékpapírt ad el) csak akkor tekintheti követelését rendezettnek, ha ellentételként árut vagy értékpapírt kap. Adóslevél kibocsátása nem jelent mást, mint a fizetés elhalasztását mindaddig, míg nem történik meg az áru vagy az értékpapír átruházása, mely ezáltal felváltja a tartozást elismerő kötelezvényt. Mindaddig, míg ez a csere meg nem történik, a vevő adósként szerepel.

Akár általánosan, akár könyvviteli szakkifejezésekkel fogalmazva és eltekintve e folyamat meghatározó elemeinek bármilyen vizsgálatától, azt mondhatjuk, hogy egy ország külföldi nettó adósságállománya (vagy annak egy meghatározott időtartam alatti növekménye):

- vagy tényleges igényeket takar, mikor is a kapott kölcsön ellentételeként tisztán áruvásárlás szerepel, azaz a kereskedelmi mérleg hiánya;
- vagy pénzügyi igényeknek felel meg, mikor a kapott kölcsön ellentételeként külföldi értékpapírok vásárlása vagy az ország által korábban kibocsátott értékpapírok visszavásárlása, vagyis éppen a korábbi adósságszolgálat teljesítése (törlesztés, kamatfizetés) áll.

Ezen észrevételek jelentősége nem olyan csekély, mint amilyennek látszik, ha meggondoljuk, hogy a központi bankok által kibocsátott pénz (szemben a másodszintű bankok által,

a termelés okán létrehozott hitelpénzzel) csupán az adósságok részükről történő elismerése. Ennélfogva, ha egy ország az általa vásárolt árukért vagy értékpapírokért cserébe saját valutájából megfelelő összeget átutal, erősen feltételezhető, hogy ezzel még nem fizette meg ezeket az árukat és értékpapírokat. Beérheti ezzel az átutalással, mivel az eladók fizetőeszközként elfogadják valutáját. Ez persze, akár egy sajátos monetáris övezeten belül, akár világviszonylatban, csak domináns gazdaság esetében lehetséges. Az első esetre példa Anglia, amely 1967-ben, történelme során másodízben, valutájának leértékelése útján (-14 %) jelentősen csökkentette adósságának összegét és könnyített adósságterhein, rákényszerítve hitelezőit fontsterling-mérlegegyensúlyuk megőrzésére. Az Egyesült Államok a második esetre szolgál példával: mint ahogy M. Friedman nemrég újra rámutatott, az USA, vásárlásainak ellentételezéseként, gátlástalanul kibocsátott dollárjaival elárasztotta a világot. Ezzel azonban sem Anglia, sem az Egyesült Államok nem egyenlítette ki ténylegesen tartozását.

Beláthatjuk, hogy olyanok a nemzetközi erőviszonyok, hogy más országok - különösen a leggyengébbek, a harmadik világ országai - hasonló eljárásokhoz folyamodhatnak. A domináns nemzetgazdaságok kivételével egy ország sem költhet tartósan többet, mint amennyit megkeres, plusz még ehhez. A hitel igénybevételének feltétele, hogy az adós elegendő tudjon tenni esedékes törlesztéseinek, beleértve természetesen azt is, hogy a tartozásokat a nyújtott kölcsön valutánemében kell megfizetnie. Mindez megköveteli, hogy képes legyen ezt a valutát megszerezni. Mégpedig arra a piacra történő exportja útján, amelyen az adott valuta megtalálható, vagy egyéb konvertibilis valuta beszerezhető. Ez az alapvető követelmény egyébként nem csupán a hitelt igénybevenni szándékozókra vonatkozik. Ha a hitelezni szándékozók egyszer viszont akarják látni pénzüket, okosan teszik,

mielőtt a kölcsönnyújtásnak ezt a módját választják, ha végiggondolják, hogy vajon tudnak-e majd törleszteni az adósok.

Amikor azzal az indoklással, hogy ezek az intézkedések szükségesek ahhoz, hogy az adósok képesek legyenek az esedékes törlesztéseik teljesítésére, a hitelezők drasztikus intézkedések elfogadására kényszerítik az adósokat, nem árt, ha azon is elgondolkodnak, hogy miért és hogyan alakult ki az eladósodás folyamata. Ezen annál is inkább hasznos elgondolkodni, mert mind az Észak, mind a Dél országában egyre gyakrabban hallani azt a véleményt, hogy az 1982-es "adósságválság" következtében alakult helyzet szanálása egy újabb eladósodási folyamat elindulását eredményezné.

Két olyan kérdéscsoportot lehet kiemelni, amelynek vizsgálata megkönnyíti az eladósodás folyamatának megértését. Ezek a problémák vagy a hitelezőket, vagy az adósokat érintik.

Tekintve, hogy nyilvánvalóan ésszerűtlen dolog kölcsönt nyújtani, ha nem vizsgáljuk meg előtte a visszafizetés esélyeit, fel kell tennünk a kérdést, vajon mi készítette a hitelezőket arra, hogy egy ilyen folyamatba belefogjanak? Észak bankárai, akik általában óvatosabbak, könnyen belátják, hogy kormányaik és a piacot kereső vállalatok gyakoroltak nyomást rájuk. Azt is elismerik, hogy engedtek e nyomásnak, mivel a 70-es években, amikor a termelési beruházás pangott, jelentős összegek álltak rendelkezésükre. Ez növelte a bankok közötti versenyt és arra ösztönözte őket, hogy azokban az üzletekben vegyenek részt, melyek abban az időszakban biztosították számukra az alapvető nyereséget. Így, ezeknek a kölcsönöknek az indítványozása volt, legalábbis részben a hitelező országok hitelnyújtási ügködésének alapja, ami "elősegítette" az eladósodást. Ezt megerősítik Dél országainak vezetői is, amikor elmondják, hogy milyen gyakoriak voltak náluk az olyan látogatások, amelyekben csábító feltételek mellett igénybevehető kölcsönöket ajánlottak fel szá-

mukra és a kölcsön feltételei döntő érvek voltak az eladók közötti versenyben. A harmadik világ pedig a "hitelben fogyasztók" táborává vált.

Ugyanígy feltételeznünk kell, hogy az eladósodott kormányok nagyon is tudatában lehettek a visszafizetési kötelezettségekkel.

A harmadik világ országainak magánbankoknál történő kölcsönfelvételei mindenekelőtt azt az akkoriban széles körben elterjedt, az OECD országokban általánossá vált nézetet tükrözik, hogy a fejlesztés finanszírozása csakis külső forrásokból történhet. A 60-as évektől kezdve különböző szakvéleményekben igyekeztek felmérni a harmadik világ "indulásaihoz" szükséges átutalások mértékét. A kölcsönvevő országok már csak azért sem akarták alávetni magukat a Nemzeti Valutaalap feltételelességi elvének, mert a szervezet által felajánlott összegek továbbra is alacsonyak maradtak. Az általános fejlesztési segély mértéke nevetségesen alacsony volt és erősen elmaradt attól az összegtől, melyet az OECD-országok követeltek maguknak (bruttó nemzeti termékük 1 %-át)!... Ez a szemlélet még ma is létezik és még mindig ösztönzi azokat, akik - a harmadik világ eladósodásának következményeiből levont tanulság ellenére is - a jelenlegi helyzet rendeződését várják, hogy egy újabb eladósodási folyamatot indítsanak be.

Nem igyekszünk megkerülni e kérdést és emlékeztetünk arra, hogy a harmadik világ országait az értékelvonás számos formája sújtja.

- Az ezekben az országokban telepített bankok célja a leggyakrabban arra irányul, hogy ösztönözzenek a belső megtakarítások pénzforgalomba történő bevonására, eltérítve azokat a helyi tőrelő-beruházásoktól és bankcsatornáikon keresztül külföldre juttatva, hogy azután újra elosszák a nemzetközi bankrendszer hálózatán keresztül. Egyáltalán nem csökkentjük a harmadik világhoz tartozó

országok burzsoáziájának a harmadik világhoz való felelősségét azáltal, hogy felhívjuk a figyelmet a nemzetközi bankok súlyos felelősségére is e téren.

- A "világpiaci" árak rendszere cserearány-romlást okoz a harmadik világ országai számára (az alacsony termelékenységű termékek értéken alul, a magas termelékenységű termékek értéken felül kelnek el) és csökkenti tevékenységük eredményét, melyet a fejlesztés finanszírozására fordíthatnánk.
- Az adósság esedékességeinek akár részbeni megfizetése is további teherterhelés az eladósodott országok számára és profitkiegészítés az OECD-országok bankjai számára. Ez egy eladósodott ország számára teljesen reménytelené teszi, hogy akár a legcsekélyebb eszköze is meglegyen a fejlesztés finanszírozásához.

Az előbbi megállapítások felhívják a figyelmet azokra a problémákra, melyek akár az egyes országokon belül, akár nemzetközi szinten, megoldásra várnak - az árak kérdése továbbra is annak az új gazdasági világrendre irányuló követelésnek alapvető témája marad, amelyről az OECD országok soha nem akartak tárgyalásokba bocsátkozni. Meg kell oldanunk ezeket a problémákat, ha azt akarjuk, hogy normális feltételek mellett lehessen finanszírozni a fejlesztést. A fenti megállapítások rámutatnak az eladósodással kapcsolatos valós, bár rejtett ellentétekre. Még akkor is, ha nem szüntetik meg a "visszafizetési kényszert", mely továbbra is ugyanúgy érvényes továbbra is.

Tagadhatatlan, hogy mindenképpen szükséges a bevételek (beleértve az ellenszolgáltatás nélküli átutalásokat is) és a kiadások közötti egyensúly megteremtése. Ezzel szemben rá kell mutatnunk, hogy nem egyetlen egyensúly létezik csupán. Mindig több egyensúlyi helyzet lehetséges, különböző szinteken és különböző struktúrákkal, melyek közül a választás, magától értetődően vagy szándékoltan, a ténylegesen privilegizált társadalmi csoportoktól függően történik, bármi

is az ellenvélemény vagy érdek. Így korlátozni lehet a haszontalan importot illetve meg lehet akadályozni a nemzeti tőke volumene csakugyan gyorsabban nő, mint az ország eladósodása: pedig ez esetben valószínűleg lehetséges lett volna a belső felhalmozás finanszírozása minden kölcsön felvétele nélkül is.

Ezeken a kérdéseken elgondolkodva érthetjük csak meg, miért vezetett a "nemzetközi hitelgazdálkodás" zsákutcába és a fizetési haladék megtagadásával, melyet a W. Brandt vezette Nemzetközi Bizottság már 1979-ben megjósolt egy jelentésében, s miként váltott át a hitelgazdálkodás "nemzetközi adósság-gazdálkodásba" (1), amely a mérlegkiigazító politikák alkalmazásához vezetett.

A HARMADIK VILÁG ELADÓSODÁSÁNAK FOLYAMATA

A hetvenes években a harmadik világ eladósodásának folyamata a világ minden táján felgyorsult, az indiai szubkontinent kivéve. A harmadik világ egészének hosszú lejáratú tartozása a világbanki adatok szerint 1970 és 1980 között 67 millirádról 434 milliárd dollárra szökik fel, ami átlagosan több mint 20 %-os évi növekedési rátának felel meg. 1980-ban a rövid és a hosszú lejáratú adósság együttvéve, (579,4 milliárd dollár) ezen országok bruttó termékének 28,3 %-át teszi ki és 1,3-szer nagyobb, mint az az évi exportjuk összesen.

Ez az adósság nagyon aránytalanul oszlik meg az egyes országok és területek között. Latin-Amerikában koncentrálódik a teljes adósságállomány 40 %-a, míg a sokkal népesebb indiai szubkontinensen csak 6 %-a. A négy legerősebben eladósodott országra (Brazília, Mexico, Korea, Argentina) esik az összadósság egyharmada és ezen országokat egyenként vizsgálva is, adósságuk a bruttó nemzeti termék egyharmadát

teszi ki. Az összádósság több mint 65 %-a csupán 16 ország között oszlik meg. (2)

Bármí is az oka a harmadik világ eladósdásának, az adósság ilyenmévű növekedése csak azért következhetett be, mert a nemzetközi pénzügyi rendszer ebben az időszakban rendkívíli módon kibóvílt. (3)

A válság kezdetben, a 60-as évek végén, a nemzetközi egyensúlyhiányokban mutatkozik meg. 1966-tól ennek az állapotrak az általánóssá válásával zavarok keletkeznek a nemzetközi monetáris rendszerben (a dollár már nem "olyan jó, mint az arány") és ez odavezet, hogy 1973-ban teljesen felborul a rendszer mívűködése (4). Az országok már nem igazítják ki fizetési mérlegüket, a gazdasági növekedés felszívó hatása már nem elég erős a többletek felvételére, így az egyensúlyhiányokat pénzfínanszírozás útján rendezik. Ez az eljárás, miszerint az egyensúlytalanságokat nem igazítják ki, egy folyamatosan gyarapódó "tőkefólosleget" eredményez.

A nemzetközi pénzforgalom lassanként önállósodik, elszakad az országok termelésének fejlődésétől és a nemzetközi árucserreforgalomtól. Ezáltal megszaporodnak és megéleánkűlnek a nemzetközi bankközi műveletek. Ennél fogva a xenodevizában végrehajtott műveletek megsokszorozódhatnak, a bankok transznacionális (a külfólddel folytatott) és multinacionális (külfóldön folytatott) tevékenységének fejlődése rendkívíl felgyorsulhat. A harmadik világ bekapcsolódása a nemzetközi hitelgazdálkodásba nem jelentett mást, mint még egy pólus kialakulását a nemzetközi pénzforgalomban.

Már nem szükséges elemeznünk az ebből eredő inflációs feszültségeket, melyek a 70-es évtized alatt végig erősen érezhetők voltak és mélyen rányomták bélyegüket a válság első szakaszára. Fontos azonban megjegyoznünk, hogy ezek a feszültségek elfedtek egyéb, deflációs jellegű feszültségeket, melyek az előbiekkel szoros kölcsönhatásban alakultak ki és bár kevésbé voltak érzékelhetők, figyelembe vételük nélkül lehetetlen lenne magyarázatot találni a har-

madik világ eladósodásának gyorsaságára. (5) A beruházási struktúrák is felbomlottak, mégpedig az alábbi öt jelenség-csoport hatására:

- A legerősebb cégek részéről a külkereskedelem fejlesztése normális reagálás. Igyekeznek elkerülni a profitráta csökkenését, mely a 60-as évek végén volt tapasztalható az ipari országokban (az Egyesült Államokban már 1965-ben, Japánban 1972-ben). A nemzetközi verseny rendkívüli módon kiéleződött. Míg egyes országokban a verseny, bizonyos vállalatok számára a fennmaradás, sőt a gyarapodás lehetőségét jelentette, addig más országokban komolyan megnyirbálta a befektetett tőkét és erős munkanélküliséget idézett elő. Ez önmagában is jelentős deflációs tényező. Természetesen, ezek az ellentétes helyzetek az egyes országok között nem egyenlítődték ki olyan mértékben, ahogyan a kiegyenlítődés egy adott országon belül végbemehet.
- A verseny technikai téren is gyors és forradalmi változásokat hozott. Egyes helyeken új vállalatok jöttek létre berendezések, felszerelések gyártására, más helyeken hasonló üzemeket kellett bezárni. A kiegyenlítődés ezen a téren sem történt meg az országok között. Olyannyira nem, hogy egyes országok elveszítették vezető szerepüket a legmodernebb berendezések gyártása területén. A termelés jelentős mérvű bővítése nélkül, az új technikai eljárások bevezetése csak tovább növelte a munkanélküliséget.
- A profitráták csökkenésére a legnagyobb cégek további válasza az volt, hogy szerkezetüket és tevékenységüket transzmisszionális méretekre bővítették, olyan helyeket keresve, ahol a termelési költségek, kiváltképp a munkaerő-költségek a legalacsonyabbak voltak. A problémát nem az jelentette, hogy e cégek származási országaiban megszűnnek-e munkahelyek vagy sem, hanem az a tény, hogy e munkahely-felszámolások földrajzi megoszlásától függetlenül bizonyos termékek gyártását már nem folytatták tovább az É-

szak országaiban, amely még tovább növelte a munkanélküliek számát. Ehhez jött még az is, hogy e folyamattal párhuzamosan, a transznacionális cégektől függetlenül, a válságnújtotta (bizonyos fokú) szabadsággal élve a harmadik világ egyes országai olyan termékek gyártásába kezdtek (pl. acél), melyek addig a csak fejlett országok profitjába tartoztak.

Ezenkívül az infláció tulajdonságaival is számolnunk kell: egyrészt, az érintett árak szerkezetének torzulása - ami mindig jellemző vonása az inflációnak, mivelhogy nem minden ágazat van olyan helyzetben, hogy növelje az árakat - oly mérvű hogy bizonyos ágazatok a többihez képest hátrányba kerülnek, és a kiegyenlítődés közöttük már nem okvetlenül azok mellett a kezdeti feltételek mellett történik, melyeket a fentiekben említettünk. Ez a kérdés annál is inkább fontos, mert, másrészt, az infláció üteme nem egyforma azokban a különböző országokban, amelyek vállalatai versenyben állnak egymással. A műszaki fejlettség szempontjából előnyösebb helyzetben lévő országok kevésbé gyors ütemű inflációval számolhatnak. Mindez tovább növeli a különböző országok közötti különbségeket.

- Az infláció a kamatlábak emelkedését váltotta ki és ez mindig is akadályozza a beruházásokat, egyben pedig a munkanélküliséget növelő tényező. Természetesen mondhatjuk - és ez így is van - hogy az infláció növekedése nagyobb volt, mint a kamatlábak növekedése, így semmissé tette a reális kamatlábak növekedésének lehetőségét. Ezeket azonban már csak akkor veszik számításba, miután hozzászoktak az inflációhoz, mégpedig oly mértékben, hogy már az előrejelzéseknél is számolnak vele. Ez az okoskodás a 70-es évek elején már nem állta meg a helyét, így a vállalkozók haboztak hosszú időre elkötelezni magukat a számukra óriásinak tűnő kamatlábak mellett. Ezt az óvatos magatartást még tovább erősítette az átváltási árfolyamokkal kapcsolatos

bizonytalanság, amely a valuták lebegtetésének 1972-73-ban történő általánossá válása óta mutatkozott.

Miután mindezeket a tényezőket sorra vettük, meg kell vizsgálnunk az 1973-as olajáremelkedés hatásait is. Az árkra gyakorolt hatása nem volt jelentős. Inkább lényeges az, hogy az olajárak emelkedése új piacokat nyitott az olajtermelő országokban, amely piacok lehetővé tették az ipari országok számára a termelési berendezkedések gyártásának növelését és fizetési mérlegük egyensúlyba hozását. Ezzel szemben, a saját energiaforrásokkal nem rendelkező országokban komoly deflációs feszültségeket okozott az olajárak emelkedése. Egyrészt, az erősen energiaigényes iparágak költségei megnöttek, nehezítve az iparágak működését. Másrészt, az olajért dollárban kellett fizetni, így ezeknek az országoknak először dollárhoz kellett jutniuk - ezt a xenodeviza-piacok már említett bővülése lehetővé tette. Így mindnyájan kénytelenek voltak egy időben növelni exportjukat. Ennélfogva a piacok bedugultak, annál is inkább, mert a termelőországok korlátozott felvevőképessége a világ vásárlóerejének egy részét a pénzügyi "visszakeringető" csatornák felé terelte. Végül is nyilvánvaló, hogy az olajárának emelkedése nyomást gyakorolt a harmadik világ fogyasztó-országainak rövid lejáratú adósságaira.

Ezekből az ellentmondásokból teli feszültségekből született a "nemzetközi hitelgazdálkodás". Igaz ugyan, hogy a fejlett országok vállalat-eladásokra irányuló szándéka mellett megjelent a harmadik világ országainak az a törekvése is, hogy gyorsítsák a fejlődésük szempontjából hasznos beruházások megvalósítását. Ezek az országok azonban már régen vágytak erre és csak most, ebben az időszakban sikerült megkapniuk a várva várt hiteleket. A Nemzetközi Valutaalap pedig, amely maga is csak korlátozott összegben és szigorú feltételek mellett nyújtott kölcsönöket, állandóan szemrehányást tett a magánbankoknak, hogy nem vállalkoznak megfelelő mértékben (6).

Mindkét fél zsákutcába került. Az eladósodás a tőkés országok számára csak rövid távon nyújtott megoldást eladási céljaik megvalósításában. A többi ország számára pedig csupán illúzió volt az, hogy az eladósodással meggyorsíthatják fejlődésüket. Ennek különböző okai voltak, melyeket az alábbiakban röviden sorra vesszünk.

Először a "nemzetközi hiteligazdálkodás" sikeres működésére nézve legkedvezőbb esetet vizsgáljuk meg, abból kiindulva, hogy mi történt azokban az országokban, melyek a legkedvezőbb feltételek közé jutottak ahhoz, hogy teljesíteni tudják kötelezettségeiket.

A "visszafizetési kényszer" fogalmát pontosan meghatároztuk. Egy ország csak akkor tud eleget tenni adósságszolgálatára követelményeinek, ha olyan kölcsöntőkét használ beruházásaihoz, amelynek célja, hogy növelje az ország exportját a konvertibilis devizájú piacokra. A mikro gazdasági szempontok figyelembe vételével okoskodva, elvileg semmi akadály nincs annak, hogy az e célból létrehozott vállalatok ne valósíthassák meg ezen céljaikat: bizonyos nyersanyagok terén komparatív előnyökkel bírnak. Elég lenne tehát, hogy a kamatlábak ne legyenek túl magasak, a futamidők pedig túl rövidek ahhoz, hogy a "nemzetközi hiteligazdálkodás" jól működjék. De, feltéve, hogy ezek a feltételek adottak, még legalább két további feltételnek is teljesülnie kell. Egyrészt, a konvertibilis valutájú országoknak el kell fogadniuk importjuk olyan feltételek mellett történő növelését, hogy mérlegük deficitet, vagy még több deficitet mutasson ahhoz, hogy az ellentétés irányú tőkeátutalások lehetővé váljanak. Másrészt, fontos, hogy az árak jövedelmező szinten maradjanak.

Sem az egyik, sem a másik feltétel nem teljesülhetett, mivel ellentétben álltak azokkal a feltételekkel, amelyek előidéztek az eladósodási folyamatot. Egyrészt, a folyamat kialakulását elősegítő körülmények nem változtak: a fejlett

tőkés országok továbbra is azért nyitnak hiteleket, hogy eladjanak és nem azért, hogy legyen miből vásárolniuk. Ez utóbbi esettel olyannyira nem számolnak, hogy amint a harmadik világ versenyre kel iparukkal - ami fokozza a deflációs feszültségeket - azonnal restriktív kereskedelmi intézkedésekkel válaszolnak, arra törekedvén, hogy a harmadik világ országaival elfogadtassák ezeket az intézkedéseket, akár önkorlátozási egyezmények formájában (voluntary export restraints, orderly market agreements), GATT-konformmá tétel céljából (7), akár "konceptciók" formájában, melyeket azért alkotnak, hogy saját érdekeiket követve cselekedhessenek. (Ilyen konceptciók például a "fokozatosság" vagy a piac-zavarás elve, melyeket a GATT Tokio-fordulóján - 1973-1977 - alakítottak ki). A protekcionizmus erősödése a 70-es évek realitása. (8)

Másrészt nem ragaszkodhatunk a mikrogazdasági szemlélethez, tekintve, hogy az eladósodási folyamat általános lévén, minden eladósodott ország egyszerre szeretne azonos vagy nagyon hasonló termékeket exportálni. Ennélfogva, mikor az eladósodott országok készen állnak az exportra - idő kell az üzemépítéshez is - mindannyian egyszerre akarják ezt tenni. Éles verseny alakul ki köztük. Nincs más választásuk, üzemeik működésre készek, nekik pedig eleget kell tenniük az esedékes törlesztési kötelezettségeiknek. Eladásaiknál egymás árai alá ígérnek, ami csökkenti bevételeiket. A kialakult helyzet arra ösztönzi őket, hogy még több árut dobjanak a piacra. Tehát ördögi körforgásba kényszerülnek ezek az országok. A piac pedig, amely valószínűleg amúgy is csak nehezen tudná felvenni ezt a termékmennyiséget, a protekcionizmus erősödésével a fejlett tőkés országokban még mindig korlátozott 1930-tól kezdve a harmadik világ exportárai gyorsan és folyamatosan csökkenni kezdtek, ami tovább erősíti a protekcionizmust. Ez a "nemzetközi hitelgazdálkodás" végérvényes kudarcát jelenti.

Az előbb vizsgált eset messze a legkedvezőbb volt. Nem minden ország adósodott el csupán azért, hogy exportőr vállalatai részére a szükséges gépeket és berendezéseket megvásárolja. A tőkés országok pedig nem csak azoknak a termelési eszközöknek az eladására törekedtek, amelyek vállalataik közül csak néhánynak voltak érdekesek. Három további esetet is figyelembe kell vennünk. A legésszerűbb azoknak az országoknak a magatartása, akik azért bocsátkoztak adósságokba, hogy az alapszükségletek kielégítésére vagy az önálló fejlődésre összpontosító stratégiájukkal megfelelő fejlesztési terveket finanszírozzanak. Ez az egyetlen eset, mikor az eladósodás, még ha nem is történt meg az adósság visszafizetése, valószínűleg hozzájárulhatott a fejlődéshez! Más országok azonban azért vettek fel kölcsönöket, hogy különböző termékeket vásároljanak, melyek lehet, hogy hasznosak voltak, de nem kapcsolódtak egy beruházáshoz sem, mivel a hiteleket magukra az árukra nyújtották a szállítócégek. Végül, a harmadik csoportba sorolható országok esetében az adósságok vállalása nagy részben azt a célt szolgálta, hogy szembeálljanak a lakosság gazdasági rétegei által eszközölt tőkeátutalásokkal. E három országcsoport közül egyiknek sem volt a legkisebb esélye sem arra, hogy eleget tudjon tenni kötelezettségeinek. A "nemzetközi hitelgazdálkodás" kudarca már azoknak az áruknak a jellegében is mutatkozott, amelyek vásárlására a hiteleket nyújtották.

A rendszer csődje, a 70-es évek második felétől, már a számokból is kiolvasható: míg a hosszú lejáratú garantált állami kölcsönök összege 1975 és 1980 között 126 milliárdról 359 milliárdra (+ 184 %) nő, addig az eladósodott országokba irányuló nettó átutalások összege 20,6 milliárdról csak 30,6 milliárdra (+ 48,5 %) emelkedik. Az egyre növekvő pénzszükséglet, amely a korábbi kölcsönök utáni adósságszolgálat teljesítésének szükségességéből - és az eladósodás ré-

vén lehetővé vált tőkekiáramlás fedezetének kényszerétől keletkezett-, halmozódást és bizonyos automatizmust idézett elő az eladósodási folyamatban.

Az a mód, ahogy a harmadik világnak a világgazdaságba bekapcsolódott, a nemzetközi pénzügyi rendszer stratégijával szoros összefüggésben alakult ki. A folyamat létrehozói, közvetítői egyáltalán nem nyugtalankodtak. Az adósságszolgálat esedékes évi részleteinek pontos törlesztése biztosította a bankok profitjának megteremtését és az általános bizalom fenntartását. Miközben az Európai Fejlesztési Alap végső soron eljátszotta a hitelező szerepét, érvényesítette a kereskedelmi bankok által megjátszott tételeknek majdnem teljes egészét. A folyamat fenntartóit nem érdekelték a termelőszerkezetek és a felvevőpiacok között keletkező egyensúlyzavarok és még akkor sem foglalkoztak ezzel a problémával, amikor 1979 végén az Európai Fejlesztési Alap megváltoztatta stratégiáját egy új, restriktív pénzpolitika kialakításának a kedvéért, mely a kamatlábak drasztikus emeléséhez vezet. Ez a politika három következménnyel jár az eladósodott országokban: súlyosbodnak az adósságszolgálat terhei, újabb ösztönzést kap a tőkekiáramlás és nőnek a refinanszírozási költségek. A nettó átutalások tovább nőnek, egészen 1982 nyaráig és ez akadályozza a nehézségek felismerését.

Ekkor világosan megmutatkozik a "nemzetközi hitelgazdálkodás" csődje és módosítja a harmadik világgazdaságba való beilleszkedésének útját.

Gerard DE BERNIS/Claudio JEDLICKI

- (1) Ez a kifejezés Ch. Palloix-tól származik, aki először elemezte ezt a kérdést. Lásd "A Harmadik Világba telepített francia eredetű transznacionális cégek és a nemzetközi hitelgazdálkodás" a M. Beaud, G. De Bemis, J. Massini szerző-hármas "Franciaország és a Harmadik Világ" c. munkájából, Pug Grenoble, 1975, 70-116. old.

- (2) A négy előző ország, plusz Indonézia, India, Egyiptom, Algéria, Chile, Venezuela, Fülöp-szigetek, Nigéria, Malaysia, Marokkó, Pakisztán, Thailand.
- (3) A harmadik világ ilyen erőteljes eladósodása csak követője volt egy minden szinten, a háztartások, a cégek, a nyugati és keleti államok szintjén megvalósuló általános eladósodásnak. (néhány transznacionális cég eladósodásának mértéke az erősen eladósodott államok adósságszintjének felel meg, 15-20 milliárd dolláros nagyságrendben).
- (4) Természetesen nem szabad összekevernünk a válság megnyilvánulásait, melyek jelek, a válság okaival, melyek a termelészerkezetek változásaiban és a szerkezetileg stabil gazdasági növekedés feltételeinek felbomlásában rejlenek.
- (5) Míg az infláció olyan folyamat, mely akkor alakul ki, mikor az árak alakulását irányító erők emelhetik az árakat, kihasználva a konkurencia gyengeségét és azt, hogy a bankok megteremthetik az ennek megfelelő pénzmennyiséget, addig a defláció az aktivitás, ennél fogva a foglalkoztatás és a jövedelmek halmozottan csökkenő mozgásának eredménye; ez az árak csökkenésében nyilvánul meg, ami bizonyos körülmények között megelőzhető.
- (6) Ez volt a helyzet még 1982 elején!
- (7) Ami azonban nem tiltja meg a fejlett országok számára, hogy ugyanakkor, ugyanazokra az egyezményekre hivatkozva tiltakozzanak a harmadik világ országai által bevezetett bárminemű korlátozó intézkedés ellen.
- (8) Értjük be két példával. Az EGK-ban, 1971 és 77 között, az import korlátozását célzó nem tarifális intézkedések fele (101-ből 50) a "textil és ruházati" ágazatra vonatkozott. 1980-ban a vámtarifák átlaga általánosan 2,9 % volt az EGK-ban, 4,3 % az USA-ban és 7 % Japánban, ugyan-

akkor a leginkább munkaigényes termékekre kivetett vá-
mok, melyek elsősorban a harmadik világ országait érin-
tik, az előbbi sorrendben átlagosan 5, 17,2, illetve
13,4 %-os kulccsal szerepeltek!

Fordította. Farnadi Éva

Nemzetközi adósság-gazdálkodás (A nemzetközi adósság kezelése)

1932 nyarának eseményei, az első számú adós (Mexico) esetében annak a válságnak a hivatalos elismerését jelentik, melyet a harmadik világnak a világgazdaságba történő integrálásának addigi formája idézett elő. A válság éppen csak kirobban, a kereskedelmi bankok azonnal teljesen leállnak a Latin-Amerikát, Észak-Afrikát és Dél-Európát segítő önkéntes hitelnyújtásaikkal. Ennek következtében az érintett országok adósságának növekedése lelassul és az ezekben az országokban irányuló netto átutalások folyamatosan csökkennek (összegük az előző évi összeg felénél is alacsonyabb). A netto átutalások végleges irányváltása Dél-Európában már 1982-ben bekövetkezik. 1983-ban Latin-Amerikában, 1984-től már világviszonylatban is érezteti hatását (Afrika szubszaharai országaiban és Kelet-Ázsiában 1985-ben, a csendes-óceáni térségben 1986-ban megy végbe ez a folyamat).

Nem mondható, hogy túlbecsüljük a hitelek ilyen kíméletlenül történő beszüntetésének jelentőségét, hiszen a hitelbeszüntetés az építkezések leállításában mutatkozott meg. Ez már önmagában is óriási pazarlás, ráadásul azonban az addigi ráfordítások egyik napról a másikra eredmény nélküli, valószínűleg már végleg haszontalan kiadásokká váltak és minden esély megszűnt arra nézve, hogy valaha is hasznot hoznak.

Ezzel szemben mindenki teljesen természetesnek tartotta azt, hogy az eladósodott országok továbbra is vállalják a kölcsönök visszafizetésének terhét, mely kölcsönöket a hitelezők kíméletlen eljárása minden hatékonyságuktól megfosztott.

A "nemzetközi adósság-gazdálkodásra" való áttérés vég-ső soron a hitelező szerepét módosította, melyet valójában, most még inkább mint korábban, az amerikai monetáris hatalom tölt be. Egyrészt, a hitelezési feladat értelemszerűen áttevődik a kereskedelmi bankoktól a központi bankhoz, mint ahogy azt az EEF (Európai Fejlesztési Alap) - a Nemzetközi Fizetések Bankja egyetértésével - Mexico gazdaságának meg-mentésére nyitott hitelkeret is mutatja. Másrészt, ha a hi-telező a 70-es évek alatt hozzá is járult a gyors pénznöve-kedéshez és az inflációhoz, 1982 után restriktív pénzpolitiká-ja odavezet, hogy végül inkább elismeri a hitelezés létét, mintsem gyakorolja funkcióját, ami az árak, (kezdve a harma-dik világgal szembeni követelések árainak) csökkenéséhez ve-zet.

A "nemzetközi adósság-gazdálkodásra" mindenekelőtt az jellemző, hogy a bankok megtanultak nemet mondani az ela-dóknak, egy esetleges pénzügyi válság kockázatának tudato-sításával. Ténylegesen vállalták, a Nemzetközi Valutaalappal közösen, az adósság átütetkezésének felelősségét, egymás ha-táskörének kölcsönös megerősítése mellett. Csakis a pénz-ügyi logika szerint járnak el és a korábbi gyakorlattal ellentétben, nincsenek többé tekintettel a termelési struk-túrákra. Ez a magatartás az Észak országait illetően az eladások finanszírozásának beszüntetésében és a harmadik világból származó export állandó ösztönzésében, Dél orszá-gait tekintve pedig az új beruházások megtiltásában nyilvánul meg, ahol is a helyi termelésből származó átutalható több-let az adósság törlesztésére megy el, ez lévén a bankok profitjának feltétele.

A "nemzetközi adósság-gazdálkodás" fogalmát immár nem határozhatjuk meg csupán olyan formális jellemzőkkel, mint az adósságszolgálat teljes megfizetésének képtelensége és újabb hitelek felvétele a kamatok törlesztésére, gyorsabb ütemű importcsökkentés, mint exportnövelés, a bankok mérleg-szerkezetének stabilizálása vagy átalakítása profitjuk tartá-

lékolása útján, vagy a különböző kereszt-hitel fajták. Természetesen mindezek az ismérvek továbbra is fennállnak. A lényeg azonban az, hogy a "nemzetközi adósság-gazdálkodás" a kapcsolatok új formáját alakítja ki az adósok és a hitelezők között és olyan eljárásokra készíti a bankokat, melyek gyorsítják a deflációs folyamatokat.

Még pontosabban fogalmazva: a "nemzetközi adósság-gazdálkodás" a harmadik világból a termelőtevékenység során létrehozott értékek elvonásának új módja. A "világ-piacba való integrálódás - melynek következményeként az árak meghatározása a termelési kapacitások legmagasabb fejlettségi szintjének megfelelően történik - a legfejlettebb országokban nem volt elegendő a profitráták emeléséhez. Az adósság átütemezése azt jelenti, hogy az ezen a címen történő elvonás hosszú, sőt nagyon hosszú ideig fog tartani. Ez az uzsorához hasonló kapcsolatot hoz létre: az uzsorást nemigen érdekli, hogy nő az adósság. Az meg főleg nem áll szándékában, hogy ezt az adósságot visszafizettesse, de az sem, hogy az adósságot törőnbe csukassa. Beéri azzal, hogy az adós, a minimumra csökkentve fogyasztását, minden évben többet termel, mint amennyit elfogyaszt és a különbséget adósságszolgálat címén kifizeti neki. Ez nem más, mint a másik feletti fölénynek, befolyásnak olyan formája, mely lehetővé teszi a hitelező számára az elvonás kieszközölését.

Természetesen az uzsora sem mentes az ellentmondásoktól. Ebből adódik elbizonytalanodása is, ami tovább erősíti a válságból eredő szerkezeti bizonytalanosságot.

Az adósságtól elvont összeg nem csupán a műszaki haladást teszi lehetetlenné számára. Vásárlásait a minimumra korlátozza, (az átutalások biztosításához szükséges kereskedelmi többlet megteremtése inkább az import csökkentésének, mint az export növelésének volt köszönhető) és deflációs feszültséget teremt, csökkentve a beruházási lehetőségeket.

A beruházások pangása, mikor is a mérlegek hiányából kifolyólag továbbra is bő pénzforrások kerülnek a bankokhoz, arra kényszeríti az utóbbiakat, hogy pénzkészleteiket igyekezzenek a kamatlábak nagyságától máris felélénkült pénzpiacokon "aktiválni" és ott tovább fokozni a pénznövekedést. (Az 1987. októberi történések figyelmeztetése ellenére is, melyet egészében véve olcsón megúsztak.) Ez annál bizonytalanabb, minél inkább elszakadnak az árfolyamok a tényleges aktíváktól, ahogy ezt az állami vásárlási felhívások nagy száma is mutatja. Érthető, miért javasolta már 1979-ben jelentésében a W. Brandt vezetése alatt működő független nemzetközi bizottság - még a fejlett országok érdekében is - az adósságszolgálat fizetésének felfüggesztését.

Függetlenül ettől és az érintettek álláspontjától, az eladósodott országok nem voltak igazán rákényszerítve arra, hogy alávessék magukat az adósságszolgálat fizetési követelményeinek és mindazok után, amit már visszafizettek, ma sem érzik jobban ennek kényszerét. Ez persze nem akadályozza meg őket abban, hogy még jobban eladósodjanak. Ha a tapasztalat rávezetné őket arra, hogy az ő érdekük az, hogy a fejlődésnek egy olyan útját válasszák, melyet egy másfajta belpolitika és a Dél-Dél együttműködése révén biztosítható forrásokból finanszírozhatnának, vagy ha egyszerűen, a szabadon megnyilatkozó közvélemény nyomására megtagadnák ezen óriási összegek további fizetését, akkor vagy egyhangú elutasításra találnának, vagy újabb fizetési haladékot kapnának és (rossz elgondolni), egy újabb megfélemlítő politikai erővel kényszeríthetnék fizetésre őket. Tudatosítani kellett tehát bennük, hogy nem bújhatnak ki a fizetési kötelezettség alól. A bankok, amelyek e fizetés megvalósulásában elsősorban és valójában egyedül érdekeltek, a Nemzetközi Valutaalapban találták meg a feladat végrehajtásának eszközét.

A bankok és a Valutaalap, ügyelve arra, hogy a korábbi csőd ne ismétlődjön meg és nem bízva a "nemzetközi adósság-gazdálkodás" stabilitásában, összefogtak, hogy a fejlett országok nevében és a világgazdaságra gyakorolt bafolyásuktól felhatalmazva, "mérlegjavító politika" folytatását követel-jék meg, melynek, nézetük szerint, meg kellene teremtenie a feltételeket legalább az adósság nagyobbik részének ren-dezéséhez. Valójában azonban senki nem táplál illuziókat afe-lől, hogy a harmadik világ képes lesz, akár ma, akár holnap, több, mint ezer milliárd dollárt kifizetni a fejlett országok bankjainak. Gérard DE BERNIS/Claudio JEDLICKI

G. de Bernis tanulmányát, ill. C. Jedlickivel írt közös cik-két - de Bernis professzor szíves hozzájárulásával - az ANALYSES ET DOCUMENTS ECONOMIQUES folyóiratból vettük át. (N^o37. Octobre 1989) (A Szerk.)

Fordította: Farnadi Éva

VITA

Ékes Ildikó

Hozzászólás az "Indulatos röpirat..."-hoz

(Kornai János: *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében* HVGRT, Budapest, 1989.)

Hatalmas érdeklődéssel vettem kézbe Kornai János "Röpiratát", nem csak azért, mert a szerző - gazdaságunkat elemző - korábbi műveinek eredeti látásmódja, meggyőző logikai okfejtései nagy tisztelőjévé tettek, hanem azért is, mert új műfajban, a gazdasági tanácsadó szerepkörében jelentkezett. A feladat nagy, a felelősség még nagyobb, méltó az olyan kiváló szakemberhez, mint Kornai János. Ugyanakkor a veszély is nagy, hogy a jelenlegi hatalmas problémamegoldó áradatban - és mégis nagy inségben - különösen kapva-kapnak pártok, döntésre hatni képes csoportosulások egy neves tudós által javasolt elgondoláson - egy olyan emberén, akiről köztudott a rendszerben gondolkodás, a folyamatok vaslogikával való végigkövetése - anélkül, hogy annak lehetséges hatásait végiggondolnák. Jelenleg egyre inkább Nyugatra figyelő szemünkben ehhez az is indokot szolgáltatathat, hogy egyes fejlett tőkés országok II. világháború utáni gazdasági problémáiból a kilábolás módját egy-egy neves közgazdász elgondolásainak adaptálása szolgáltatatta. Miért ne lehetne nekünk is egy olyan tudósunk, aki - a sok bizottsági ajánlással, ötlettel szemben - egyedül képes megtalálni a valóban sikerre vezető eszközrendszert?

Éppen ezért tartottam fontosnak, hogy felhívjam a figyelmet a javaslatokban fellelni vélt ellentmondásokra. E vitacikk már műfajánál fogva is magában hordja a veszélyt, hogy esetleg félreértelmezi a szerző gondolatait, más tartalmat fedez fel, mint amit a mű hordoz. De a félreértések megvilágítása, - gondolom - a vitának egyik, nem lényegtelen hozadéka lehet.

I. A "stabilizációs műtét"

Röviden nézzük át a stabilizálást elősegíteni kívánó javaslat fő elemeit.

1. Az infláció leállításása. A szerző szerint ennek a módja! "Adva van meghatározott makrokínálat. Vele szemben áll meghatározott makrokereslet. Alapjában véve szabadjára engedjük az árakat. Ebben a helyzetben valamilyen árszínvonalon helyreáll az egyensúly". (60.l.) "Valószínűnek tűnik, hogy végül is a jelenlegihez képest jelentős átlagos árszínvonal-emelkedés megy végbe a műtét keretében. Ez azonban, ha a kormány ettől kezdve következetes antiinflációs politikát folytat, egyszeri esemény. A műtét keretében végbemennő áremelkedésnek nem kell inflációhoz vezetnie. Még ha a műtét alatt az árszínvonal-emelkedés meg is haladná a korábbi évek átlagos inflációs rátáját, ennek nem kell a későbbiekben az infláció meggyorsulásához vezetnie. Azt kell megértenünk, hogy az infláció dinamikus folyamat, az áremelkedések, béremelkedések és más költségtényezők növekedésének spirálja. Ha ezt a spirált elvágják és a makrokereslet újratermelését megszüntetik, akkor az infláció leállhat. Ezt kell tehát elérni". (61.l.)

2. A költségvetés egyensúlyának helyreállítása

Ehhez a következőkre kerülne sor: "1. Az adót ott kell beszédni, ahol, "megfogható". Az adótechnikailag legegyszerűbb adónemeket kell előnyben részesíteni". (63.l.) Olyan a-

dónemeket kell érvényesíteni, amelyek minél inkább személytelének". (65.1.) "2. Az adórendszer legyen minél inkább semleges. Indokolt kivételektől eltekintve az állam ne jutalmazzon és ne büntessen az adórendszeren belül". "A 2. követelmény tehát konkrétan azt jelenti, hogy bármilyen adónemet alkalmazunk is (fogyasztói adó, illetményadó stb.) az adókulcs legyen szigorúan egyöntetű". (66.1.) "3. Nincs szükség az adórendszer progresszivitására". (67.1.) "4. Az adórendszer ne adjon olyan ellenőszközést, amely visszatartana a teljesítmények és a beruházás növelésétől". Nem ennek a tanulmánynak a feladata részletesen kidolgozni a konkrét adózási formákat, csupán azt szeretném világossá tenni: nézetem szerint milyen adónemek szolgáltatassák a mai magyar körülmények között a költségvetés bevételi oldalának nagy részét.

a) A legfontosabb a lineáris fogyasztási adó, pontosabban annak leggyakoribb formája, a hozzáadott-érték típusú adó. (69.1.)

b) Legyen egyetlen lineáris (nem progresszív) illetményadó.

c) Legyen egyetlen lineáris (nem progresszív) nyereségadó. (70.1.)

d) Noha a szó technikai értelmében nem adófajta, de itt említtem meg a vámot. Egyöntetű lineáris vámot kell kivetni minden, a határt átlépő behozatalra". (72.1.) "A bevételi oldal után rátérek a kiadási oldalra. Mint korábban említettem, a műtét pillanatában adottnak kell venni a kiadásokat. Csupán két olyan tétel van, amelyet éppen ebből az alkalomból kell radikálisan leépíteni. Az egyik ilyen tétel: meg kell szüntetni egyes fogyasztói cikkek költségvetési ártámogatását. (74.1.) "A másik tétel: világosan definiált kivételektől eltekintve meg kell szüntetni mindennemű termelési támogatást". (75.1.)

3. A makroközeslet kézben tartása. Ennek eszközei:

"A magánszektor kezében a műtét pillanatában annyi a pénz, amennyi, innen nem fenyeget a vásárlóerő elszaladása. Már korábban hangsúlyoztam, hogy meg kell szabni a magánszektor rendelkezésére álló állami hitelkontingenst. Egyfelől biztosítani kell, hogy ezt valóban megkaphassa, ha igényli, azaz ne szívhassa el előle az állami szektor. Másfelől, ezt ne is léphesse túl a műtét kritikus első időszakában". "Törvényes előírásokkal kell kordába szorítani az állami vállalati szektor költését". (76.1.) "A vállalatközi hitel, a kereskedelmi hitel természetesen velejárója a pénzgazdálkodásnak, a vállalatok között végbemenő adásvételi kapcsolatoknak. Ez maga is "pénzt teremt", és ezért reálisan bele kell kalkulálni a pénzügyi egyensúlyt biztosító mérlegek pénzkínálati oldalának tételei közé. A stabilizáció számszerű megteremtésekor számítani kell a létezésével és véget kell vetni annak, hogy a sorbanállás és a likviditási válság torz formáiban mutatkozzék meg". (77.1.) "Biztosítani kell, hogy az állami vállalati szektor által kifizetett összes bér ne legyen több annál, mint amennyit a stabilizációs program megenged. Vissza kell térni arra, hogy ebben a tekintetben adminisztratív úton felső korlátokat kapjanak az állami vállalatok". (78. 1.)

4. Ésszerű árak kialakulása: "A magánszektoron belül valamennyi tranzakció alakulhasson teljesen szabadon, állami beavatkozásoktól mentesen". "Sokkal keményebb dió az állami szektor árainak rendezése... Tudomásul kell venni, hogy itt valamiféle félig piaci félig bürokratikus árrendszer fog kialakulni". (80. 1.) "Arra van tehát szükség, hogy a stabilizációs műtét indulásához előre kiszámítsanak néhány alapvető árparamétert: devizaárfolyamokat, kamatlábakat, földbérleti díjakat. Ezek megszabásához fontos támpontot ad annak megfigyelése, hogyan szabta meg ezeket a paramétereket egymás közötti tranzakcióiban a valóban piaci alapon működő

magánszektor. A külkereskedelmi forgalom tárgyát képező termékekkel kapcsolatban a kiindulópont a régóta ismert elv: a hazai ár hozzáigazítása a kapitalista országok áraihoz. Elsősorban egy-egy termék tőkés külkereskedelmi partnereinek árait vegyük számításba. A gondolatot szándékosan túlszimplifikálva azt mondhatnám: magánárfolyamon történő átszámítás után ne különbözzék egymástól drámaian a Marienhilfestrasse és a Rákóczi úti áruház, a burgerlandi és a dunántúli hentesüzlet, a müncheni és a budapesti autópiac relatív árrendszere, azaz a különböző termékek árarányai. Ez leállítja a felesleges bevásárló turizmus zömét és leszűkíti, adminisztratív tilalom nélkül azokra a tranzakciókra, amelyekben valamelyik oldalon komparatív előnyök érvényesülnek". "Úgy tűnik elkerülhetetlen lesz, hogy az állami szektor termékeinek egy részére, legalábbis kezdetben, kötelező árakat írjanak elő. A monopolvermékeknel a reguláció tartós lesz". "Ez alkalommal azonban nem múltbeli árakat kellene bázisként elfogadni, hanem a jelenkori kapitalizmus árait. Kiindulhatunk például a mai osztrák és nyugatnémet árakból... Akár a kezdetben államilag előírt árról van szó, akár az állami vállalat által szabadon meghatározott árról, azt tanácsolnám, hogy induljunk ki a következő pofonegyszerű kalkulációból: mennyiért tudnánk a szóban forgó árut Ausztriában vagy Nyugat-Németországban megvenni vagy eladni. Ezt az árat be kell szorozni a mütét pillantában érvényes magánárfolyammal. Ez lehet az a hazai ár, amellyel az állami eladó a mütét kezdetén piacra lép". (81-82. l.)

5. Humanitárius és gazdasági tartalék: A szerző a mütéthez négyféle tartalékkal való felkészülést tart még szükségesnek. "1. A legfontosabb egy "humanitárius" tartalék. Olyan pénzkeret, amelyből kellő társadalmi ellenőrzés mellett vissza nem fizetendő segély adható a bajbajutottaknak". "2. Szükség van árutartalékokra, illetve tartalékkapacitásokra az alapvető létfenntartási cikkekben, energiában,

üzemanyagban stb.". "3. Az ország rendelkezzen olyan konvertibilis devizatartalékkal, amellyel átmeneti zavarok esetén soron kívüli importért fizethet". "4. Az állami és magán-szektoroknak szánt normál hitelkereteken felül legyenek tartalékok hitelkontingensek. Ezekből áthidalható kölcsön nyújtható olyan állami vagy magánvállalatok számára, amelyek operáció közben hirtelen likviditási zavarba kerülnek". (36-87. l.) Lényegében ezek a műtét főbb mozzanatai.

A műtétek célja általában valaminek az eltávolítása. Mi lenne ebben a műtétben az eltávolítható? Úgy tűnik, hogy az infláció és az állam túlzott súlya a gazdaságban, akár úgy, mint a jövedelmeket újraelosztó költségvetésé, akár úgy, mint tulajdonosé. Mindkét daganat eltávolításával egyet lehet érteni. Mint ahogy sok igazság van abban a megállapításban is, hogy "Az infláció nem természeti csapás, hanem azt a kormányok, illetve a kormányok mögött álló politikai erők hozzák létre, és csak a kormányok, illetve az azok mögött álló politikai erők képesek leállítani". Már ameddig képesek, amíg a folyamatok nem szaladnak túl a kormányzati beavatkozás lehetőségein. Erős kételyeim vannak azonban a javasolt gyógymód hatásosságát illetően. Mert, mi lenne a műtétet követő gyógymód lényege. A műtét kapcsán felszökik a láz, vagyis bekövetkezik egy minden eddiginél nagyobb infláció, amelynek hatására beáll a kereslet-kínálat egyensúlya. Ettől kezdve már csak a betegség kórokozójának - a kormánynak - kell jól viselkednie és teret kell engednie a racionálisan, piaci alapon működő magánszférának. A beteg - a gazdaság - pedig szépen meggyógyul.

A séma látszólag hibátlan. Csak a betegek gyógyulásában nagyon sok tényező játszik közre, és ezekkel az orvosoknak mind számolniuk kell. Nem hibáztatható a szerző, hogy számos olyan elemet, ami ezt a sémát elrontja, figyelmen kívül hagyott. Hiszen a valóság nagyon összetett és egy rendszer alkotásakor szükségszerű bizonyos egyszerűsítések-

kel élni. Divatos mondás manapság, de igaz, hogy az ördög a részletekben van. Az asszisztensnek pedig kötelessége a professzort figyelmeztetni, ha úgy látja, hogy az egyéb folyamatok megkérdőjelezik a gyógymód sikerét. Nézzük tehát meg hogyan is alakulhatna ez a műtét és utóhatásai.

II. A javaslat buktatói

Nem kívánok azzal az olcsó érveléssel előhozakodni, hogy a szerző önmaga bizonytalan az egyensúly "rásegítés" nélküli létrejöttében (bármilyen árszínvonalon), hiszen javaslatába humanitárius és gazdasági tartalékokat épít be. E tartalékok egy része kínálatot, a másik keresletet növelő. Ha azt feltételezzük, hogy a kettő kiegyenlíti egymást, akkor az összegazdasági egyensúly szempontjából semlegesek. Ebben az esetben viszont nem lenne értelme a rendszerbe való beépítésüknek. Ez azt sugallja, hogy a szerző szerint is ezekre a tartalékokra azért van szükség, mert a kereslet-kínálat egyensúlya nélkülük nem jönne létre. Mi a garancia arra, hogy ha ezek a tartalékok kifogytak, vagy ki lesznek vonva, ha ezek kereslet-kínálati stabilizációs hatásai megszűnnek, akkor nem következik be - állami segédlet nélkül is - az egyensúly felborulása miatt újabb inflációs hullám? Térjünk inkább át a javaslat lényegi elemeire.

A stabilizálást elősegítő egyensúly létrehozása és fenntartása az árak elszabadításával a javaslat legproblematikusabb eleme, mert erre a "műtetre" most kerülne sor. Ahogyan a szerző írja "adva van egy makrokínálat". És éppen ez a bajunk, hogy a makrokínálat adott és nem egy másik. Ezért akarunk struktúrát váltani. Emellett a makrokínálat mellett az árak elengedése ennek a rossz struktúrának a stabilizálását tenné lehetővé. A nyugati árakhoz igazított árak mellett a vállalat csökkenő termeléssel is megél, hiszen a bevételei nőnek. (Az árhivatal egy 1988. évi elemzése szerint (Vissi Ferenc: Infláció a gazdaság stabilizálá-

sának időszakában. Kézirat 1988) a teljes liberalizálás azért nem jelentene igazi versenyt, mert az esetek többségében a külföldi árak a belföldiek felett vannak, tehát azok nem leszorítanak, hanem felfelé húznák az árakat.) Ha viszont a vállalat megélné, akkor semmi nem készlet-racionalizálásra, költségcsökkentésre, szerkezetváltásra. A hatékonyság hiányából származó infláció-gerjesztő hatások már jól ismertek

Ugyancsak probléma az adott makrokínálattal összefüggésben az export. A magyar vállalatoknál az export többnyire nem a skálagazdaságosság javításának eszköze, hanem anyagi ösztönzés, felsőbb elvárásoknak megfelelés következménye. A belföldi áraknak a nyugatihoz igazítása megszünteti ezt az érdekeltséget, hiszen itthon jobb áron adhatunk el, mint külföldön és a javaslat értelmében az a támogatás is megszűnik, ami eddig az exportot rentabilissá tette, emellett itthon a minőségi követelmények sem olyan magasak. A korábban külföldre termelt áruk egy részének itthon maradása viszont mobilizálhatja a lakossági tartalékokat. Ez szükségszerűen következik "A hiány"-ban leírt tartalékolási magatartásból az egyébként is kelendő termékeknél, amit még erősít a vágtató inflációnál szokásos lakossági reagálás is. Az esetleg már kialakult egyensúly megszűnik, újabb árfelhajtó keresletnövekedés kezdődik.

Másrészt tételezzük fel, sikerült valamiképpen kiszámítani, hogy a költségvetés (támogatás-leépítés utáni) kiadásaihoz milyen nagyságrendű adót és ennek megfelelően milyen mértékű lineáris adókat és vámot kellene alkalmazni ahhoz, hogy a költségvetés ne költsékezhessen túl, viszont, amit fedeznie kell, azt tudja fizetni a bevételéből. (Mint tudjuk, az elmúlt évek tapasztalatai alapján ez mérsékeltebb infláció esetén sem nagyon sikerült, tehát nagyon merész feltételezés.) A szerző maga sem vállalkozik annak megválaszolására, hogy az a bizonyos egyensúly milyen árszínvonal mellett áll majd elő. Még nehezebb lenne annak megbecslésére vállal-

kozni, hogy az milyen árarányok mellett következik be. Egy jelentős árnövekedés esetén és a szerző által javasolt, Ausztria, NSZK áraihoz igazítani próbált árarányok mellett erről van szó (erre később visszatérek), a számítások könnyen megtréfálhatnak, a valóságban egészen más eredmények jöhetnek ki. Leginkább két eset lehetséges. Azoknak a termékeknek, szolgáltatásoknak az árai, amelyeket a költségvetésből kell finanszírozni 1. jobban nőnek, 2. kevésbé nőnek, mint a számított.

Az első esetben, ha az állam valóban tartja magát az antiinflációs elvekhez és nem növeli az adóprést, akkor csökkenti vásárlásait, ezzel persze a szolgáltatásai színvonalát is. Ennek következtében viszont bizonyos vállalatok kevesebb bevételhez jutnak. A kieső jövedelem okozhat: a) elbocsátást és termelés-csökkenést. Ennek hatása lehet a társadalombiztosítási kifizetések iránti fokozott igény (ezért a vállalatoktól növekvő elvonás) és a - mi nem piaci viszonyaink mellett a kereslet csökkenését pontosan nem érzékelő - termelés túlzott visszaesése, ezek után pedig hiány és áremelés.

b) további sorban állás révén pénzteremtést, ami szintén árfelhajtó. A második esetben az államot semmi nem akadályozza (a szerzőnek a puha állami és vállalati költségvetési korlátról írott művei bizonyítják), hogy a nála képződő többletjövedelmet elköltse. Ezzel ismét kibillentti az egyensúlyt, az inflációs spirált folytatja.

A lakosság magatartását a javasolt műtét során többirányú hatás motiválja. A magánszektor kezében levő pénz ugyanis nem annyi amennyi, ahogyan Kornai János írja. Az lehet sokkal több és kevesebb is.

Mitől lehet több? Az egyik ok, a megtakarítások már említett mobilizálódása. Nagyléptékű infláció esetén megmozdulhatnak a tartalékok, a betétek. Ez először nehezíti az egyensúly kialakulását, majd, ha az valami módon mégis kialakul, a percipiált infláció hatásaként újabb és újabb ré-

szei léphetnek be vásárlóerőként, lökést adva az áremelkedésnek. A másik ok, hogy a lakosság kezében lévő forint egy része ma a fekete piacokon devizára váltódik át, vagyis azt devizában megtakarítják. Ha azonban az áraink semmiben sem fognak különbözni a Marienhilfestrasse-i vagy a burgerlandi áraktól - megszűnik a bevásárló turizmus - ennek a megtakarítási módnak csökkennek a lehetőségei. Tehát a lakosság kezében levő forint több lesz, mint korábban. Ezt medig más szerkezetben fogja elkölteni, mint azok a (bevásárló) turisták, akik addig a fekete piacon forintosították a valutájukat. Az ebből származó fogyasztási szerkezetváltás bizonyos árakban hiányt kelt, azok növekvő árai pedig magával húzzák a többi árakat is. Ezt nem akadályozza az, hogy máshol felesleg alakul ki, mert akkor ott csökkentik a termelést, kapacitáskihasználást.

Mitől lehet kevesebb? Nem kizárt, hogy a nagyon csökkenő deviza-megtakarítási lehetőség erőteljesen felhajtja a fekete piaci árfolyamokat. Így még inkább csökkenti, mintsem növelné a lakosság költségeit. Ennek persze a javasolt rendszeren belül egyéb tovaggyűrűző hatása lesz, hiszen a mindenkori magánszektori árfolyammal felszorozott árak rohamos növekedésnek indulnak, követve a fekete piaci árfolyam emelkedését. Mivel azonban a fekete piacok vásárlói egészen mások, sokkal kevesebb személy, mint a különféle termékek fogyasztói, ez utóbbiak nagy része a növekvő árakat nem tudja majd követni. A kereslet kiesése azonban nálunk nem az árak, hanem a termelés csökkenéséhez vezet. Az árak akadálytalanul nőhetnek tovább, akár újabb és újabb rétegek fogyasztásból való kiszorítása mellett.

Ezen túl a magánszektor - mint termelő, kereskedő - számára biztosított liberalizált kezelés - abban a körben, ahol a tőkeképzésre lehetőség van - beindíthat egy olyan jövedelem-felhasználási átrendeződést, amely a mütét utáni egyensúlyi állapotot azáltal ingatja meg, hogy a tőkésített jövedelem másfajta keresletet fog jelenteni, mint a korábbi,

fogyasztáscentrikus. Az ilyen keresleti szerkezetátrendező-
dés - nálunk - az árak rugalmatlansága miatt mindenkor az
inflációt erősíti. Persze az is lehet, hogy éppen a rohamo-
san növekvő árak miatt - és ez a valószínűbb - az a réteg,
amelyiknek tőkésíthető jövedelme lenne, elveszti a forintba
vetett bizalmát. Ahelyett, hogy befektetne, tezaurál, nagy-
részt valutában. Ezzel tovább növeli a fekete piaci árfolya-
mokat, annak valamennyi tovagyrúzó negatív hatásaival
együtt.

A magánszektor jövedelme az egyensúly kialakulása után
jelentősen át is rendeződik önmagán belül. Az állami szek-
torban dolgozó bérből élő nagy többség jövedelmei - az ad-
minisztratív korlát miatt - egy szinten beállnak, míg a
termelő, kereskedői magánszférából élők jövedelmei folya-
matosan emelkednek a liberalizált bánásmód mellett az ár-
növekedés hatására. Ez viszont a felhasználás szempontjából
úgy is átrendeződést okoz - az említett tőkésítésen vagy
tezauráláson túl -, hogy a jelentős áremelések miatt a le-
szorított jövedelmekkel rendelkezők már egyre inkább csak
a legszükségesebbekre tudnak költeni, míg a liberalizált
jövedelmi szférában működők feltehetően nem csak tőkék,
vagyonuk gyarapítására, de fogyasztásuk, jólétük növelésé-
re is fordítanak majd. Az ebből származó fogyasztási szerke-
zetváltás nem lesz hatástalan az esetleg már kialakult
egyensúlyra sem.

Azzal is számolni kell, hogy az árak elszabadítása azt
is jelenti, hogy (a megtakarítások mobilizálásával) a lakos-
sági pénz pumpálódik át a vállalati szférába és a lineáris
adókon keresztül a költségvetésbe. Vagyis egy viszonylag
kemény költségvetési korláttal rendelkező körből jövedel-
mek csoportosulnak át a puha költségvetési korlátú pénztu-
lajdonosokhoz. Az elképzelt rendszer szerint a vállalatok
béremelési lehetőségei ugyan korlátozottak, de az adórend-
szer a beruházásokat támogatja. A magyar vállalatok korábban
is beruházás-centrikusak voltak, a bérkifizetéseket pedig

mindig korlátozták a szabályozók. (1970-88 között a beruházások összehasonlító áron 30,6 százalékkal, a reálbérek 13,0 százalékkal nőttek.) A helyzet tehát nagyon is ismerős lesz. A beruházási kereslet növekedése azonban más struktúrájú összkeresletet teremt, mint a korábbi (fogyasztói) kereslet volt, aminek során a pénz a vállalatokhoz került, és amely mellett az egyensúly kialakult. A beruházási piacon fellépő túlkereslet árfelhajtó hatása azután végig gördül az egész termelési vertikumon, a fogyasztói piacot sem hagyva érintetlenül. Az is lehet azonban, hogy a gyorsan növekvő bevételek éppen a kapacitások kihasználásának csökkenését fogják előidézni. Hiszen a bérfizetés korlátja nem ösztönöz nyereségnövelésre és a vállalat amúgy is megél. A csökkenő termelés hiányt és árnövekedést jelent a kialakult egyensúlyhoz képest. Persze az sem kizárt, hogy a hatalmas bevétel a költségek gyors növekedése miatt nem hoz a vállalatnak látványos jövedelemnövekedést. A növekvő ár csak a növekvő költségek lenyelésére ad módot. Arra viszont minden határon túl lehetőséget ad, tehát a vállalatok engedik az inflációt folyamatosan átfolyni a termelésükön. A növekvő költségvetési adóbevételek is feltehetően újabb költségeket fognak inspirálni.

Az egyensúlyt biztosító mérlegek pénzkínálati oldalának tételeinél lehet persze számolnia sorban állás pénzteremtő hatásával, de ez még nem garantálja az egyensúlyt. Nem mindegy ugyanis az, hogy hányan vesznek részt a játékban. A műtét pillanatában minden bizonnyal jól és széles körben működő állami vállalati vezetői kapcsolatok révén - a vállalati érdekeknek megfelelően - megsokszorozódhat a sorbanállás a tervezetthez képest. Az irreálisan magas árak miatt hatalmas árbevételek következtében esetleg úgy, hogy ez a sorban állás még likviditási gondokat sem jelent, hiszen azért eközben a pénz átcsorog a lakossági forrásokból a vállalatokhoz. A sorban állás pénzteremtő hatása tehát több-

szöröse is lehet annak, amit a mérlegben figyelembe vettek. Így az előzetes kalkuláció nem garantálja ennek a tényezőnek az egyensúly fenntartásában a szerepét.

Végül az áraknak a nyugatiakhoz igazításánál az is probléma, hogy ehhez bizonyos áruk árának le kellene mennie. Azoknak a fogyasztási javaknak, amelyek relatíve drágák nálunk, többnyire azért magasak az árai, mert hiánycikkek. Rendszerint ilyen árak mellett is sorban állnak értük (például autó, bizonyos műszaki cikkek stb.). Ha ezeket relatíve olcsóbban árulnák - az osztrák vagy NSZK-beli árakhoz igazítva a hazai árakat - pillanatokon belül még nagyobb hiány keletkezne belőlük. Az árak automatikusan visszaállnának, illetve jóval meghaladnák a korábbi nagyságrendet. Ha pedig az arányok ezekhez mértén tolódnának feljebb és állnának be, akkor hirtelen a világ legdrágább országává válnának, ráadásul olyan minőségű termékekkel, amelyek ezt nem is indokolják. Mindez pedig olyan mértékű infláció felpörgését indítaná be, amelyet a világ legönkørlátózzabb kormánya sem tudna azután egycsapásra megállítani, leszorítani.

Utószó

A javaslat alapfeltételezése a kialakuló egyensúly - mint a leírtakból kitűnik - sok okból borulhat. Úgy tűnik, zömmel éppen abból származik, hogy nálunk nem piaci viszonyok vannak. Ott esetleg hozhatnának is bizonyos eredményeket az elgondolás egyes elemei. Ezt a szerző is érzékeli, mert a példaképpen hozott sikeres 1946-os magyar és az 1948-as német stabilizációk esetében meg is említi, hogy azok alapvetően magángazdasági környezetben valósultak meg. Így viszont éppen az állam és az állami vállalatok megszokott mechanizmusai, beidegződései, érdekszövetsége és termelési érdektelensége borítja fel az egyensúlyt és akadályozza a sikeres stabilizálást.

Lehet persze azt mondani, hogy az általam felvázolt eshetőségek nagyon borulatók és egymást semlegesíthetik.

Hiszen például, ha a bevásárló turizmus elmarad; a lakosságnál több forint lesz és a vállalatok - exportérdek hiányában - a korábbi exportjukat belföldön kívánják értékesíteni, akkor mind a kereslet, mind a kínálat nő. Tehát nincs akadálya az egyensúly fennmaradásának. Csakhogy, amint a cikkben erre többször utaltam, a kereslet szerkezeti változása - attól függően, hogy az egyensúly kialakulása után a vásárlóerő melyik jövedelemtulajdonosnál jelenik meg és az mire akarja költeni - alapvető probléma az egyensúly fennmaradását illetően. Az exportunk jelentős része nem olyan áru, amit a lakosság vásárol vagy vásárolni szeretne. Vagyis a többletkínálat nem köti le a többletkeresletet.

Ezzel szemben lehet úgy érvelni, hogy akkor viszont ezek a vállalatok továbbra is fognak exportálni. Ez azért nem valószínű, mert - mint írtam - az export a vállalatoknak kényszer, és termelésüknek csak egy töredékét teszi ki. Ha a belföldi értékesítés növekvő áraiból - bár érdekeltség hiányában - akár csak a korábbi bevételeit, a fennmaradását eléri, akkor magyar körülmények között racionális reakciónak a termeléscsökkentés látszik. Miközben a lakossági kereslet-növekedést semmi nem gátolja az infláció gerjesztésében.

Lehet azt is mondani, hogy a vállalatoknál és/vagy a költségvetésnél képződő árnyereség (a vállalatok beruházásai) fogja ellentételezni az exportálni nem kívánt árualapot. Ha ez így lenne, akkor jelenleg is tökéletes egyensúly lehetne az export csökkenése esetén is. De köztudott, hogy exportunk és importunk összetétele jelentősen eltér egymástól. Így a vállalati, költségvetési bevételi többletek sem szolgálnák az egyensúly fennmaradását.

További példák helyett, mondanivalóm lényege, hogy nagyon kétségesnek látom a szerző által javasoltak révén annak az egyensúlynak a kialakulását és fennmaradását, amelytől a szerző az infláció megszűnését és a stabilizációt re-

méli. Erősen tartok attól, hogy a mai gazdaságunkban a javasolt lépések egy hiperinflációt indítanak be, amely a gazdaság és vele a társadalom teljes szétzilálódásához vezetne. Tudom, nincs sok idő a fontolgatásra, hiszen, ha semmit nem teszünk, akkor is eljutunk egy ilyen állapothoz. Mégis úgy gondolom, hogy kellően végig nem gondolt lépéseket most már nem szabad többet tenni, és ha bármilyen elgondolásnak a buktatóit látjuk, kötelesség arra a figyelmet időben felhívni.

Dr. Nyilas András

A szakszervezeti nézőpontú gazdaságpolitika néhány kérdéséről

Preabulum

Jelen összeállítás szerzője a szakszervezetek készülő gazdaságpolitikai téziseihez kíván két témát feldolgozni: a nemzeti takarékoság programját és az antiinflációs politikát. Mielőtt azonban kitérnénk részletezésére, néhány megjegyzést szükséges tennünk a globális feladat minősítését illetően.

Magam is célszerűnek tartom, hogy a szakszervezet foglaljon állást a társadalmi és gazdasági kérdések leg-
alapvetőbb összefüggéseiről. Szükségességét ugyanakkor megfontolandónak vélem, hiszen a magyar társadalom politikai és gazdasági rendszere most van kialakulóban. Jelenleg valamennyi párt (és pártszerű egyesülés, szervezet programja óhatatlanul az általános szólamok síkján mozog, lett légyen az bal- vagy jobboldali. Ráadásul nálunk még az is problematikus, hogy melyik a jobb- vagy a baloldal. Hiszen mint ismeretes, a diktatúrának azonos a karakterisztikájuk. (A Szovjetunióban például a sztálinizmust jobboldali elhajlásnak tekintik.)

Az azonban minenképpen vitatható, hogy a szakszervezetek valamilyen csúcsszervének itt és most kell-e részletekbe menő, mindenre kiterjedő és a konzisztencia igényével fellépő gazdaságpolitikát kidolgoznia.

Megítélésem szerint már csak azért sem célszerű nagyobb igényű és hosszabb távú gazdaságpolitikai elképzeléseket a szakszervezeteknek kidolgozniok, sőt azokat szé-

lesebb nyilvánosság előtt megvitatni, mert a parlamenti választások után ugyanis minden megváltozik és akkor a szakszervezeteknek ehhez az új helyzethez kell igazodniuk, az új helyzetben kell megtalálniuk azokat a "téziseket", amelyekkel tagságukat mozgósítani tudják. És nem ártana erre felkészülni... Addig pedig inkább arra kellene a figyelmet összpontosítani, hogy a hátralévő időszakban ne kerüljön csődbe, katasztrófába a magyar nemzet és gazdasága.

És végül még valami. Talán jó volna, hogy most aztán végre mindenki és minden szerv (szervezet) azt csinálná, ami a feladata. A szakszervezeteknek - véleményem szerint - alapvető feladata az érdekvédelem, a szakszervezeti tagság és családtagjai létérdekének biztosítása. Bizonyos, hogy ebbe sok minden beleérthető, sőt "belegyömöszölhető": a vagyon és a jövedelem megbízható értékelése, az adósságválság megoldása, az államháztartás reformja, a vezetés színvonalának emelése stb. Az azonban nem lehet vitás, hogy a szakszervezeteknek mindig és mindenütt a világon alapvető feladatuk a bérek és jövedelmek reálértékének megőrzése és növelése, valamint a növekvő arányú és hatékonyságú társadalombiztosítás és szociálpolitika.

Újra és újra hangsúlyozni kell, hogy a külső és belső feltételek hallatlanul szűkre szorították a magyar nemzetgazdaság mozgásterét. Ilyen körülmények között az általános gazdaságpolitikai tézisek inkább kívánságlisták, inkább a szépen hangzó követelmények csokorba kötése. Amikor azonban már az egyes kiragadott részletekbe is belebonyolódnak, óhatatlanul saját korlátaikba ütköznek. Kívánságaik és követelményeik mögött ugyanis nincsenek olyan eszközök és források, amelyekkel azok megvalósíthatók. (Lásd a SZOT gazdaságpolitikai téziseit.)

Érdemes elgondolkodni azon, hogy az új helyzetben végül is milyen célokat tűzhet ki a szakszervezet. Szerintem olyanokat, amelyek mindenki számára világosak és érthetőek, amelyekkel mozgósíthatja tagjait, képviselheti

érdekeit. Ismerve a globális feladat étlapját, úgy tűnik, hogy az egy új (árnyék-) kormány programjának összeállítását akarja felvállalni. Már ez idáig is több jeltől lehetett arra következtetni, hogy a szakszervezet nálunk is valahogyan a lengyel Szolidaritás szerepét akarja, szeretné betölteni. Megítélésem szerint ez ma már nálunk teljességgel lehetetlen, sőt, jelentős károkat okozna a szakszervezeti mozgalomnak. Ezért látom célszerűnek a nagy ívű globális célok (illúziók), a régi messianisztikus álmok helyett inkább a reális érdekvédelmi feladatok vállalását, nem utolsó sorban pedig arról tájékoztatni és meggyőzni a tagságok többségét, hogy elkerülhetetlenül kényszerűek a jelentős áldozatvállalások.

Itt szeretném felhívni a figyelmet L. Iacocca könyvére, abban is a Chryslerstorira, annak Egyenlő áldozatvállalás című fejezetére. Nevezetesen arra, hogy a Chrysler a két olajsokkot követő válság időszakában (1974-1976-ban és 1979-1982-ben) milyen intézkedéseket tett a szakszervezetekkel teljes együttműködésben a katasztrófa elkerülése érdekében.

I. "nemzeti takarékoság" programja

Két előzetes megjegyzés:

- Minden takarékosági program, akció, a támogatások csökkentése, a pazarlás, a reprezentáció, a protokoll csökkentése, az apparátus - a bürokrácia fogyókúrája, a beruházások visszafogása, leállítás, a KGST-export, a hadikiadások, a haditermelés lefaragása mind-mind sújtja a lakosság valamely rétegét, csökkenti az érintett rétegek élet-színvonalát.

- Már az előző megjegyzésből is kiderül, hogy nehéz önálló, külön fejezetet írni a takarékoságról, a takarékos gazdálkodásról; mert - csakúgy, mint a gazdaságban - min-

den mindennel összefügg, s így a "takarékoság" is a gazdálkodás valamennyi tényezőjével kapcsolatban van, különösen pedig a következő témával, az antiinflációs gazdaságpolitikával. Ezért sokszor nagyon is önkényes az egyes részkérdések egyik vagy másik fejezetben való kifejtése.

... és egy harmadik: a terjedelmi okokra való tekintettel nincs lehetőség arra, hogy az egyes témákat súlyoknak és jelentőségüknek megfelelően részletezzük, ezért azokat "távíratí stílusban adjuk elő.

1. A támogatások

Az államháztartás látható és láthatatlan kiadásai legalább 300 milliárd forintra tehető, ami kb. egyharmada az államháztartás összes kiadásainak és kb. egynegyede a nemzeti jövedelemnek. Ez annyit jelent, hogy ennyit kell elvonni a jövedelmezően gazdálkodó szervezetektől, hogy életben lehessen tartani a veszteséges, alaphiányos, alacsony hatékonyságú vállalatokat. És még egy összehasonlítás: a nemzetgazdaság 1988 évi összes beruházása is kb. 300 milliárd forint volt...

Erről az óriási összegről mind máig nincs tisztességes elszámolás és szerény véleményem szerint még a legilletékesebbek sem tudnak igazán eligazodni az elvonások és a támogatások-kedvezmények dzsungelében. Legfeljebb úgy, hogy egy ilyen nagyságrendű összegnek a jórészt közvetlenül a lakosság nyakába varrják. Lásd az OT. Országgyűlési Tájékoztatójának 3. sz. Mellékletét. Az itt közölt táblázat szerint a legnagyobb támogatást az agrárszféra (57,7 milliárd forintot), a rubel export (45,8 milliárd forintot) kapja, és 57 milliárd forintot tesz ki az a lakossági hitelkamat-kiegészítés, ami az inflációs gazdaságpolitika következtében bumerángthatásként terheli a költségvetést. Ebben a szintén csaknem 300 milliárd forintban nincsenek benne a legkülönbélebb adóelengedések, a hitelek és államkölcsonök és kamataik elengedése, illetve a negatív tiszta eredményű vállalatok továbbéléséhez nyújtott költségvetési, banki stb. támogatások.

A bankoknak például egyenesen közvetlen érdekük az, hogy a nyakig eladósodott vállalatok tovább éljenek, mert nyereségük (és az osztalék) jórésze (és az ez után kifizethető prémiumok) éppen ezen horribilis, de valójában soha ki nem fizethető, csak pénzügyileg elszámolt kamatokból tevődik össze. (Az iparban a bankköltség lassan eléri a vállalatok összesített eredményét.)

Hazai elszámolási technikánk egyik gyöngyszeme a beruházások finanszírozása. E szerint az anyagi ágazatok beruházásainak háromnegyedrészét a vállalatok saját forrásaikból finanszírozzák. De hogy ezen "saját" források hogyan állnak össze, mennyi ezen belül a támogatások-kezdemények aránya, ennek kiderítésére külön nyomozó iroda kellene... Pontosabban egy olyan tisztességes elszámolás, amely alapján megállapítható, hogy egy-egy gazdálkodási egységnek mennyi az a reális saját jövedelme, pénzforrása, amely a hatékony gazdálkodásból és nem a támogatásokból, kedvezményekből, áremelésekből, azok áttekinthetetlen alkujából adódik.

Néhány ötletszintű javaslat a támogatások drasztikus visszaszorítására:

- A termelési, a beruházási és az export-támogatások azonnali és radikális csökkentése. Ha valaki egy ilyen papírcetlit alá merne írni, akkor ennek valójában az lenne a következménye, hogy jelentősen csökkenne a termelés, az export és természetesen a dolgozók bére, fizetése is és százezres munkanélküliség lépne fel. Ez lenne az igazi válság, nem a másfél évtizede húzódó egy helyben topogás, a stagfláció. Ez a válság azonban "megtisztítaná az utat a megélénkülés és a fellendülés elől" - mondta Marx és Engels, de jó néhány polgári közgazdász is, egyebek között Varga István is.
- A kamatbevételekből adódó (szerintem spekulációs) bevételeket drasztikusan meg kellene adóztatni abból a meg gondolásból kiindulva, hogy a mai uzsorakamat az inflációs gazdaságpolitika szüleménye és az árnyereséget pedig min-

denképpen meg kellene adóztatni. De erről részletesebben majd a következő fejezetben.

- Az állami tulajdon - vagyon eladásából, bérbeadásából, szerződésbe adásából származó mindenféle jövedelem a tulajdonost, az államot, a költségvetést illeti. Meg kell akadályozni, hogy az alacsony hatékonyságot, a veszteséget, a negatív tiszta eredményt a kezelői jog csalárd átjátszásával mérsékeljék, és ezzel tornásszák fel elsősorban a vezetők személyi jövedelmét.
- Bár mily fájdalmas is egyes rétegek számára - csakúgy, mint az előzőek - drasztikusan csökkenteni kell a lakáshitelek költségvetési kamat-kiegészítését. Erre a hivatalos javaslat a hiteladó bevezetése. E helyett talán jobb volna például az, hogy az adósságszolgálat a család egy tagjára jutó mindenkori jövedelem mondjuk 20 százaléka lenne. Ez az Egyesült Államokban például 30 százalék. A másik megoldás az lehetne, hogy a lakás indokolt nagysága felőli rész után kellene magas hiteladót fizetni. Nyilvánvaló, hogy ezzel egyidejűleg jelentősen meg kellene könnyíteni az első lakáshoz jutás lehetőségét.

2. A tényleges dereguláció

Kornai János akadémiai székfoglalójában azt bizonyította be, hogy nálunk a gazdaságirányítás bürokratikus apparátusa éppen akkor duzzadt óriásira, amikor gazdaságunk már stagnált, illetve visszaesett. Az apparátusok, a bürokrácia csökkentése: a tényleges és drasztikus dereguláció igen szorosan összefügg az előbbi témával. A jelenlegi apparátust és bürokráciát az elmúlt negyven év termelte ki, mert azt a jó 300 millirád forintra duzzadt támogatást és kedvezményt valahogyan, valamilyen alku alapján el kell osztani. Ha ez az összeg csökken, akkor az apparátus is csökkenthető. De fordítva is: ha nincs bürokrácia, akkor az íróasztal, a bársonyszék nem keres és nem adhat tovább hólabdaszerűen munkát.

Egy végletes példa: ma a központi, központilag irányított, finanszírozott statisztikai apparátus, amely még a sztálini gazdaságirányításra épült fel, ma mintegy 10 ezer főre tehető. Több mint száz évvel ezelőtt a Magyar Birodalom statisztikai apparátusa 8 főből állt, amely Keleti Károly vezérletével nemzetközi hírnévre tett szert. És itt nem is az a fő baj, hogy ilyen óriásira duzzadt a statisztikai apparátus, hanem inkább az, hogy ez a szervezet, csakúgy, mint a többi központi, megyei apparátus óriási munkát ad az egész gazdaságnak, minden vállalatnak és az állampolgároknak is. Kopácsi Sándor számításai szerint például csupán a mezőgazdasági statisztika a szakágazat üzemeinek évi 27 milliárd forint költséget jelent. Becslések szerint a mostani adóreform folyó költsége a vállalatnál felmerülő többletkiadásokat is figyelembevéve évi 12-13 milliárd forintra tehető, nem is beszélve a beruházások sok milliárdos költségeiről.

Bizonyos, hogy az állam rezsiköltségéből több tízmilliárd is lefaragható. Ez azonban nyilvánvaló, hogy több tízezres létszám felszabadításával is járna, ami viszont az érintettek számára tekintélyes életszínvonal-csökkenést és jelentős presztizisvesztést jelentene. Talán ez a magyarázata annak, hogy a bürokrácia csökkentése korábban a többszöri nekifutás ellenére sem sikerült, sőt...

Ismét néhány ötletszerű javaslat:

- Hosszú idők óta folyik az államvezetés korszerűsítésének előkészítése. Ez vagy úgy megy, hogy az apparátusok vezetőitől kérnek javaslatokat a korszerűsítésre, vagy úgy, hogy az apparátusok vezetőiből széles körű bizottság dolgozza ki a tervezetet.

Az első esetben kecskére bízzák a káposztát, a másodikban pedig folyik az apparátusok áldatlan harca, hogy "ki kit győz le?: a P.M. az O.T.-t vagy fordítva, például. Ide kellene egy erős kéz, aki mondjuk egy tollvonással megszüntetné az Ipari Minisztériumot, az Országos Tervhivatalt, az OMF B-t és az eredeti elképzeléseiknek megfe-

lelően egy kis létszámú gazdasági minisztériumot hozna létre, amibe még például a Kereskedelmi Minisztérium is beleférne. Most viszont ahelyett, hogy csökkentenék a vezető apparátusokat, újakat hoznak létre és egyre több államtitkárt és miniszterhelyettest neveznek ki. Ez megint nem önmagában véve jelent gondot, hanem azért, mert ezek az apparátusok egyre több munkát találnak ki a hivatalnokok hadserege és a vállalatok, az állampolgárok számára. Olykor-olykor halvány remény sejlik fel, hogy felmorzsolódik a mindenható megyei apparátus. De a megerősödő központi apparátusok ezt a reményt gyorsan szétosztatják.

- A statisztikáról már beszéltünk. Erről még csak annyit, hogy például teljesen fölösleges a megyei statisztikai igazgatóságok hálózata. Egyik segítője voltam annak a szovjet tanácsadónak, aki a szovjet mintára nálunk is tanácsolta a területi apparátus kialakítását azzal a céllal, hogy legyen egy független szerv, amely a tervek teljesítését ellenőrzi...
- Nem ártana, ha végre egyszer rendet lehetne teremteni az ún. háttérintézmények területén. Ezek többsége ugyan már "önfinanszírozó", de úgy, hogy "kéz kezet mos" alapon a bankoktól, a vállalatoktól milliós megbízásokat szereznek, a szerződés aláírásnak pedig néhány tizezer forint közreműködési díjat fizetnek. A vége pedig az, hogy mint ennek az összeállításnak is, hogy a fiókba kerül... (Jobb esetben) (Nem került. A szerző reményeit a szerkesztőség szertefoszlatta. A szerk.)
- A polgári védelem bohóckodó apparátusát is egy tollvonással meg lehetne szüntetni.
- A Magyar Honvédelmi Szövetséget is be kellene integrálni a sportszövetségek sorába. És általában is, jó lenne végre a sportot is tisztába tenni. Számok keringenek arról, hogy mennyibe kerül nekünk az élsport. Már hallottam 18 milliárd forintról is. Nem tudom megítélni, hogy meg-

éri-e nekünk az a néhány olimpiai és világbajnoki cím ezt az összeget. Helyes volna arra venni az irányt, hogy az élsport is jórészt önfinanszírozó legyen: éljenek meg a hirdetésekéből és a nézők pénzéből.

Egyszer azt is meg kellene nézni, hogy mennyibe kerülnek nekünk (a költségvetésnek) a konferenciák, a kongresszusok, az (ál-) tudományos ülésszakok, a szimpóziumok, általában pedig a protokolláris rendezvények, beleértve a mindenféle továbbképző, átképző stb. rendezvények végtelen sorát.

Külön kell felhívni a figyelmet az oktatási bürokráciára. A kisegítő, főleg adminisztrációs személyzet száma lassan meghaladja az oktatókét, pedig azok száma is igen tekintélyes. Ma már egy nappali tagozatos hallgató az államnak évente több mint százezer forintba kerül. Igen sok még az esti és a levelező hallgatók száma. Az összes hallgatók jó egyharmada ilyen formában tanul. Egy egyetemi tanártól hallottam a következő minősítést: ha 100-nak vesszük a nappali hallgatók megszerzett tudásszintjét, ehhez képest az estieké 60 százalék, a levelezőké pedig 40 százalék.

Az egészségügyben uralkodó hallatlan bürokráciát nem is kell külön részletezni. Elég, ha arra utalunk, hogy ami a kórházi ágyak számát, az orvosok számát, a betegforgalmat illeti, esetenként a nemzetközi összehasonlításban inkább a felső harmadban vagyunk. Ugyanakkor közismert, hogy egészségügyi apparátusunk hatékonysága halatlanul alacsony.

A közel sem teljes felsorolás végén nem szabad kihagynunk a szakszervezeteket sem. Valószínű, hogy már itt is megindult a fogyókúra, de úgy tűnik, hogy a szakszervezetek erősen ragaszkodnak a meglehetősen túlméretezett és luxusnak tűnő székházaikhoz, valamint az üdülő és szanatóriumi hálózatukhoz. Szerintem sokmilliárdos megtakarítást lehetne ezen a téren elérni.

3. Honvédelem

Az egyik legsötétebb tétel vagy fehér folt a költségvetésben a honvédelem. Erre a célra a "hivatalos" adatok szerint is a GDP 4-5 százalékát fordítottuk. Csaknem annyit, mint amennyit az Egyesült Államok. De Japán vagy néhány semleges állam hadikiadása alig 1-2 százalékát veszi igénybe nemzeti terméküknek. A szakértők szerint azonban a közvetlen hadikiadásokat meg kell szorozni kettővel vagy akár hárommal is, hogy a teljes, a tovagyrűző hatásokat is figyelembe vevő hadikiadást megkapjuk. És itt van még a hazánkban állomásozó szovjet hadsereg. Hogy ez nekünk mibe kerül, hogy számoljuk ezt el, az elfoglalt területekért, épületekért mit kapunk, milyen kártalanítás jár nekünk az okozott környezet rongálásért stb., mindezekről senki semmit nem tud. Az 1987-es szigorúan titkos költségvetésből két 8,8 milliárd forintos Szovjetúnióra utaló költségvetési tételt lehetett kiolvasni. Maga az 5 százalék pedig önmagában is kb. 70 milliárd forint volt 1988-ban. Erre szokták Pesten azt mondani, hogy "no comment"

4. Tőkefelhalmozás

Minden idők legnagyobb pazarlása folyt és folyik a beruházások és a készletfelhalmozás terén. A látszólag halhatatlanul drasztikus visszafogás ellenére a beruházási ráta még mindig jóval magasabb nálunk, mint mindenütt másutt. A sorozatos csökkentések ellenére nálunk a beruházási ráta kb. 24-25 százalék, ez a fejlett ipari országokban 20 százalék körüli. Mindez stagnáló-visszaeső nemzetgazdaság mellett alakul így, akkor drámai a következtetés: tőkefelhalmozásunk hatékonysága példátlanul romlik.

A felhalmozás másik tényezője a készletképzés. Ma a felhalmozott készletek értéke a befejezetlen beruházásokkal együtt kb. annyi, mint az egyévi nemzeti jövedelem: ezer milliárd forint.

Úgy gondolom, hogy a fentiek után nincs szükség annak részletezésére, hogy a tőkefelhalmozás terén milyen óriási takarékosági lehetőségeink vannak.

5. Példamutatás és mozgósítás

Végül, de nem utolsó sorban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az általános pazarlás elleni, takarékosági közmegegyezés, közhangulat számottevő segítséget nyújthat a racionális gazdálkodás kialakításához. A minimális bérekről, a társadalmi minimumról és a létminimumról talán már egy kicsit sokat is beszélünk, de a bérek, fizetések, jövedelmek, nyugdíjak maximumáról semmit. Ennek felvetését ma két tényező indokolja. Az egyik nemzetgazdaságunk előre-
vetíthető katasztrófája. A Nagy Válság időszakában az akkori miniszterelnök, Bethlen István lemondott az állami gépkocsi használatáról, vagy például Lee Iacocca a Chrysler krízisének időszakában évi 1, azaz egy dollár fizetést fogadott el. A felső vezetés részéről ilyen és hasonló tömege kellene. E helyett az ellenkezője történik...

A másik tényező a teljesítmény mérése. Jelenlegi viszonyaink között nincs az a mérce, amely alapján mérni, megítélni lehetne a vezetés, a vezetők munkájának eredményességét. Különösen akkor irritálják a magas jövedelmek a közvéleményt, amikor egy helyben topog, válságos helyzetben van a gazdaság.

Az ilyen példamutató mozgósításra talán a legnagyobb lehetősége éppen a szakszervezeteknek van!

II. Az antiinflációs gazdaságpolitika egyes kérdései

A téma kapcsán elsőként azt kell megvizsgálnunk, hogy mi gerjeszti az inflációt, milyen inflációs nyomások, tényezők vannak, de azt is tisztázni kell, hogy mi nem tekinthető az infláció okának. A leggyakrabban hangoztatott inflációs tényező ugyanis gazdálkodásunk "alacsony határfoka".

A tény nagyon igaz, csak nem úgy, mint az infláció egyik fő forrása. A fejlett ipari országok 1974-76-os és az 1979-82-es kétjegyű inflációját nyilván nem lehet az alacsony hatékonysággal magyarázni. Vagy fordítva: a pengő reálértéke jó egy évtizeden át a stagnáló és válságban lévő, hallatlanul alacsony hatékonysággal működő gazdaságban meredeken emelkedett.

Az általános hiány, maga a hiánygazdaság és annak intézményi rendszere. A túlkeresletnek viszont - szerintem - fő oka az előző fejezetben részletezett támogatások és kezdevmények által szentesített pazarló gazdaság.

A "nemzeti takarékosági programmal" - véleményem szerint - jelentősen szűkíteni lehetne a túlkeresletet, egyensúlyba hozni a kínálattal, legalábbis igen sok területen. Ez az antiinflációs gazdaságpolitika nem a globális monetáris restriktiót jelenti, hanem a túlkereslet, a pazarlás ésszerű, szelektív visszafogását, továbbá azt, hogy az így megtakarított források egy részét a hatékonyság fokozására lehetne fordítani, fiskális és monetáris eszközökkel. De az ilyen intézkedések a "piacépítés" eszközei is. És - mint ismeretes - végül is az infláció ellen a leghatékonyabb eszköz: a PIAC.

Erre szokták mondani azt, hogy amíg nincsenek "jó" árak, addig nincs piac sem, mert puha a vállalatok költségvetési korlátja, gyenge a profit takarékos gazdálkodásra ösztönző - kényszerítő ereje. Ha viszont ezt sokáig mondogatjuk, sohasem tudunk előrelépni, mert ez a 22-es csapdája.

A következőkből kellene kiindulnunk. Akár mennyire is rosszak a mai árak, nincs piac, vagy alig van, hiány piac van, se terv-se piac helyzete alakult ki, mégis ez van, ez a mi életünk, e feltételek alapján kell kalkulálnunk, ha még ilyen infláció mellett egyáltalán lehet bármilyen áron gazdaságossági számításokat végezni. "Jó" árak talán akkor lesznek, ha majd valóban integrálódunk a világpiacba és konvertibilis lesz a forint. A világpiaci árak csakis ilyen

feltételek mellett tudják kialakítani a belföldi árakat, amelyek a felső import- és az alsó exportárkorláton belül a hazai kereslet és kínálat alapján mozoghatnak. A vállalatoknál felmerülő költségekre épülő ráfordításarányos árakat egyszer s mindenkorra el kellene felejtetni, mert az árakat nem a ráfordítások, hanem a piac határozza meg. De ez már a szép új világ. De addig is mérceként a mait, a mindenkori árakat kell elfogadnunk és azt, ami a támogatások és kedvezmények megvonása után kialakul.

A támogatások pazarlásra ösztönző hatását jól jellemzi az, hogy azok csökkentése, megvonása után a támogatott terméken elszámolt ráfordítások jelentősen mérséklődtek, mert korábban a támogatások elnyerése érdekében mindenféle (pazarló) ráfordításokat itt számoltak el.

2. Az inflációs árnyereség megadóztatása

1989-ben a nemzetgazdaság összes kibocsátása, "összesített árbevétele" kerekén 4 milliárd forint lesz. Ezen belül a vállalatok vesztesége várhatóan alig 10 milliárd forintra tehető. 1988-ban a vállalatok vesztesége 8,7 milliárd forint volt. Ezt a nevetségesen alacsony összeget csak úgy lehetett "elérni", hogy az állam, a bankok, a felügyeleti szervek ezernyi csatornán, formán keresztül támogatták, egyebek mellett úgy is, hogy olyan feltételeket teremtettek, amelyek között úgy emelhetek árakat, hogy elegendő nyereségük legyen. A termelői árak idejének emelése halmozottan legalább 500 milliárd forint árnyereséget jelent, aminek egy része ugyan a költségekben felszívódik, de ez még "nettósítva" is azt jelenti, hogy a stagnáló nemzeti termék (a GDP) 1989. évi árnyeresége meghaladja a 200 milliárd forintot.

Az a javaslatunk, hogy az áremelkedésből adódó nyereséget drasztikusan (2/3-ad, 3/4-ed arányban) meg kell adóztatni. Ez nem új. A nyugati országokban széleskörűen elterjedtek azok a módszerek, amelyek a tisztánlátás érdekében a mérlegeket és a nyereséget korrigálják az inflációval: inflation accounting.

Itt kellene megemlíteni azt, hogy - véleményünk szerint - a szakszervezeti aktivistáknak nem csak a makrogazdaság főbb összefüggéseit, lehetőségeit kellene ismerniök, hanem saját vállalataik gazdálkodási eredményeit és gondjait is. Úgy gondolom, hogy a szakszervezet minden szinten csak úgy tud eredményes érdekegyeztetéseket kialakítani, ha ismeri a vállalatok gazdasági helyzetét. Ezért az aktivistákat meg kellene tanítani azokra a minimális ismeretekre, amelyekkel meg tudják ismerni a vállalat reális gazdasági helyzetét.

3. Szanálás -csőd -felszámolás

Be kell vallanunk, hogy a válságba jutott ágazatok és a válságos helyzetben lévő vállalatok kezelésének államigazgatási módszere csődbe jutott. Ezen ágazatok és vállalatok életbentartása ma már elviselhetetlen terheket ró az államháztartásra és az infláció gerjesztésének egyik fő tényezője.

Két példa:

A magyarországi széntermelés az utolsó 25 évben hőegyenértékben számítva kb. a felére esett vissza. Ugyanezen idő alatt a szénbányászat fejlesztésére és fenntartására kerekén 150 milliárd forintot költöttünk, nem is beszélve a folyó költségek meredek emelkedéséről. Az agrárszektor támogatása 1987-ben - mindent összevetve - kerekén 100 milliárd forintra tehető, nem számítva a legkülönbözőbb "normatív" és egyedi kedvezményeket. E két példát ugyan a támogatások kapcsán kellett volna elmondani, de e példák itt azt jelzik, hogy az ún. válságágazatok elhúzódó kezelése milyen nagymértékben forrása az inflációnak. És itt kell arra is utalni, hogy a támogatások megszüntetése egy az egyben gerjeszti az inflációt. A támogatások megvonása ugyanis egyben forrásokat is jelent az olcsóbb termékek behozatalára és a jövedelmezően gazdálkodó vállalatok és ágazatok fejlesztésére, exportjának növelésére. Ez több évti-

zedes vita. De ha nem lépünk, akkor ez az áldatlan alkudozás jelentős mértékben hozzájárulhat az infláció elszabadulásához. Persze ez megint foglalkoztatási gondokat, munkanélküliséget jelent, valamint azt, hogy bizony a lakosság egyes rétegeinek nagyobb áldozatokat kell vállalniuk a múlt hibáiért.

A válságkezelés államigazgatási módszere mind ez ideig arra a feltételezésre épült, hogy majd a gazdasági növekedés kitermeli azokat a forrásokat, amelyekkel minden megoldható. Ma már azonban világos, hogy az elkövetkező 3-5 évben (és ez optimista előrebecslés) sem számolhatunk a gazdasági növekedésből származó többletforrásokkal. Sőt! A torta nem bővül, hanem inkább összezsugorodik. Ilyen körülmények között azt kellene eldönteni, hogy a kényszerű jövedelemkiáramlás, a szükségszerű szerkezetátalakítás terheit ki viselje: a megvalósuló és ellenőrizhetetlen infláció folytán a 10 millió magyar, vagy az évtizedeken keresztül privilegizált jövedelmi helyzetben lévő rétegek.

4. Fizessenek a gazdagok!

A bérek-fizetések, a jövedelmek és nyugdíjak maximalizálására már tettünk javaslatot. A következő ötlet, amely szűkítené a túlkeresletet, a vagyondézsma. Ez sem új. Krízis helyzetben számos országban éltek ezzel és Magyarországon is volt már vagyondézsma a két nagy válság idején: 1973-ban és 1931-ben. Igaz, hogy ez a vagyondézsma akkor a lakosságnak alig 2-3 százalékát tette ki és inkább csak példaértékű volt, de valamit azért mégis jelentett az államháztartás számára is.

Ez a javaslat most eretnek ötletnek minősíthető a vállalkozásbarát időszakban. Hadd idézzem azonban a francia forradalom egyik jelszavát: "a gazdag ember vagy tolvaj vagy tolvajnak a fia". Ha ezt a jelszót már meg is haladta a történelem, a mi jelenlegi viszonyaink között ez annyiban aktuális, hogy az eddigi nagy vagyó k többsége valószínű-

síthetően olyan jövedelmekre vezethető vissza, amelyek mögött nem igen mutatható ki a reálisan mért kiugróan magas és a nemzetgazdaságnak ténylegesen hasznot hozó teljesítmény.

Ha nagyon akarnánk és mérnénk, ki lehetne alakítani azokat a kritériumokat, amelyek alapján bizonyos rétegek "szocialista milliomosoknak" minősíthetők. Falusné Szikra Katalinnak és kutatócsoportjának vannak erre becslései. Ezek szerint 1986-ban 70 ezerre tehető a milliomosok száma, akik az átlagosnál jóval magasabb minőségű és nagyságú lakással és nyaralóval, nyugati kocsival (kocsikkal) rendelkeznek, likvid (azonnal pénzzé tehető) vagyonuk meghaladja az egy milliót és jövedelmük legalább felét szabadon használhatják fel (diszponibilis jövedelemrész). Elgondolkasztó ezen réteg öröklési módja is. Hogy a vagyondézsmá és az ilyen örökösödési adó mértéke milyen legyen, az már külön vita kérdése.

Ehhez a témához kapcsolódik még a luxusadó növelésének és kiterjesztésének kérdése. Ez is egy kicsit a példamutatáshoz is kapcsolható, mert valószínű, hogy ennek széles körű publikációja jótékony hatással lehetne a közvéleményre.

5. Indexálni!

A magyar életszínvonal-politikának, de nyugton mondhatjuk, hogy egész gazdaságpolitikánknak, ha úgy tetszik politikánknak szégyenfoltja az évenként ismétlődő elvtelen alku-"rendszer", amellyel a várható (a központilag tervezett) inflációhoz akarják igazítani a béreket, fizetéseket, a nyugdíjakat és a többi társadalmi jövedelmeket. Ma már azt a pirulásra kényszerítő 2 százalékos automatizmust is eltörölték, amelyekkel korábban a nyugdíjak reálértékét célozták megőrizni.

Hogy kerül ez ide az antiinflációs politika témájához? Azért kell feltenni ezt a kérdést, mert a vonatkozó tanulmányok jó része az indexálást az infláció egyik tényezőjének tekinti. Véleményem szerint a mi viszonyaink kö-

zött az indexálás az antiinflációs politika egyik eszköze lehet. Két ok miatt. Az egyik az, hogy közismert, az infláció növekedésével a nyomasztó arányú költségvetés inkább veszít, mint nyer. Lásd a lakossági hitelek után fizetendő kamatkiegészítés növekvően óriási összegét. Azaz a költségvetésnek jól felfogott érdeke, hogy csökkentse az inflációt, mert az indexálással még tovább növekedne inflációs árvesztésege. A másik ok viszont az, hogy nemzeti szintű közmeg egyezés alapján lehetne abban megállapodni, hogy nem a teljes inflációt kell kompenzálni, hanem annak egy, de nagyobb részét ($2/3$, $3/4$). Ilyen is volt már az elmúlt időszakban néhány országban. Az viszont majdnem általános, hogy a béreket, nyugdíjakat stb. parlamenti törvény alapján indexálja. Szinte megalázó az az évenként visszatérő vita nálunk, hogy vajon most az egyes nyugdíjas rétegek például mennyi kompenzációt kapnak. És sohasem nyilvános az, hogy az amennyi az alku alapján kialakult milyen közgazdasági-életszínvonalpolitikai megfontolásokon alapul. További probléma az, hogy mindez egy tervezett inflációra vonatkozik. 1989-ben például 12 százalék, ami időközben 16-17 százalékra emelkedett. Ezt kompenzálendő egy jelentős nyugdíjasréteg havi 100 forintot kapott...

6. Kényszertakarékosság

Ez a javaslat azon alapszik, hogy a dolgozók maguk legyenek tulajdonosai a vállalatuknak. Azt javasoljuk, hogy a prémiumok, jutalmak, hűségpénzek, nyereségrészesedések, de akár a fizetések egy részét is vagyonszert, részvény formájában adjuk oda a munkavállalóknak. Ennek az akciónak nyilvánvalóan maximálisan önkéntesnek kell lennie, de megfelelő érvelés és agitáció esetén valószínű sikere is lehetne. Különösen akkor, ha a nyugati példák tömegét publikálnánk. A munkavállalói részvénytulajdonosok szervezete az Egyesült Államokban nagyobb befolyásra tett szert, bár az állandó viták egyik témája is. (ESOP=Employee Stock Ownership Plan)

Persze az is nyilvánvaló, hogy nem mindenki kaphat ilyen részvényt vagy részjegyet, mert prémiumot, jutalmat is nyereségre törő gazdálkodás esetén - csak a jól, eredményesen, hatékonyan dolgozó munkavállalók kaphatnak. Más szavakkal, ilyen formán kialakulhat egy elit réteg, egy munkásarisztokrácia, ami viszont jelenlegi felfogásaink szerint inkább előny, mint probléma.

7. A szakszervezetek feladata a hatékony vállalati gazdálkodás érdekében

Az előbbi javaslatból kiolvasható jelen sorok szerzőjének álláspontja. Megítélésem szerint a vállalat (a vállalatvezetés, a menedzsment) és a munkavállalók, a munkások sorsa elválaszthatatlanul összefügg a vállalat sorsával. Ezért a szakszervezet csak akkor és úgy követelhet, ha maga is hozzájárul a vállalat sikeréhez. Ez pedig azt jelenti, hogy például a szakszervezetnek nem kellene arra törekednie, hogy minden munkavállaló legyen szakszervezeti tag, hanem csak azok legyenek tagok, akik jó és fegyelmezett munkájukkal hozzájárultak a torta növeléséhez.

Ez az álláspont megint kilóg egy kicsit a témából, de annyiban hozzátartozik, hogy a túlkeresletet okozó kapun belüli munkanélküliség felszámolásához a szakszervezet is jelentős mértékben hozzá tudna járulni. Ez persze megint nem népszerű feladat, de az antiinflációs politika népszerűtlen feladatokkal van kikövezve.

Epilógus

Majdnem biztosra veszem: megrendelõim tetszését nem igen nyeri meg ez a zsurnalisztikai hangvétellõ fejtegetés. Így ez nem is való semmilyen programba. Azt gondolom azonban, hogy a témák, ötletek, javaslatok nagyobb része igenis hasznosítható egy olyan összeállításban, amelynek az a célja, hogy megmentse az országot egy katasztrófától, a nemzeti fizetésképtelenség bejelentésétõl, az ország, a nemzetgazdaság csõdjétõl.

Befejezésül nagyon szeretném kérni a "tézisek" végső összeállítóit, hogy a demagógiának még a látszatát is kerüljék el. Néhány szakszervezeti megnyilvánulás ugyanis nagyon magán viselte a megalapozatlan követelések bélyegét, például ami a nemzetközi adósságszolgálati terhek adós és hitelező közötti megosztását illeti.

KELET-EURÓPA: GAZDASÁG ÉS POLITIKA

**Alec Nove: Megvalósítható szocializmus?
(részlet)**

Néhány társadalmi-politikai előfeltevés

(...) Engedtessek meg, hogy (...) összefoglaljam: lehetséges vagy megvalósítható alatt az ügyek olyan állását értem, ami a fejlett világ nagyobb részén a mai gyerekek számára még megélhető időn belül alakulhat ki anélkül, hogy valószínűtlen vagy mesterkéltnél előfeltevéseket kellene megfogalmaznunk vagy elfogadnunk a társadalomról, az emberi lényekről és a gazdaságról. Ez azt jelenti, hogy ki kell zárunk a bőséget (abban az értelemben, hogy a kereslet és kínálat nulla áron, az elszalasztott lehetőségek költségeinek eltűnésével kerül egyensúlyba), Természetesen feltételezzük, hogy az állam létezni fog; a valóságban nagy politikai-gazdasági funkciói lesznek. Az államot értelmes módon nem működtetheti az összes polgár, és úgy szükségképpen megosztottság lesz a kormányzók és a kormányzottak között. A hajóknak is lesznek kapitányaik, az újságoknak szerkesztői, a gyáraknak igazgatói, a tervhivataloknak lesznek főnökei és így szükségképpen fenn fog állni a hatalommal való visszaélés lehetősége és ezért olyan intézmények kidolgozása szükséges, amelyek minimálisra tudják csökkenteni ennek veszélyét.

Ebben a részben el kell vonatkoztatnunk az átmenet problémáitól, amiket korábban tárgyaltunk. Szükségtelen mondani, lesznek legyőzendő politikai és társadalmi akadályok és felszámolásuk során szükségképpen sok elgondolás (beleértve sajátjaimat is) módosulni fog. Semmilyen körülmények között sem kell a következő oldalakat valamiféle tervrajznak tekinteni, aminek elkészítése messze meghaladja lehetőségeimet és szándékaimat. Nem több ez vázlatnál, néhány új gondolat kipróbálásánál, ami az elmélet és a gyakorlat korábbi elemzéséhez kapcsolódik. Mint már jeleztem, a jelek szerint elképzelhetetlen az ellentmondások nélküli társadalom vagy az egyetemes szabadság, harmónia és virágzás valamiféle végső aranykora. A technika gyorsan változik, az emberi szükségletek fejlődnek. Még az is megtörténhet, hogy

bizonyos feszültségek felszámolása új konfliktusokat eredményez: így a küzdelem és harc hiánya unalmat eredményezhet és az unalom társadalmi zűrzavar forrása lehet. (Bizonyos fanatikusok a Szovjetunióban az 1920-as évek elején olyan élesen elleneztek a verseny minden formáját, hogy kampányt indítottak a futball ellen a közös gimnasztikai gyakorlatokat részesítve előnyben, de győzött a józan ész. Ha még a játékokban sem lennének vesztesek és győztesek, akkor minden bizonnyal az ivásból vagy a kábítószerekből merítenének alternatív "örömeiket".)

Politikai feltevés: többpárti rendszer periódikusan ismétlődő parlamenti választásokkal. A pártok alakulása megakadályozásának egyetlen ismert módja a pártalakítás megfíltása. Minden bizonnyal hibás az a gondolat, hogy több pártra csak akkor van szükség, ha vannak elkülönült társadalmi osztályok. A társadalomra rákényszerített egypárti rendszer hátrányait nem igen szükséges kommentálni. A válság vagy a háború idejét kivéve a pártokat nem szabad betiltani. Ha a pártokra nincs szükség vagy az emberek nem akarnak pártokat, akkor azok elhalnak és egyéni "függetleneket" fognak személyes érdemeik alapján megválasztani. De ez nem valószínű. A választásokon alternatívákat, beleértve a különböző gazdaságpolitikák, prioritások, stratégiák alternatíváit is, szervezett formában hirdetnek meg. A pártok nélkül hogyan lehetne alkalmi népszavazásokat tartani olyan kérdésekről, amelyek alkalmasak arra, hogy ilyen eljárásnak vessék alá őket. A parlament hivatásos politikusokból vagy egyébként gyárakban, hivatalokban vagy mezőgazdasági üzemekben munkát végző félállásúakból fog vajon állni? A választás annak függvénye, hogy a parlament milyen funkciókat lát el. A dogmatikusok meggondolatlanul a "munkapadtól jött munkást" választják gyakori rotációval és visszahívhatósággal, és azután úgy képzelik, hogy a választott gyűlés a legszigorúbb ellenőrzést gyakorolja a mindennapi ügyek felett, ami nyilvánvalóan lehetetlenség, ha tagjainak főfoglalkozása a gyűlésen kívül van. Vagy lehet vegyes rendszer is, a "szakemberek" magjával, akik állandó bizottságok tagjai és jelentéseket terjesztenek a plenáris ülés elé.

Vállalatok, piacok és verseny

Meglepően kevés kísérlet történt egy olyanfajta modell felvázolására, amit itt megkísérlek.

Olyan értelmes marxisták, mint Rosa Luxemburg óriási energiákat fektettek a kapitalizmus különböző aspektusainak tárgyalására, és sokat beszéltek a munkásosztály forradalomban játszott szerepéről, de szisztematikusan sehol sem tárgyalták a szocialista gazdaságot és azt, hogy az hogyan működhet. Barona (...) kritikai megjegyzései süket fülekre találtak. Karl Kautsky orthodox marxista korában nemigen tett többet annál, hogy megismételte azt, ami Marx és Engels idejében e kérdésekkel

kapcsolatban elfogadott gondolat volt. Eizméi angolul *The Class Struggle* című könyvében (megjelent Chigagóban 1910-ben) és számos német nyelvű munkájában fogalmazódtak meg. Ezek tömör és világos bemutatását adja Selucky már idézett könyvében. Kautsky értelmezte Marx nem mindig világos szavait a szocialista termelési viszonyokra vonatkozóan, amiből szerinte világosan következik az, hogy amit "egyetlen gigantikus ipari vállalat"-nak nevezett, és "amely ugyanolyan elvek alapján fog működni, mint bármely nagy ipari létesítmény", továbbá hogy használatra fognak termelni és nem cserére, vagyis hogy "a szocialista termelés összeegyeztethetetlen a munka teljes szabadságával, vagyis azzal, hogy a munkás szabadon válassza meg, hogy mikor, hol és mit akar dolgozni". Így úgy tűnik, hogy Trockij és Buharin a tárggyal kapcsolatos nézeteit anticipálta. De ő hitt a politikai demokráciában, és keményen szembeszállt Trockijjal és Buharinnal, különösen pedig Leninnel, amikor a bolsevikok vették át a hatalmat. Lenin egy dühödött hangú tanulmányt írt, amiben "a renegát Kautskyról" beszélt, és Kautsky kétségkívül élesen bírálta volna a sztálinista centralizált tervezést, ha megélte volna bevezetését. De semmi esetre sem lehet azt mondani, hogy Kautsky tárgyukról saját eredeti elgondolásait fejtette volna ki. Egy másik német szocialista, Otto Neurath egy könyvében a *Vollsocialisierung*-ban tárgyalta a szocialista gazdaságot, de érvelésében ő sem ment tovább. Kautsky és Neurath munkái ismertek voltak Pétervárott és Moszkvában 1919–1920-ban a nempiaci, pénznélküli szocialista gazdasági modelleket megvitató szeminárium résztvevői előtt. (...) Meglepő, hogy milyen kevés más marxista nézett szembe e problémákkal, legalábbis Oskar Langet megelőzően, és hogy milyen kevesen próbálkoztak ezzel őt követően. A Szovjetunióban az 1920-as évek vitáiban érthető módon a kor közvetlen kérdéseire összpontosították figyelmüket ("primitív szocialista felhalmozás", növekedési stratégia, genetikai vagy teleológiai tervezés), eltekintve az értéktörvény szocializmus viszonyai közötti működéséről folytatott vitától, amiben, mint már láttuk, a többségi álláspont az volt, hogy az értéktörvény nem létezhet, anélkül azonban, hogy komolyan foglalkoztak volna azzal, hogy mi van akkor, ha létezik. A sztálinizmus győzelme véget vetett minden komoly elméleti vitának és a résztvevők többsége életének is. Nem akarom rossz színben feltüntetni Dobb és Dickinson nagyon érdekes munkáját, de számomra úgy tűnik, hogy nem dolgozták ki a valószínű szocialista gazdaság koherens modelljét. Lerner *Economics of Control*-ja vizsgálja a decentralizálás lehetőségeit és Langéhoz nagyon hasonló következtetésekre jutott. Bahrot már tárgyaltuk és ugyanez a helyzet O. Sikkal. Selucky elgondolásai bizonyos hatással voltak saját nézeteimre, és ugyanez vonatkozik Brusra.

De kezdjük, ahogy mondani szokták, a kezdeteknél, néhány elemi és alapvető kérdés felvetésével.

Hogyan szerveznék meg a tervezést? Mindenekelőtt a termelői termékek és szolgáltatások milyen kategóriái fognak létezni, milyen formái lesznek a termelőeszközök tulajdonának?

Számos elgondolás gyűjthető össze. Az első a változatosság és az egyéni és csoportkezdeményezés lehetőségének szükségessége. Szem előtt kell tartanunk az elidegenedés minimalizálásának vagy elkerülésének szükségességét és számításba kell venni a termelő preferenciákat. Mint már szó volt róla, míg a fogyasztói preferenciáknak, a felhasználók szükségleteinek kell a döntőeknek lenni annak tisztázásakor, hogy mit kell termelni, a munkaerő preferenciáinak kell főszerepet játszani abban, hogy hogyan kell termelni, szem előtt kell tartani az erőforrások gazdaságosságának szükségességét és a rendelkezésre álló technikát. A valós világban természetesen a "hogyan" és a "mit" átfedheti egymást. Így a vasutas kívánhatja azt, hogy ne közlekedtessenek éjszakai vonatokat, amin a színházlátogatók hazautazhatnak a városon kívüli településekre és akkor szükség van valakire, aki összebékíti egymással az ütköző érdekeket.

André Gorz egy fontos és rendkívül releváns dologra mutatott rá. Ez a méret gazdaságtalanságával kapcsolatos a termelő, a munkás nézőpontjából. Minél nagyobb az az egység, amiben dolgozik, annál valószínűbb, hogy elidegenültnek érzi magát, távolinak a vezetői döntésektől, kis fogaskeréknek egy nagy gépezetben. Ebből a nézőpontból "a kicsi gyönyörű" (Gorz francia könyvében angolul idézi e szavakat; természetesen Schumachertól származnak). Egy kicsit túl messzire megy, minden bizonnyal Ivan Illich hatására abban, hogy a "csináld magad"-ot tekinti a termelői elégedettség forrásának; változatában az állami ipar célja eszközöket biztosítani mindenféle otthoni termelésre, így például egy otthon összeszerelendő rádió alkatrészeit. Nem kétséges, hogy az ilyen dolgok kívánatosak, de sok polgár számára nem vonzó és nem is elérhető az otthoni technika, így ez csak a sokféle lehetőség egyike lehet. Gorz nem fanatikus, jól ismeri fel, hogy a volumen gazdaságossága is létezik és bizonyos termelőtevékenységek esetében nem lehet eltekinteni az egy egységre jutó költségektől. Ezért elfogadja, hogy bizonyos területeken fenn kell tartani a nagyüzemi terhelést, a villanyáram-termelés ilyen, vagy a nehézszegegyipar, az acélipar, az olajipar, hogy csak néhányat nevezünk meg. Elgondolása az, hogy a munkásokat a modern technika által lehetővé tett legrövidebb ideig kell ilyen iparágakban foglalkoztatni, hogy így kisipari tevékenységekkel teljesíthessék ki magukat. Nem teszi világossá, hogy a kis egységek hogyan kerülnek kapcsolatba egymással. Megközelítése tételezi a piacot, de ezt nem mondja ki. (Levélben feltettem neki ezt a kérdést, de nem válaszolt.)

Az emberi lények rendkívüli mértékben különböznek a tekintetben, hogy hogyan szeretnek dolgozni. Egyesek felelősséget akarnak maguknak és jó szervezők, mások egyedül jobban dolgoznak, míg mások kis csapatban a legboldogabbak, és így tovább. A méret technológiai gazdaságossága a különböző tevékenységek esetében nagymértékben eltér egymástól. Mindenki számára hasznos a villanyáram nagyüzemi módszerekkel történő előállítás, ostobaság lenne egyetérteni azzal, hogy minden háztartás saját kútjából fedezze vízszükségletét, vagy hogy a csőhálózatot, mint munkakiváltó technológiát el kellene vetni, amikor az egyetlen alternatíva az, hogy kis emberek vödörrel rohannának keresztül a pusztaságon. Gorznak igaza van formulájában: ha a nagyüzem csak mérsékelt költségmegtakarítást ígér, akkor lehet a kicsit választani éppen azon az alapon, amit ő maga hoz fel. Legyen a technika kiválasztásának operatív vezérelve a "kicsi gyönyörű", részesítsék előnyben akkor, ha a ceteris majdnem paribus. De jegyezzük meg, hogy a "kicsi" a munkások kis számát jelenti, ami nem tételezi szükségképpen a munka-intenzív technikákat. Időnként kis létszámmal csak akkor végezhető el a munka, ha rendkívül fejlett munkakiváltó technikát használnak. A választás annak függvénye, hogy vajon a munkaerőhiány vagy a munkanélküliség a fő probléma és hogy a kiváltott munkaerő beleegyezik ebbe vagy nem ért vele egyet, a munka szakképzettséget igénylő vagy unalmasan ismétlődő.

A fentiekből a rendkívül különböző méretek, technikák és következképpen szervezetek, ténylegesen pedig termelési viszonyok következnek.

Radoslac Selucky amellett száll síkra, amit "társadalmi tulajdonnak" nevez, ahol "a termelési eszközöket azok irányítják, akik használják azokat", mégpedig az államtól elkülönülten. Utal "a még nem társadalmiasított maradványokra", amik "teljes mértékben összeegyeztethetők" lennének "a modell szocialista természetével", de számára ez csak időleges, átmeneti állapot lenne. Nyilvánvalóan úgy gondolja, hogy a fejlődés egy meghatározott termelési egység típus felé mutat. Nézetem szerint lehetséges és kívánatos is, hogy több típusú létezzen. De ebből és más szempontból is lényeges emlékeztetni a politikai demokrácia feltevésére. A polgárok választhatnak például aközött, hogy a magánkezdeményezés milyen fajtákat támogatják vagy tűrik el, a szövetkezet mely formáit tartják kívánatosnak, milyen mértékű legyen a munkásrészvétel a vállalatvezetésben és még egy sor kérdésben. Kísérletezhetnek, tanulhatnak a tapasztalatokból, hibázhatnak és kijavíthatják tévedéseiket. Semmi szükség a változatlanságra. Semmi sem lesz biztos. Tétélezzük fel, hogy olyan törvényi struktúránk van, ami a következő fajtákat engedélyezi:

1. Állami vállalatok, amiket központilag ellenőrznek és irányítanak, ezért centralizált állami termelőegységek.

2. Teljes autonómiával rendelkező olyan állami tulajdonú (vagy társadalmi tulajdonban levő) vállalatok, ahol a vezetés a munkásoknak felelős, ezért társadalmásított vállalatok.
3. Szövetkezeti vállalatok.
4. Kis magánvállalatok, világosan megfogalmazott korlátokkal.
5. Egyéni vállalkozók (például szabadúszó újságírók, vízvezetékszerelők, művészek).

Az első csoportba a bankok és más hitelintézetek, továbbá azok a szektorok tartoznának, amelyek természetük szerint nagyüzemiek, egymással szoros kapcsolatban álló egységek vagy monopolhelyzetek vagy mindkettő jellemző rájuk. A legnyilvánvalóbb példa a villanyhálózat: bárhol is létesüljön egy erőmű, csak a központ tudhatja, hogy aktuálisan mennyi áramra van szükség, és melyik erőműnek hány kilowattóra villanyáramot kell az országos hálózatba továbbítania. Sem az erőmű vezetőjének, sem annak munkásainak nincs döntéshozatali joguk a villanyáram-termeléssel kapcsolatban. Ehhez hasonlóan a vasúthálózatok, a nagy integrált acélművek, az olaj- és petrokémiai komplexumok minden bizonnyal nagyként és hierarchikusan működnek csak funkcionális módon. Így például az északi-tengeri vagy az alaszkai olaj a beruházási és termelőtevékenység szigorú összehangolását igényli, amiben nagy számban vesznek részt különböző egységek (a fúrásban, a vezetékrendszer lefektetésében, a szivattyúzásban, az olajhálózat fenntartásában, a finomításban, tankhajók működtetésében stb.). Tipikusan ezek a tevékenységek azok, amelyeket még a tőkés piacgazdaságban is nagy korporációk igazgatnak, amiken belül a kapcsolatok alárendeltségiek-együtműködésiek, vagyis vertikálisak és nem (csak bizonyos részben) horizontálisak. A legtöbb esetben fel kell tételeznünk, hogy a méret szervezetségi és információs gazdaságossága nagyfontosságú, ami kifizetődővé teszi a bürokratikus szervezetek fenntartását. Ahogy a technikák és a számítógépes módszerek gyorsan változnak, nem lehetünk biztosak abban, hogy azokban a szektorokban, amikben ma a nagy korporációk uralkodnak, holnap is ezek lesznek túlsúlyban. Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy bizonyos korporációk ezért nagyok, mert hatalmuk van a piac felett és nem azért, mert hatékonysági megfontolásokból fejlesztették őket nagygyá. Időnként pénzügyi hatalmukat olyan kisebb egységekből merítik, amelyek nagyon hatékonyan működnek. Mindazonáltal világosnak tűnik, hogy "megvalósítható szocializmus" modellben lesznek ilyenfajta nagyon nagy korporációk.

Ezek közül többnek nagyon erős monopolhelyzete lesz. Ez a méret technológiai gazdaságossága hatásainak tudható be, vagy olyan közszolgáltatások (villanyáramszolgáltatás, telefon, posta, tömegközlekedés és így tovább) lesznek, amelyek természetük szerint monopolhelyzetbe kerülnek. (...) A verseny viszonylagos hiánya

lehetőséget teremt arra, hogy a mért teljesítményt a fogyasztó költségére "javítsák", és ez éppúgy megvalósítható egy öngazgatási modell keretei között, mint a felülről kijelölt "autokratikus" igazgató irányítása alatt. Selucky könyvében nagyon helyesen hangsúlyozza, hogy ilyen esetekben sajátos berendezkedésre lesz szükség. Olyan hármas felügyeletre gondol, ahol a vezetés egyszerre felelős az államnak, a felhasználóknak és a munkaerőnek. Ez kiemelkedően értelmes megközelítésnek tűnik. Világos, hogy olyan hatékonysági kritériumokat kellene kidolgozni, amelyek teljes mértékben számolnak a külső társadalmi és gazdasági környezettel, a rendszerelemekkel és a kötelezettségekkel és célokkal egyaránt. Hiba lenne feltételezni, hogy ez egyszerű lesz, vagy hogy egy szocialista varázspálca segítségével egyszerűbben megoldható. Érvek és konfliktusok lesznek, mert eltérők az érdekek, és mert a kritériumok többsége többértelmű lesz. A költség-haszon elemzés segíteni fog, de megjósolhatóan nem mindenki fog egyetérteni a költség vagy (különösen) a nyereség értékelését illetően. Így e sorokat a Hebridákon írom. A sziget hajótársasága veszteséggel dolgozik. A szigetlakók keserűen panaszkodnak a nagy teherszállítványok miatt és rámutatnak arra, hogy számukra a hajó azonos az országúttal vagy egy híddal, amire a profit- és -veszteségszámításokat nem lehet (vagy nem kell) alkalmazni. Azok (mint magam is) meg kívánják őrizni a távoli szigeteken az életképességet, teljes szívvel egyetértünk ezzel. Ez azonban a szállítás sokkal nagyobb anyagi támogatását tételezi fel, aminek van elmulasztott lehetőségköltsége. A korlátozott erőforrásokra igényt tartó többiek kevéssé fognak rokonszenvezni ezzel. Végül a döntés politikai lesz és nem fog függni a hajótársaság "kereskedelmi" megítélésétől vagy a hajókat működtető tengerészek szavazataitól. Meg kell jegyezni, hogy a távoli szigetekre hajózás szinte szükségképpen monopólium, mivel a kemény atlanti-óceáni viharok állásához elég nagy hajókat fenntartó társaságot nem lehet úgy egy másikkal versenybe állítani, hogy az profitábilis legyen (míg az Angol Csatornán közlekedő számtalan dereglye önállóan és egymással versenyezve is működhet; a forgalom igazolja ennek létjogosultságát).

De térjünk vissza a termelők kategóriáinak listájához. A nagy állami tulajdonú egységek a nagyipar "irányító központjaiként" írhatók le, amelyek a köz hasznát szolgálják és finanszíroznak. Közülük egyesek saját működési területükön monopóliumok lesznek, de nem a gazdaságra erőszakkal rákényszerített monopóliumok. Így ha valamilyen okból az állami elektromos szolgálat nem teljesíti azt a kötelességét, hogy az összes felhasználót ésszerű költséggel ellássa villanyárammal, akkor meg kell nyitni minden olyan csoport előtt, amely úgy véli, hogy maga jobban tudja e kötelességét teljesíteni. De még abban az esetben is nehezen elképzelhető, hogy egy olyan hatalmas méretű üzemet, mint egy szocialista Du Pont vagy Shell, a munkaerő értelmes

módon tudjon "önigazgatni", ha nincs monopolhelyzet. Az állami-centralizált és az autonóm kategóriák között minden bizonnyal a legjobb választóvonal azoknak a termelési döntéseknek a figyelembevétele, amelyek a termelőegység szintjéhez tartoznak, és amelyek elkülönülnek a korporáció főhadiszállásának döntési szintjén meghozandó döntésektől.

Érdemes még hosszasan beszélni erről a kérdésről, amivel régóta komolyan foglalkozik a nyugati elmélet, például O. Williamson (elég könyvének címére hivatkozni: *Piacok és hierarchiák – Markets and Hierarchies*) és emlékeztetni kell R. H. Coase és G. B. Ricardson úttörő munkájára is. Az "üzemelmélet" orthodox nyugati változata ténylegesen semmi indokot nem tudott felhozni amellett, hogy miért létezzen az üzem, mint szervezeti egység. Ismét Shubik szavait idézve, nem látszik különbség a General Motors és a sarki fagyaltos (vagyis a korporációk és az egyének) között. Nagyon értékes gondolatok bányászhatók ki e tárggyal kapcsolatban Kornai könyvéből, az *Anti-Equilibrium*-ból és Shackle és Loasby elképzeléseiből. Nagyon komoly okok szólnak amellett, hogy bizonyos termelőtevékenységeket miért kell nagyüzemi, centralizált módon folytatni. A Du Pont vagy az Imperial Chemical Industries vagy a Shell egy gyárának igazgatójának sokkal kevesebb döntési önállósága van, mint a szovjet centralizált tervezési rendszeren belül működő megfelelőjének. Miért? És mennyi megfontolást kell még figyelembe venni egy reálisan elképzelhető szocialista ipari gazdasággal kapcsolatban? Az egyik, különösen a beruházásokkal kapcsolatban, az a hatalmas induló költség lehet, amit csak akkor érdemes megfizetni, ha van arra biztosíték, hogy nincs "megduplázott" kompetitív beruházás. A magas R és D költségekkel hasonló a helyzet. Az üzem mindkét esetben korlátozni igyekszik a bizonytalanságot, képesnek kell lennie mennyiségileg az ex ante tervezésre.

Egy, a fentivel kapcsolatos másik ok informatív; tudni kell, milyen beruházást vagy végterméket igényel a központban lévő döntéshozó. Bizonyos esetekben – az oiaj és vegyipar a nyilvánvaló példák – a nagyüzemek biztosítják a maguk számára a működéshez szükséges személyi és tárgyi feltételeket, így a vertikális integráció a legjobb módja a szükséges termelési feltételek megfelelő biztosításának. A fenti problémákat külön kell választani a méret pusztán technológiai gazdaságosságától. Nyilvánvaló, hogy ha például a Du Pont-nak majdnem száz gyára és üzeme van, mérete nem teszi lehetővé, hogy (rendkívül különböző) termékeit egy tető alatt állítsa elő. A bizonytalanság csökkentése, a pazarló megkettőzés elkerülése, a fogyasztói igények megismerése, a bizonyosság, hogy a szükséges jellemzőkkel rendelkező termékekhez hozzájutnak, ezek a szocialista tervezésnek is ésszerű céljai. Láttuk, hogy az egész gazdaságot egyetlen, mindent átfogó aggregálatlan tervbe foglalni lehetetlen, szükségképpen öngól, nem hatékony és nézetem szerint nem is kívánatos

társadalmi és politikai alapokon, mint ahogy lehetetlen az összes külsődleges tényező belsővé tétele is. Csak azoknak a szektoroknak és döntési típusoknak meghatározására lehet kísérletet tenni, amelyeknek külső hatásai valószínűleg lényegesek, így lehetővé válik a feladatok adminisztratív irányítás általi olyan számbavétele, ami nem igényel hatalmas bürokratikus apparátust. Ehhez hasonlóan a szervezeti alternatívák elemzése megmutathatja, hogy melyek azok a szektorok, iparágak, döntési típusok, amelyek esetében a centralizálás költségei meghaladják az ebből származó hasznot (és a "költségbe" itt beletartozik a távoli ellenőrzés okozta elidegenedettségek és frusztráltság), vagy ahol a decentralizálás költségei nem túlzottak, mindezt a kis méret előnyben részesítésével hogyan lehet összekapcsolni. Az ilyen preferencia, jegyezzük meg, teljes mértékben ellentétes a marxista tradícióval, mint erre Gorz helyesen rámutatott.

Ha van verseny és a termelési döntések ahhoz a szinthez "tartoznak", ahol a termelés folyik, akkor a társadalmiasított vállalatok esetében az igazgatásban nagy szerepük lehet a munkások képviselőinek (a szövetkezeti tulajdonnal és a magántulajdonnal később foglalkozunk). A szóba jöhető formák tárgyalása előtt foglalkozunk a verseny szerepével a szocializmus modelljében. A szónak sok szocialista számára nem kívánatos mögöttes tartalma van, mégis, mint már hangsúlyoztuk, elképzelhetetlen a választás a termékek és szolgáltatások nyújtói közötti verseny nélkül. Segíthet, ha közelebbről vizsgáljuk meg ezt a kérdést, emlékezetünkbe idézve a verseny kívánatos és nem kívánatos formái között Belocerkovszki által tett megkülönböztetést.

Vegyünk egy példát a kultúra és az oktatás területéről. Csak a szűk látókörű dogmatikusok (sajnos, léteznek!) zárhatják ezt ki. Nem minden tehetséges hegedűst fognak felvenni a Skót Nemzeti Zenekarba. A tündérmesék világának kivételével elképzelhetetlen, hogy minden egyetemnek azonos presztízse legyen mindenkinek a szemében, és így verseny folyik majd azért, hogy valamelyikre bejussanak. Nem mindenki fog győzni az 1500 méteres iskolai futóversenyen. A tudományos fokozattal rendelkezők közül csak kevesen lesznek alkalmasak arra, hogy diákokat oktassanak – és a diákokat meg kell védelmezni a hozzá nem értő önjelölt tanárokkal szemben. Egy színház más színházakkal versenyez a közönségért úgy, hogy megpróbál jobb színház lenni. Egy tudományos kutatócsoport megkísérli megszerezni azt a kutatási alapot, amit a rivális csoportoknak adhatnának. De ez kiélezetté válhat: így olvashatunk a japán gyerekek kíméletlen iskolai versenyéről, ami megnyomorítja őket sokukat öngyilkosságba kergeti. Beszámoltak arról, hogy amerikai egészségügyi iskolában bizonyos diákok szándékosan szabotálták más diákok kísérleteit, hogy így túltegyenek rajtuk a versenyvizsgákon. Nem lehet jogilag meghatározni a különb-

ségeket, de léte nyilvánvaló. Egy futballcsapatnak győzelemre kell törekednie, de szándékosan sérülést okozni a másik csapat támadó csatárának, helytelen. Mindenek megvannak a gazdasági és kereskedelmi párhuzamai.

A szovjet-orosz nyelvben különbséget tesznek a "verseny" (konkurencija), ami rossz, és a "vetélkedés" (szorevnovanyije), ami jó, között. Ez egyáltalán nem azonos az általam itt kifejteni igyekezett megkülönböztetéssel. Valaki elkövetethet rosszindulatú és kárt okozó tetteket a "vetélkedés" során éppúgy, mint a "versenyben" és a fogyasztókért folytatott verseny leghatározottabban konkurencija.

Tételezzük fel, hogy tizenhat vagy még több üzem (társadalmasított és szövetkezeti) foglalkozik egy termék vagy szolgáltatás biztosításával. Legyen egy gyapjúruha, fogkrém, golyóscsapágy, szálloda vagy bármi. Termelőtevékenységüket a fogyasztóikkal folytatott tárgyalásokra alapozzák. A fogyasztók kiválaszthatják azokat, akik az általuk igényelt javakat vagy szolgáltatásokat nyújtják. Valamennyiük számára saját ellátóik biztosítják a működéshez szükséges feltételeket, akiket maguk választhatnak meg. Elemi érdekük a fogyasztók szükségleteinek kielégítése és így nincs szükség külön rendelkezésre ehhez (eltekintve az élelmiszerek higiénijával, meghamisításuk tilalmával, a helyes címkézéssel stb. kapcsolatos "normális" előírásoktól). Valamennyiük számára fogyasztóként (felhasználóként) is előnyös ez a helyzet. Mint már jeleztük, valószínűleg nagyon kevés termelő szenved ténylegesen a verseny következményeitől. Ideális esetben arra törekszünk, hogy az emberek a mi szokásainkhoz igazodjanak, miközben mi magunk nem kerülünk szembe annak akadályával, hogy az általunk nyújtani kívánt javak és szolgáltatások biztosításához szabadon válasszuk meg ellátóinkat. De mások magatartására hatnak a mi feltevéseink. Előfordulhat, hogy a polgárok többsége felismeri, hogy mások választása saját létük előfeltétele.

Remélhetjük, hogy a versenytársak motívuma nem elsősorban pénzbeli lesz: büszkék lesznek arra, hogy ők a legjobbak, mint ahogy a színházban az általunk csodált művészekre sem a "show business"-ben résztvevőkként tekintünk. Az ő elégedettségük forrása az, hogy magas szakmai színvonalon tudják eljátszani a Machbetet (és ezért választják őket mások helyett). A Szovjet Akadémiával ellentétben, amelynek tagjai nagy anyagi juttatásokban részesülnek, a Brit Akadémia vagy a Királyi Társaság tagjai semmit sem kapnak, ténylegesen ők fizetnek hozzájárulást. Röviddel a Tudományos Akadémia szibériai tagozatának megalapítása után találkoztam az alapító tagok egyikével és megkérdeztem, hogy vajon külön pénzügyi juttatásban részesülnek-e azok, akik Novoszibirszkbe költöztek. Azt válaszolta: "Nem tartunk igényt olyan emberekre, akik ilyen okból jönnének ide". Megint csak Schumpeter szavait érdemes idézni ebben s sok más összefüggésben: "Egyetlen olyan társadalmi

rendszer sem működőképes, amely kizárólag a szabad megállapodások hálózatár alapul... és amiben mindenkiről azt tételezik fel, hogy saját (rövid távú) utilitarista céljain kívül semmi egyéb nem irányítja tetteit." Így az önérdék önmagában még nem elég. Hasonló megfontolások érvényesek az árakkal kapcsolatban is: mint Korna helyesen megjegyezte, a főbb döntések nem alapozhatók kizárólag az árinformációkra. De nem tételezhetjük fel, hogy a népesség tömegeit csak a siker okozta kielégülés igénye mozgatja, hogy nem lesz szükség anyagi ösztönzésre és előnyök megvonására is. Visszatérünk e témára a jövedelempolitika tárgyalásakor.

Mi akkor a nemkívánatos, "pazarló" verseny, amit a szocialisták szeretnének megakadályozni vagy legalábbis minimalizálni? Nagyszámú példát lehet idézni. Vannak bizonyos területek, ahol a verseny paradox, negatív eredményekkel jár. Így ha három TV-programot sugároz ugyanaz a közszolgálati szervezet, akkor több választási lehetősége lesz a nézőnek, mintha három, egymással versenyben álló hálózat lenne, amely hasonló programok sugárzására törekszik csúcs adásidőben. Egy egyetlen integrált tömegközlekedési szolgáltatnak több értelme lehet, mint az elkülönült, egymással versenyben álló egységeknek. De amit a szocialisták többsége a leginkább ellenszenvesnek tart és jó okkal, az a reklámhadjáratok tömege, különösen ha a termékek csak nevükben és a rájuk ragasztott címkékben különböznek egymástól, ahol a hirdetési költségek a végső fogyasztói ár tekintélyes részét teszik ki. Mit lehet ezzel kezdeni? Ha könnyű megválni egy terméktől, akkor a hirdetés felesleges, de akkor sem a fogyasztói, sem az eladói piacokról nem lehet információkat gyűjteni. Kornai helyesen hangsúlyozta, hogy az eladást akadályozó bizonyos mértékű nehézségek kívánatosak. Ha így van, akkor az autonóm és egymással versenyben álló üzemek igyekeznek majd rábeszélni a fogyasztókat a vásárlásra, jó hírnévre szert tenni a minőség és megbízhatóság révén és vonzó termelői katalógusokat küldenek szét, amelyek azt sugallják, hogy a BLOGG'S WIDGETS azok, amikre szükség van. Az újságok igyekeznek olvasókat toborozni, nyilvánosan sugallva, hogy ez az, amit olvasni kell, természetesen abban a meggyőződésben, hogy az egy jó újság. A jelek szerint éppoly lehetetlen ezt megtíltani, mint ahogy lehetetlen megakadályozni, hogy egy színház plakáton hirdesse következő darabját. Ez "informatív" hirdetésnek nevezhető és részben az is. De könnyen torzulhat nem kívánatos és pazarló jelenséggé: a termék megújítása csak látszólagos, a csomagolás válik költségesebbé és így tovább. Minden bizonnyal kigondolhatók az ilyen kilengéseket korlátozó szabályok annak mintájára, ahogyan számos országban korlátozzák a választási hadjáratok költségeit (és minden bizonnyal megakadályoznák, hogy az olvasókat azzal szerezék meg, hogy a 3. oldalon mezíttelen szőkeségek képét közlik; vagy az is meglehet, hogy a szocialista olvasóknak nem lesz szükségük vagy igényük az ilyen képekre?

Ki tudja?). A labdarúgócsapatok is versenyezni fognak, és megint azt kell remélnünk, hogy ezt pénzdíjak nélkül fogják tenni. Valamennyien ismerünk olyan játékosokat, akik anyagi jövedelem elvárása nélkül versenyeznek szívvel-lélekkel, de a szovjet gyakorlat azt mutatja, hogy ott, ahol a futballversengésért nem fizethetnek nyíltan pénzt ("nincs profizmus"), ott a szükséges jövedelmet "rész munkaidőben" végzett munkáért fizetett magas fizetések formájában biztosítják. Végül verseny folyik a magas politikai beosztásokért. A szovjet "sztálinista" gyakorlat megmutatja, hogy lehet úgy "győzni, hogy a riválisokat hamis vádak alapján kivégeztetik, ugyanúgy, ahogy alacsonyabb szinten a rendes polgárok annak reményében vádolják be a titkosrendőrségen szomszédait, hogy ily módon megszerezhetik azok lakását. Mindez megmutatja, hogy a "verseny" rossz oldala hogyan jelenhet meg minden területen, gazdaságin és nem gazdaságin, piac mellett vagy anélkül. Arra is emlékeztet minket, hogy milyen nehéz olyan szabályok kidolgozása az ilyen káros megjelenési formák megakadályozására. De szükség lesz arra, hogy megpróbálkozzunk ezzel.

Érdemes egy olyan példát idézni, amely első pillantásra ez ellen szóló érvek tűnhet. Mi lesz a szabadalmakkal, újításokkal, technikai haladással? Ahol legalábbis kölcsönös együttműködés van, ott nem lesz kereskedelmi titok, az egész gazdaságban bárki számára szabadon megismerhető lesz minden elgondolás. Ha van piac, a részérdekek meg fogják előzni az általános érdeket, akkor megint csak akadályok emelkednek majd a technika terjedése útjában. Van két ellenérv. Az ismerős, hogy a verseny ösztönzése nélkül az új technológiát egyszerűen nem alkalmazzák a megszokás és a tehetetlenségi erő következtében (és a szovjet tapasztalat tárgyalása során kifejtett másik okból). A másik az, hogy a technológiai információk megszerzése költséges; ha szabadon hozzájuk lehet jutni, ez azt jelenti, hogy megakadályozzák az érte való versengést és így senkit sem izgat, hogy hozzájut-e vagy sem. Megfordítva, a magyar tapasztalat azt mutatja, hogy az ilyen információk sokkal szabadabban áramlanak, ha áruk van! A dogmatikusok ezt fogják válaszolni: a "valóságos" szocializmusban mindenki társai iránti szeretetből adja majd át az ilyen hasznos információkat. Megint csak bízzunk abban, hogy így lesz. (Mondjuk a penicillin feltalálója nem szabadalmaztatja a szert és ezzel nem korlátozza felhasználását.) De ne építsünk egy gazdasági rendszert a rendkívül öntudatos altruizmus előfeltevésére; mint ahogy egy alkotmányos struktúra kidolgozásakor sem tételezhetjük fel azt, hogy senki sem kíván visszaélni a hatalommal. Sosem feledkezhetünk meg arról, hogy az emberek szinte a végtelenségig ötletesek abban, hogy hogyan azonosítsák a (világosan soha meg nem határozott) általános érdeket saját érdekeikkel.

A társadalmasított és szövetkezeti vállalatok vezetését egy választott bizottság jelöli ki, e bizottságnak felelős – vagy pedig a bizottság helyett a munkások plenáris

ülése jár el, ha létszámuk elég alacsony ahhoz, hogy erre lehetősége legyen. A szakmai igazgatás, a bizottság és a plenáris ülések közötti funkciómegosztást minden egyes egység demokratikus módon határozhatja meg saját tapasztalatai és az elkövetett hibák fényében.

A társadalmasított és a szövetkezeti vállalatok közötti különbség a versenykörnyezetben a tulajdonviszonyok különbözőségéből fog származni. Az előbbieken a termelőeszközök nem a munkásokhoz fognak tartozni, és az állam lesz a felelős azok felhasználásáért vagy rossz felhasználásért vagy a folyósított kölcsönökért (a megfelelő helyen tárgyaljuk a kudarc problémáját). A szövetkezet viszont szabadon rendelkezik tulajdonával és szabadon dönt önmaga megszüntetéséről. Különbségek lesznek a jövedelemelosztásban és az adózás módjában is; ezekről is beszélünk majd a megfelelő helyen. Általában fel kell tételezni, hogy a szövetkezeti üzemek viszonylag kisméretűek lesznek.

Végül eljutunk a magánvállalkozáshoz. Feltehetően még a fanatikus dogmatikusok is elfogadják a szabadúszó írók, festők, divattervezők létét. Saját listám ennél hosszabb lenne. Ha valamely (önmagában nem "társadalomellenes") tevékenység gyümölcsöző és profitábilis módon folytatható egyénileg, ez megalapozza legitimitását. Egy korábbi példa ismételt felhasználása minden bizonnyal jó lesz ennek illusztrálására. A vízellátás "természetéből eredően monopólium". Ha víz csapból folyik, akkor a magánvízhordó abszurd dolog. Így szükségtelen ezt tiltó törvényt hozni. De ha bizonyos okokból megbízhatatlanná válik a vízellátás, ez olyan helyzetet teremthet, ahol a magánvízhordók életképesek lehetnek. Ez mesterkélt elképzelés (a példa, nem a víz!), de ennél sokkal reálisabb példák egész sora idézhető. Tételezzük fel, hogy kielégítetlen kereslet van kínai éttermek, Fair-szigeti mellények, szórakoztató olvasmányok, esküvői ruhák, vitorlás hajók, lakberendezők, árpa, csokoládétorta vagy vonósnégyes iránt. A nagy, állami irányítás alatt álló részlegek mással foglalkoznak. A kisebb társadalmasított vagy szövetkezeti vállalatok foglalkozhatnak ezzel vagy mással; mindenesetre abszurd dolog lenne feltételezni, hogy minden lehetőséget mindig kihasználnak, vagy hogy nem fordulhat elő piaci viszonyok között, hogy hiányzik valamilyen vállalkozás. (A hibák a tevékenység hiányának és a nem megfelelő tevékenységnek formáját egyaránt ölthetik.) Vagy egy egyén minden bizonnyal kitalálhat új és gazdaságos termelési módszert. Miért ne engednénk, hogy ezt alkalmazza és egyénileg termeljen eladásra?

Amíg lesz egyén, addig valószínűleg ezzel nem szállnak szembe kivéve az olyan szélsőséges dogmatikusokat, akik a szélsőbaloldalon is tútesznek és ezért eltekinthetünk tőlük. (Udvariasan fel lehet tételezni, hogy tökéletes szocializmusunk viszonyai között a "társult termelők" mindig előállítják mindazt, amire szükség van és az igényelt

menyiségben.) De fennállhatna annak a lehetősége is, hogy az egyéni vállalkozó foglalkoztat néhány embert, ami "kizsákmányolóvá" teszi őt, amennyiben profitra tesz szert munkájukból. Ma ez a Szovjetunióban törvénysértő. Magyarországon és Jugoszláviában meghatározott korlátok között megtört ez.

Azt javaslom, hogy korlátok között ezt meg kellene engedni. Megint csak hangsúlyozni kell, hogy Marx azt gondolta, hogy egy szocialista nemzetgazdaságban nem lesz szükség kistermelőkre, nem pedig azt, hogy erőszakkal fel kell őket számolnia a rendőrségnek. Így egy családi farm, amely hatékonyan működik, foglalkoztathat néhány munkást, egy étteremben szükség lehet egy szakácsra és/vagy néhány pincérre, néhány hivatalnok gépelhet leveleket egy utazási ügynökség számára, egy vállalkozó bérelhet egy termet és egy vonósnégyest, egy javító előnyben részesítheti a magánautójavítónál végzett munkát és így tovább. A "vállalkozó" minden esetben dolgozik, szervez.

Milyen korlátokat kell felállítani? Mint már javasoltam, ezt demokratikus módon kell eldönteni a tapasztalatok és a körülmények alapján. Korlátozni lehet az alkalmazottak számát vagy a tőkeértéket és mindez szektoronként változhat. Lehetséges szabályként bevezethető az, hogy e korlát túllépése esetén választani lehet, hogy átalakul a vállalkozás szövetkezettivé vagy társadalmassítottá, amikor az eredeti vállalkozó megfelelő kártalanítást kap. Vajon ez kiskapu lenne a "kapitalizmus restaurálása" számára? Nem, ha betartják a korlátokat. Ez vajon a törvénytelen gazdagodás eszköze? Nem, ha az ár- és piaci mechanizmusok rendesen működnek. Nyilvánvaló, hogy ha az állam által rögzített árak túl alacsonyak és általános a hiány, a magán-szektor könnyen túl nagy hasznot hajtóvá válhat. Egy bölcs kormány feltehetően el fogja kerülni ezt. De később lesz szó az árakról, adókról és jövedelmekről. Meg kell jegyezni, hogy nincs helye semmiféle tőkés osztálynak; a mi kis magánvállalkozónk dolgozik, még ha néhány embert foglalkoztat is. Nincs munkanélküli jövedelem, ami egyszerűen a tőke vagy a föld tulajdonából származna.

Marx találónan jegyezte meg, hogy a verseny a verseny felszámolása irányába hat. Adam Smith egy évszázaddal korábban megfigyelte, hogy az üzletemberek összefoghatnak saját hasznuk növelése érdekében. Egyáltalán nem zárható ki, hogy az öngazgatói vállalatok köröket vagy kartelleket alakítsanak. Mind a kapitalizmus, mind a jelenkori szovjet rendszer viszonya között erős a fúzióra törekvés. Ezt meg kellene akadályozni, kivéve ott, ahol a méret gazdaságossága fontos, megadva azoknak a szektoroknak a listáját, amelyek központilag ellenőrzöttek és irányítottak, így akadályozva meg a monopolhatalommal való visszaélést.

Mi a helyzet ezek után a tervezéssel? Ebben a modellben a központnak számos alapvető fontosságú funkciója lesz. Először is, a nagyberuházásokért ő felel majd.

Másodsor, közvetlen módon vagy a bankrendszeren keresztül a tervezők figyelemmel kísérhetik a decentralizált beruházások alakulását, tudatában annak, hogy el kell kerülni a párhuzamosságokat és a helyileg kezdeményezett nyilvánvalóan megalapozatlan létesítmények felépítését. Harmadsor, a központ közvetlen és nagy szerepet játszik majd az olyan "természetükből eredően" központi termelőtevékenységekben, mint amilyen a villanyáramszolgáltatás, az olajipar, a vasút. Negyedszer, létfontosságú feladat lesz az autonóm és szabad szektorok alapszabályainak meghatározása, megőrizve a beavatkozás jogát akkor, amikor egyensúlyba kell hozni a dolgokat, vagy amikor társadalmilag nemkívánatos fejlemények jönnek létre. Nyilvánvalóan lesznek a külkereskedelemmel kapcsolatos funkciói is. El fogja készíteni a hosszú távú terveket, beleértve a technika, a munkavégzési gyakorlat, az életszínvonal változásait és javulását is, amit a választott gyűlés elé terjeszt. Számomra úgy tűnik, hogy a mindenképpen szükséges tervezés mértéke nagyobb lesz, mint ahogy azt Selucky saját modelljében vázolta; a különbséget kétségkívül Csehszlovákiában szerzett tapasztalatai magyarázzák, és így az a törekvése, hogy a minimumra csökkentse az állam hatalmát.

A központ funkciói meghatározásának egy másik módja a következő lenne. Mindazokban a szektorokban, ahol a külső tényezők valószínűleg fontos szerepet játszanak, döntő fontosságú a beavatkozás; ez a szabályozás (például a környezetvédelem szabályozása), a regionális egyensúlytalanságok korrigálása, és így tovább, formáját öltheti. Másodsor alapvető feladat lesz a GNP beruházásokra – mint az aktuális fogyasztásról különböző területre – fordítandó részarányának meghatározása és ez hatást gyakorol a szükséges anyagi forrásokat biztosító szabályozásra (vagy adózás útján, vagy a vállalati profitok egy részének felhasználásával, vagy mindkettővel). Távolról sem könnyű feladat lesz emellett a személyi jövedelmek és a beruházások inflációs tendenciái elleni fellépés, a lehető legnagyobb mértékben biztosítva azt, hogy a nagy beruházások összhangban álljanak a jövőbeli kereslettel, vagyis hogy a távlati tervek kiegyensúlyozottak legyenek. A központ létfontosságú szerepe lesz emellett a jelen és a jövő közötti egyensúly biztosítása is, hiszen mind a vállalatvezetés, mind a munkaerő csak rövid távon gondolkodik; "az öngazgatás" elmélete és gyakorlata a rövid távú nyereség túlhangsúlyozására utal, amit szükségképpen korrigálni kell "a közösség időpreferenciája" nevében. (Ez a kifejezés halvány körvonala és meghatározhatatlan? Igen, de ma még kevésbé van értelme; ki állíthatná komolyan, hogy a jelenlegi inflációs és nagy bizonytalansági tényezővel dolgozó gazdaságban a megtakarítások és a beruházások bármiféle értelmes időpreferenciát testesítenének meg?)

Végül demokratikus szavazással lehetne meghatározni a választóvonalat a kereskedelmi vagy piaci szektorok és azok között, ahol a javakat és a szolgáltatásokat ingyenesen nyújtják. Az oktatásügy, az egészségügy, a társadalombiztosítás (beleértve a technikai fejlődés következtében átképzésre szorulóknak alapját), a különböző komfortok (közparkok, múzeumok), a lista hosszú lenne. Gyanítom, hogy egy jövőbeli szocialista társadalom szavazói nem kívánják, hogy túl hosszú legyen a lista, amint (a ma emberével szemben) elfogadják azt is, hogy az ingyenes termékekért és szolgáltatásokért is fizetni kell és hogy minél hosszabb a lista, annál kevesebb a személyes rendelkezésű jövedelem. Ha az emberek egyetértenek azzal, akkor öregkori közösségeket alapíthatnak és zsebpénzt kaphatnának. Kevésbé romantikus összefüggésben: amikor a brit hadsereg tagja lettem, egyenruhát, csajkát, takarót, szalmaszékot, ebédet, hálólhelyiséget (nyolcadmagammal) és (a levonások után) napi egy shillinget kaptam. Ez 1939-ben volt és ezt egy adat rizses halra és egy fél pint sörre költöttem. Francia katonatársaim úgy vélték, hogy botrányos módon költekezem... Tudom, hogy a hadsereg nem kommuna vagy kibutz. Mindazonáltal néhányan békeidőben is önként belépnek a hadseregbe; vonzzák őket az ingyenesen biztosított alapvető fogyasztási cikkek és szolgáltatások. E kisebbség a kibutzizmushoz és a kommuna-mozgalomhoz is csatlakozik. Hadd tegyék. De irreális egy olyan modellre építeni, ahol a többség így kíván élni. Így fel kell tételezni, hogy a javak és szolgáltatások túlnyomó többsége vétel vagy eladás tárgya lesz és ugyanez a helyzet az előállításukhoz szükséges személyi és tárgyi feltételekkel.

Az aktuális termelés és elosztás a termelőegységek döntéshozatali kompetenciái körébe tartozna, amelyek szerződéseket kötnek egymással. Ezek természetesen kényszer útján is érvényesíthető szerződések lennének. Nem lehetne olyan munkásgyűlést tartani, amelynek többségi alapon jogában állna olyan döntést hozni, hogy ne vegyék figyelembe a kötelezettségeket; a nemteljesítést büntetni kellene.

A büntetés emlegetése elvezet a kudarc nagyon is szükséges tárgyalásához. A szovjet rendszerben az egyik nehézség a kötelezettségek teljesítésének kikényszerítése terén az a tény, hogy a bírságot, ha kiróják, közalapokból fizetik, nem az egyént büntetik, és lényegileg csupán arról van szó, hogy a pénz az állam egyik zsebéből a másikba kerül. Azután figyelembe kell vennünk, hogy a "szocialista csőd" vagy annak hiánya ugyancsak ismert probléma. Tételezzük fel, hogy az állami bank nyújtotta beruházási hitelt a piaci viszonyok változása, a nem hatékony működés, döntési hibák miatt nem tudják visszafizetni. Kit és hogyan büntetnek? Az utópikus marxista elképzelésben mindez ex ante válik világossá, a terv a tökéletes ismeretek miatt nem lehet hibás. A valós világban is sok értelmes döntés ex ante hozható meg, mint amikor egy újabb erőmű felépítéséről vagy egy hosszú távú vasércszállítási

szerezés aláírásáról döntenek nagyrészt mennyiségi, input-output típusú kalkulációk alapján. (Ezek hibásnak bizonyulhatnak, de a tévedhetetlenség nem jellemző emberi tulajdonság.) A probléma azonban sokkal komolyabb, amikor az autonóm egységek piaci környezetben tájékozódnak. Amikor az embercsoportok szabadon reagálnak egy decentralizált rendszerben a tökéletlen piaci jelzésekre, a tévedések szükségképpen nagyon gyakoriak. A verseny továbbá a győztesek mellett veszteseket is feltételez. A verseny céljaira a lehető legtöbb szabad kapacitással kell rendelkezni. Így kudarc esetében képtelenség az anyagi és emberi erőforrások teljes kihasználását biztosítani; a kiadások szükségképpen messze meghaladják a bevételeket.

Világos, hogy ez a cselekvési szabadság szükségszerű következménye. Az is világos, hogy a tévedés "büntetése" (és a kockázatvállalásból származó haszon) a fő probléma, a vita fő forrása. Szükségképpen anyagi támogatásért folyamodnak, időnként jogosan. Ki kell találni egy olyan eljárást, amivel el lehet kerülni a kirívó kudarcot, vagy amivel ki lehet kényszeríteni a vezetés leváltását a kölcsönfolyósítás előfeltételeként. Az eljárások természetesen nagyon változatosak lesznek a tulajdon különböző kategóriáival összhangban. A szövetkezeti és magán-tevékenységek esetében el kell várni, hogy viseljék saját tévedéseik költségeit. A skála másik végpontján, a központilag működtetett szektor esetében a felelős nyilvánvalóan a kormány, amely meghatározza majd a követendő árpolitikát (amely természetesen magában foglalhatja a szándékosan veszteségesen működtetett tömegközlekedés anyagi támogatását vagy a cigaretták esetében a költségeket messze meghaladó árakat). Semmi ok nincs arra, hogy az e szektorokban dolgozó munkások miért nyernének vagy veszítenének a profit és veszteség kalkuláció viszonyai következtében. A hatékonysági kritériumokat nem lesz könnyű meghatározni, de láttuk, hogy e nehézségek nem is léteznek. A legégetőbb probléma azoknak a társadalmiasított vállalatoknak az esetében merül majd fel, ahol a vezetés a munkásoknak felelős. Vizsgáljunk meg két, egymástól különböző körülményegyüttest. Az egyikben a vezetés olyan termelési és értékesítési politikát kezdeményez, ami kudarchoz vezet; miért kell, kérdezhetik a munkások, szenvedniük amiatt, miért nem kapják meg járandóságukat? A másik esetben a vezetés javaslatát a munkások egy másik alternatíva kedvéért elvetik és ez okozza a veszteséget. Vajon ekkor ne a munkásoké legyen a veszteség? Ez a jövedelemelosztás és a jövedelempolitika megfelelő helyen tárgyalandó fontos kérdéseit veti fel. A jugoszláv gyakorlat sokat számít e téren.

(Következő számunkban folytatjuk.)

Forrás: Alec Nove: A megvalósítható szocializmus gazdaságtana
London, Georges Allen and Unwin Boston Sydney, 1983. A szövegből a jegyzeteket elhagytuk. Fordította: Tóth László

Alain Touraine

1956 – 1968 – 1980:

**A kommunista uralommal szembeni ellenállás
Közép-Európában**

Két magyarázat

Csehszlovákia megszállása után a jövő sötétnek tűnt a kommunista Közép-Európa népi ellenzéki mozgalmi számára. 1968-ban Lengyelországban az elszigetelten harcoló értelmiségieket brutálisan elhallgattatták és 1970 decemberében a baltikumi sztrájkokat súlyos emberáldozatokkal levertek. Így 1976-ban azok a munkásmozgólások, amelyek a varsói Ursus traktorgyárban és Radom városában kezdődtek, megmutatták a népi elégedetlenség mértékét, de a jelek szerint a vezetés képtelen volt gyorsan valamilyen társadalmi vagy politikai ellentámadást indítani.

És mégis, 1980. augusztus a Baltikumban a legkiterjedtebb és leghosszabb ideig tartó népi megmozdulás szemtanúja volt, amely kihívást jelentett a kommunista uralommal, az autokráciával, a gazdasági csőddel és a külföldi uralomnak való engedelmességgel szemben. A napjainkban tobzódó elnyomás nem borítja homályba az üzenetet; egy tömegmozgalom a mesterséges kormányzattal és bürokráciával szemben saját demokráciája megteremtésére törekszik; egy nemzet fanatizmus és üldözések nélkül úgy fordult saját történelme és vallása felé, hogy új életet lehelt a demokratikus szabadságokba. (Touraine könyve 1982-ben jelent meg. A szerk.)

Bármit tartogat is a jövő Lengyelország számára, a Szolidaritás már elérte azt, amit Lengyelországon kívül senki sem gondolt elérhetőnek: kikényszerítette, legalábbis egy időre, az elfogadhatatlan elfogadását, és mindezért a veszteni való miatt sokkal brutálisabb és sokkal hosszabb elnyomásra kerül sor, mint amilyen a budapesti forradalmat

és a Prágai Tavaszt követte. A Szolidaritás bármiféle elemzését ezért a keleti blokkon, pontosabban szólva a II. világháború óta a szovjet befolyási övezetbe tartozó bizonyos országok: Csehszlovákia, Magyarország, az NDK és Lengyelország társadalmi és politikai harcai történetének összefüggésrendszerébe ágyazva lehet csak elvégezni. Egy ilyen áttekintésnek meg kell mutatnia azt, hogy milyen hasonlóságok voltak ezeknek az országoknak az utolsó harmincöt éves történelmében; de ki is kell emelni annak a mozgalomnak az eredetiségét, amely Lengyelországban az 1980. augusztusi sztrájkokkal kezdődött, és jobban érthetővé kell tennie ezt az eredetiséget.

Az elmúlt néhány évben a totalitarizmus eszményét gyakran használták a kommunista társadalmak definiálására, különösen Franciaországban, ahol az értelmiségiek hosszú időn át elutasították ezt az eszmét, elutasítva Hannah Arendt olvasatát, hogy elkerüljék Hitler Németországának és Sztálin Szovjetuniójának egyazon osztályba sorolását. Hosszú időn át gyakorlatilag nem elemezték ezeket a "népi demokráciákat", eltekintve néhány többértelmű megjegyzéstől a valóságot az ideálistól és a ténylegesen létezőt az igazi szocializmustól elválasztó távolsággal kapcsolatban. Még ez a rendkívül elvont megközelítésmód, ami hosszú időn át a *Les Temps Modernes*-t jellemezte, is tiszteletreméltóbb, mint az a lustaság, amivel az aktuális válságokat a múlt súlyára vagy Sztálin akcióira hivatkozva igyekeztek magyarázni, nem is beszélve a fejletlenségről vagy a háború előtti egyenlőtlenségek továbbélő hatásáról.

A totalitarizmus eszméje jelentős előrelépést jelent az ilyen felszínes magyarázatokhoz képest, amennyiben elismeri egy bizonyos típusú rendszer létét, amely diakronikus koherenciát mutat. Ahelyett, hogy partikuláris vagy véletlenszerű okok kutatásához menekülne, Montesquieu-höz hasonló

erővel a totalitáriánus rendszer általános természetével foglalkozik: nem despotizmus a kifejezés hagyományos értelmében, hanem egy despotikus kormányzat hegemónikus uralma a társadalom, mint egész felett, a mesterséges bürokrácián keresztül megvalósuló uralma, minden társadalmi viszony és különösen az osztályviszonyok alárendelése a nagy Egésznek - ami ugyanakkor az Egyetlen, általában a párt formájában és még gyakrabban az első titkár, mint Herceg formájában. A totalitarianizmus eszméje a jelek szerint hasznos eszköz a keleti blokkhoz tartozó társadalmak leírásához akkor, amikor egyre nagyobb bizalmat élvez egy olyan felfogás, amely az uralkodó osztállyal való dialógust és a kiváltságok transzmisszióját tekinti a nyugati társadalmak központi jelentőségű mechanizmusainak. Az értelmiségieket mindkét esetben kiábrándította a szocialista vagy forradalmi mozgalmak kudarcra vagy korrumpálódása, és ahhoz a gondolathoz menekültek, hogy a társadalom az önérdék és az erőszak kettős alapján nyugvó rend, olyan abszolút rend, ahol nincs hely a cselekvő társadalmi lény, az újítás és opposíció, a vita és a tárgyalásokon alapuló változások számára. Amikor Marcuse az egydimenziós társadalmakról beszélt, akkor az Egyesült Államokra és a Szovjetunióra egyaránt gondolt.

Ezek a magukat marxistának, postmarxistának vagy nem-marxistának tekintő elemzések általában dicsőítették a lázadás eszméjét, de sosem hittek a konfliktusokban és különösen abban nem, hogy az elnyomottak sikeresen képesek szembeszállni a rájuk kényszerített uralommal. Az ilyenfajta pesszimizmust könnyű megérteni akkor, amikor a gazdasági növekedés szemmel láthatóan szabad kezet biztosított a gazdasági és politikai vezetők számára, amikor a kellemes szociáldemokrata érzéseket könnyen össze lehetett békíteni a kapitalista uralommal és amikor azok, akik a felszabadító forradalomért szálltak síkra, előzékenyen kalapot emeltek a

szovjet birodalom urai előtt, akik militáns munkások, értelmiségiek és az egyszerű emberek millióit ölették meg, deportálták vagy börtönözték be.

De a totalitarizmus eszméje csak korlátozott mértékben használható a jelenlegi lengyelországi események megértésében. Az a tény, hogy a Szolidaritás létezik, arra kényszerít, hogy elveszük a kifejezés kiterjesztett alkalmazását. Hannah Arendt sokkal óvatosabb volt: elemzését Hitlerre és Sztálinra korlátozta és nem foglalkozott az 1953 utáni Szovjetunióval. Amennyiben Lengyelországgal foglalkozunk, úgy hogyan érthetnénk meg a mostanában zajló rendkívüli eseményeket, ha mindenekelőtt nem ismerjük el, hogy Lengyelország Sztálin uralmának utolsó néhány évétől, az 1949-1953-as évektől eltekintve sosem volt totalitáriánus társadalom? Az, hogy az országot egy mindenható párt uralta, rákényszerítve arra politikai monopóliumát, a társadalmi élet egész spektruma feletti uralmat követelte, és hogy ezért törekvéseiben totalitáriánus volt, magától értetődő. De a lengyel társadalom szinte sosem vetette magát alá ennek az uralomnak és ennek elsődleges oka az, hogy a lengyel nemzeti érzés, ami a nemzetállami lét több, mint negyedszázados megtakarításának tapasztalatai alapján alakult ki, sokkal inkább a tudatban és a kultúrában gyökeredzik, mint az intézményekben és a kormányzatban és hogy Lengyelországban a sztálinizáció óta, a három részre szakadás idejéhez hasonlóan a nemzeti tudat révén továbbél. Ez nagymértékben a magát hosszú időn át a nemzeti érzéssel azonosító egyház ellenállásának és a - többnyire a dzsentri örököseiből kialakult - értelmiségnek köszönhető, amely szinte úgy érezte, hogy a nemzet kulturális továbbéléséért ő a felelős. 1956 után és Gomulka visszatérését követően az egyházat elismerték, még akkor is, ha rövid időn belül újra nyomás nehezedett rá; ugyanakkor a parasztok többsége mentesült a kollektivizálás kényszere alól, és az értelmiségiek szinte

korlátozás nélkül részt tudtak venni a nemzetközi kulturális és tudományos életben.

A társadalom ilyen viszonylagos autonómiája az uralkodó rendszerrel kapcsolatban a totalitáriánus társadalom képe ellen hat. Lengyelországnak mindig is két arca volt: az igazi országot sosem homályosította el a hivatalos, a szellemi élet sosem redukálódott az uralkodó ideológiára és a szocialista realizmusnak való behódolás, bár brutális nyomást gyakoroltak elfogadtatása érdekében, csak rövid, sötét epizód volt. Mindenekelőtt pedig a munkásosztály sosem azonosult az intézményekkel, különösen pedig az államparátusba beépült hivatalos szakszervezetekkel, amelyek azt állították, hogy a munkások nevében beszélnek. A társadalomnak ez az abszolút uralommal való ellenállása magyarázza azt a tényt, hogy úgy éreztük, közvetlenül foglalkoztatnak a Lengyelországban történtek. Ezek az események a világnak ezen a részén ugyanúgy azt bizonyították, hogy fel kell adni a lemondást, a keserű pesszimizmust és az ebből következő antihumanista racionalizálást, ahogy a nyugati egyetemeken a Berkley-től a Nanterre-ig 1964 és 1968 között zajló mozgalmak bizonyították a mi világunk számára. Nem a történelem teremti a férfiakat és a nőket: konfliktusait, kulturális beállítottságai, képzeletük révén ők alkotják azt a történelmet, amely mindig nyitott, még ha amit felépítettek, erőszakkal le is rombolják.

Ha meg akarjuk akadályozni a totalitarianiumus eszméjének túlzott kiterjesztését, akkor nagyobb figyelmet kell szentelnünk egy másik értelmezésnek, amely mögött hasonló törekvés áll, de sokkal jobban közelít a megfigyelt tényekhez. E felfogás Kelet-Európa történetét olyan ciklusok sorozatának tekinti, amelyek ugyanarra a kiindulópontra térnek vissza. Többé-kevésbé szabályos időközönként a nemzet élete - a gazdaságot is beleértve - és a szó bizonyos értelmében ettől idegen uralkodó erők közötti ellentmondások ki-

éleződnek és ez robbanáshoz vezet. Először is: a tárgyalás-képtelen rendszert bekerítik és azt a jelek szerint félre-söpörheti a népi elégedetlenség, mindenekelőtt annak a munkásosztálynak az ellenállása, amit állítólag képvisel. De a rendszer nagyon hamar tárgyalásokra kezd törekedni, nem vonul tovább vissza és fokozatosan visszaserzi az elveszített területek feletti ellenőrzést és helyreállítja hegemóniáját. Azonban ha a párt nem rendelkezik a korábbi helyzet visszaállításához szükséges akkor közbeavatkozik a Vöröshadsereg, ha viszont egyszer felszámoljuk az ellenállást, akkor a párt, ahogy ezt Kádár tette 1956 után Magyarországon, uralma visszaszállításával egyidőben reformokat hajt végre.

Ennek az értelmezésnek a lényege annak a központi ellentmondásnak a meghatározása, amin a társadalom és a rendszer közötti ciklus konfliktus alapszik. Fejtő Ferenc, e nézet legjobb és legjobban tájékozott képviselője ezt az uralkodó szovjet modellhez és a szocializmushoz, vagy egyszerűbben: a gazdasági és társadalmi változásokhoz vezető különböző nemzeti utak közötti ellentmondásként határozza meg.

Emiatt tulajdonít Fejtő elemzésében nagy fontosságot a sztálini korszak végén lezajlott nagy pereknek különösen a csehszlovákiai Slansky-pernek, amit Gottwaldnak a szocializmushoz vezető cseh út ellen indított perének tekint.

Ez a független út nagyon is valóságos volt egy olyan országban, ahol a kommunista párt a háború végén erős volt - Magyarországon vagy Lengyelországban nem ez volt a helyzet - és ahol 1948-ban úgy került hatalomra, hogy bár igénybe vette a nyomás-gyakorlás legközvetlenebb formáit is, mindazonáltal felhasználta a demokratikus intézményeket. A nemzeti-idegen dimenzió alapvető jelentőségével kapcsolatban Fejtő nyomatékosan hangsúlyozta, hogy nem szabad megfeledkezni arról, hogy a kelet-európai kommunista rendsze-

rek a Vöröshadsereg árnyékában olyan területen jöttek létre, amit de facto szovjet uralmi övezetnek kell tekinteni.

A Szolidaritás elemzése azonban eltér a felkelések, az engedmények és végül a hatalom visszaszerzése ciklikus ismétlődésének e téziséstől. Lengyelország esetében ugyanúgy, ahogy Magyarország esetében is, az 1956-os remények megsemmisítése nem jelentette azt, hogy az ország visszatért az uralom korábbi típusához. Kádár Rákosi áldozata volt és nem folytatta ott, ahol elődje abbahagyta, s míg Gomulka utolsó évei nem vetették vissza Lengyelországot a vidéki erőszakos kollektivizáláshoz, az egyház üldözéséhez, sőt még a szellemi élet szoros ellenőrzéséhez sem. A rendszer totalitáriánus törekvése még jelen volt, az általános történeti képnek bizonyos mértékű egységet adva, de a vele való szembenállás ugyanakkor át is alakította azt, ahogy a rendszer kisebb-nagyobb sikerrel megkísérelte helyzetét megerősíteni az ideológiai elvek előtérbe helyezése helyett pozitív gazdasági eredmények elérésével. A politikai rendőrség még beavatkozott az élet minden szintjén, de a belső problémák, különösen a gazdaság területén, növekvő fontosságra tettek szert, ami viszont mély hatást gyakorolt a társadalmi ellenzéki mozgalmak természetére. Egyre nehezebbé vált különválasztani egymástól a nemzet fennmaradásáért folytatott harcot a belső társadalmi és gazdasági konfliktusoktól. Lengyelország 1953 és 1980 közötti társadalomtörténetét a társadalmi és nemzeti követelések egyre fokozódó összeolvadása uralta és így a belső társadalmi problémák fokozódó jelentősége. A Szolidaritás mindenekelőtt munkásmozgalom, még ha társadalmi céljai elválaszthatatlanok is a nemzet feletti uralom ellen és a demokráciáért folytatott küzdelemtől.

Ezt a két felfogást, ami a társadalmat külsődleges totalitáriánus uralom alá vetettnek tekinti, óvatosan kell

kezelnünk, ami viszont arra ösztönöz, hogy vizsgáljuk meg azt az ezektől teljes mértékben eltérő tézist, amit sok, a lengyel társadalom modernizálódásával foglalkozó figyelmes kommentátor fogalmazott meg. E nézet szerint Lengyelországban (és bizonyos más országokban, mint amilyen Magyarország, sőt maga a Szovjetunió is), a maga sajátos módján hatást gyakorol az a nagy szekularizációs mozgalom, ami a modern ipari társadalmak jellegzetessége. A társadalom messzemenő modernizálódását a legerőszakosabb eszközökkel elérő nyugati ipari forradalomhoz hasonlóan a kommunista iparosítást is - ami először gazdasági, katonai és ideológiai erőszakon alapul és semmiféle teret nem enged a gazdasági racionalitásnak és a tudományok és művészetek szabadságának - fokozatosan rákényszerítik az egymásra következő válságok arra, hogy pragmatikus megfontolásokat toljon előtérbe. Szakemberek lépnek az ideológusok helyére, a növekvő számú társadalmi tevékenység bizonyos funkcionális autonómiát kap és ennek következménye de facto - ha de jure nem is - a politikai pluralizmus.

Ez az elemzés, amely gyakorlatilag az 1970 utáni Giererek-éra hivatalos ideológiája volt, a legátfogóbb formában a szociológus Jan Szczeponszki munkásságában jelenik meg. Bár Alexander Matejko is erre a következtetésre jut, még akkor is, ha Kanadában él emigrációban; sőt még Leszek Kolakovswki is, aki a legnagyobb befolyást gyakorolja a jelenlegi ellenzéki mozgalomra, némely műveiben is megtalálható ez a felfogás. Szczeponszki "a doktriner és ideologikus megközelítésmód gyengüléséről", sőt "a szovjet blokk fokozatos demokratizálódásáról" beszél. Ennek az elgondolásnak a jelentőségét az adja, hogy tükrözi az 1956-os ellenzéki mozgalom, beleértve a munkástanács-mozgalom várakozásainak egy részét. Az ideológia által uralt gazdaságpolitika és a mesterséges uralom bírálata azután a realizmusra hivatkozik, feltételezve, hogy a párt társadalom feletti hatalmát kor-

látozni kell, de nem az egymással versenyben álló politikai erők javára, hanem a gazdasági és tudományos élet racionalitásának belső kritériuma nevében. Az olyan közgazdászok, mint Lipinski és Borowski, akiknek pályafutása nagymértékben különbözött Szczepanskiétól, 1956-ban olyan javaslatokat fogalmaztak meg, amelyek előre vetítették azt az általános elméletet, amit később Szczepanski dolgozott ki. Majd 1980-ban és 1981-ben az olyan marginális helyzetű pártemberek, mint Bratkowski, az Újságírószövetség elnöke és egy olyan központi figura, mint Rakowski, a miniszterelnök-helyettes, azt az elgondolást fogalmazhatta meg, hogy a Szolidaritás által kiprovokált válság magyar típusú gazdasági reformhoz vezet majd, más szavakkal a gazdasági vezetés nagyobb autonómiája összekapcsolódik a párt politikai primátusának fenntartásával.

Ezek a reformerek azt remélték, hogy a fejlődés egy kevésbé megosztott társadalom és egy olyan idő eljövetele felé mutat, amikor az ideológiák elveszítik befolyásukat és ezért megszűnhet a Kelet és Nyugat közötti konfrontáció. Most azonban fel kell ismerniük, hogy a történelem nem követte jóslataikat. Lengyelországot szinte állandóan - 1956-ban, 1968-ban, 1970-ben, 1980-ban - olyan politikai szennvedélyek rázkódtatták meg, amelyek messze túlmentek a gazdasági racionalitásnak a mesterséges politikai uralom helyére állítása igényén. Ebben az értelemben a ciklus-elmélet képviselői közelebb járnak az igazsághoz: ezeket a mozgalmakat, még ha korlátozzák is önmagukat, a teljes szakítás, a teljes elutasítás igénye hajtja, és a népi és közösségi mozgalmaknak ahhoz a különböző, ellentétes családjához tartoznak, amelyek az authoritariánus iparosítás és a kizsákmányolás és elnyomás ebből következő új formái ellen irányulnak. A feltételezett felvilágosult despotizmust a kulturális és nemzeti identitásra, valamint anyagi érdekeire hivatkozó népi tömegmozgalom utasítja el. Lengyel-

országban ez a közösségi mozgalom demokratikus jellegű, míg más helyeken, különösen az iszlám országokban, gyakran tradicionalisták vagy fundamentalisták. De e két forma sokkal közelebb áll egymáshoz, mint egy racionális, mérsékelten liberális elit sokkal higgadtabb törekvéseihez. A modernizációs elmélet hozzájárulása annak hangsúlyozása, hogy a társadalmi konfliktusok Lengyelországban egy ipari társadalom konfliktusai, amiben - különösen a nagy iparvárosokban - a munkásoké a vezető szerep. Már nem arról van szó, amiről korábban, a háborút követő drámai időszakban szó volt. A munkások nem akarnak visszatérni a kapitalizmushoz és ha úgy érzik, hogy a nemzet érdekeiért ők a felelősek, ennek pontosan az az oka, hogy a kommunista Lengyelország központi helyet biztosított a munkások számára a társadalomban.

(A következő számunkban folytatjuk.)

Szolidaritás. Egy társadalmi mozgalom elemzése: Lengyelország 1980-1981

Cambridge University Press. Cambridge, London New York, New Rochelle Melbourne, Sydney

Editions de la Maison des Sciences de l'Homme Paris

Fordította: Tóth László

TÁRSADALOM

Kozma Ferenc

Ökonómia és ökológia

(A gazdaságpolitika Szküllája és Kharüdisze?)

"Szűkölködhetsz pénzben
De nem józan észben"
(Skót közmondás)

Nagymaros, Hévíz, Ófalu – a sajtó és a politikai csatározások által felkapott, "kiemelt méretű" konfliktusok a gazdaság és a környezet ellentmondásos követelményeinek harcából: valójában a jéghegy csúcsai. A technológia hozzányúl a természeti környezethez (az a dolga!) és hatással van a vele dolgozó ember életfeltételeire. Minden technológia ezt teszi: az energiahordozók és anyagok kitermelésének, finomításának, feldolgozásának, a felhasználóig való eljuttatásának és végső elfogyasztásának technológiája egyaránt: mindegyiküknek meg van az "üzemegészségügyi" és a "környezetvédelmi" vonatkozása. Más oldalról nézve: amikor az ember hozzányúl a természeti környezetéhez azért, hogy abból valamit elragadjon, vagy akárcsak azt gazdálkodási tevékenysége tereként használja, valamit *kibocsát* e környezetbe, ami óhatatlanul "belekotor" abba a rendkívül bonyolult és labilis kölcsönhatási láncolatba, amelyet a világ emberen kívüli erői a maguk törvényei alapján mérhetetlen idő alatt kialakítottak. Az egyensúly felbomlik, s ennek visszahatása – rendszerint fenyegető visszahatása – van magára az emberre. A legkézenfekvőbb megoldás: amit a társadalom eleddig "piszkolt" – azt takarítsa el, s az ezután elplántálandó gazdasági kapacitások ne szennyezzenek: legyen a *környezetbarát technológia* a termelés, szállítás, fogyasztás *conditio sine qua non* – ja. Igaz, ez tetemesen megdrágítja az életfeltételeket, ám nincs mit csinálni: meg kell fizetni, illetve fizettetni. Elvégre az egészségünkéről, életünkéről van szó. A gazdaságpolitika tehát az eltérő érdekek viharos tengerén hanyódik: a politikai széllelkések hol a több és olcsóbb termelést

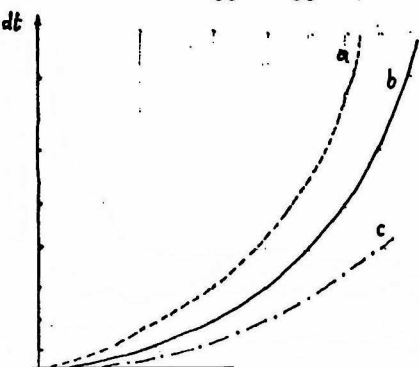
kérik számon tőle, hol a környezetszennyezések elleni következetes fellépést. Ugyan- azok a lapok, amelyek dühödt kirohanásokkal szórakoztatják olvasóikat a Hévízi tó állagromlásának ügyében, ugyanakkora hévvel támadják a gazdaságpolitikát, ha csökken az alumíniumtermékek exportjából eredő devizabevétel, vagy eltűnik az üzletek pultjairól az alufólia. A nagymarosi vízlépcső és az ófalui atomtemető létesí- tése ellen tiltakozók zömét az energiaárak emelése, vagy netán a villanyáram-fo- gyasztás korlátozása esetén is ki lehet vinni az utcára.

I.

Ez a konfliktus, csírájában az egész élővilág sajátja: "környezetrombolás" jön létre akkor is, amikor a nászát űlő elefántcsorda széttapossa maga körül a szavanna fűvét. Az ilyen károkat azonban a természet saját erőből rendbe képes hozni, mivel az egyensúlyt megbontó hatás nem *akkora* és egy adott helyet nem ér olyan *gyakori- sággal*, hogy a regenerálódás ne mehessen végbe. Amíg a Föld egyes vidékeinek benépesültsége alacsony fokú és az Ember kezében nincsenek akkora műszaki kapacitások, amelyek nagyságrendekkel sokszorozhatnák meg a természetre való hatási képességét, a társadalom is csak kivételes esetekben tud helyrehozhatatlan vagy nehezen helyrehozható sebeket ütni a környezeten. (Erre is akad azért példa: gondoljunk a balkáni fenyvesek kivágása nyomán létrejött karsztosodásra, vagy az afrikai füves övezetek túllegeltetésére!) Amint azonban nő a társadalom termelőereje és a népsűrűség, úgy közeledik a *társadalmi hatás* ahhoz a ponthoz, hogy meghaladja a természet regenerációs képességét.¹

Amennyiben a társadalom termelőképességei exponenciális függvény szerint nő- nek – vagyis *a természetátalakító hatás megduplázódásának időigénye gyorsuló mértékben csökken* – a természeti erők mind kevésbé képesek tenni egyensúlyuk regenerálására való igyekezetükkel az emberi agresszióra elégséges feleletet adni. A technika és a népesedés együttes vágtájához képest a természet fejlődése prak- tikusan stagnálásnak vehető. Mindinkább tökéletlen, "hevenyészett" a regenerálódás, mind labilisabb, sebezhetőbb az újra és újra létrejövő egyensúlyi – inkább "kvázi- egyensúlyi" – állapot.

A fenti összefüggés függvényszerűen is ábrázolható:

1. sz. ábra

Az ökológiai környezet sebezhető- ségének növekedése a termelőerők fejlődésének függvényében.

A abszcissa osztatai az emberi ráhatási erő megduplázódásának időigényét jelzik – vagyis azt, hogy az emberi tudás, munkamegosztás és technikai felszereltség együttese hány év alatt képes a kétszeresére növelni a bányászati, erdő- és mezőgazdasági, halászati stb. úton kitermelt javak mennyiségét, valamint a termelés infrastruktúra és a háztartások által kibocsátott hulladék volumenét és az egyéb környezetszennyezést (termőterület igénybevétele, erózió, talajkárosítás, a flóra és a fauna károsítása, emberi egészségkárosítás stb.). Az időigényt "it"-vel jelölöm.

Az ordinátán azt a határráfordítást tüntetem fel, amely elegendő ahhoz, hogy az adott időpontban jelentkező környezeti károsodások elháríthatók, illetve megelőzhetőek legyenek. Ez az összeg (dt-vel jelölöm) exponenciális lépték szerint nő. Úgy is lehet mondani, hogy exponenciális arányban csökken annak az emberi beavatkozásnak a határösszege, amellyel maradandó sebet tudna a természeti környezeten ejteni, még akkor is, ha annak sebezhetősége nem növekednék.

E kettős tendencia eredője a fokozatosan ölt mérégéhez hasonlít: miközben a bérgyilkos fokozódó adagokban keveri a mérget az áldozat ételébe, annak megtámadott és legyöngített szervezete minden nap kevésbé alkalmas még arra is, hogy a lineáris dozirozásnak ellenálljon. Az eredmény csak a *progradiáló romlás* lehet.

A három görbe három gazdaságpolitikai magatartást jellemez. A "b"-vel jelzett egyenes arányosságot mutat a hatóképesség és a kárelhárítási erőfeszítések között. A társadalom állja a versenyfutást a rombolás exponenciális üteme és a rombolás elleni védekezés ugyancsak exponenciálisan növekvő fajlagos költségei kettős szorításában. A görbe exponenciális alakja jelzi, hogy e feladat megoldására gyorsan növekvő forrásmennyiségre van szükség: ez vagy úgy teremődik elő, hogy a gazdasági növekedés lépést tart az ilyen igényekkel is – ami viszont visszacsatol a szennyezési ütem növekedésére: láncreakció indul meg – vagy pedig a társadalom kénytelen prioritást adni a környezetvédelemnek a termelés, infrastruktúra és fogyasztás egyéb területeivel szemben: ez viszont társadalmi megegyezés kérdése: vagy rááll a lakosság, vagy nem. Ez utóbbi esetben a szennyezés exponencialitása válik meredekebbé, ami visszacsatol a szükséges költségek emelkedésének meredekségére: ime Szküllá és Kharübdisz, immár látótávolságban.

Még veszedelmesebb eset az, amikor a társadalom valamilyen ok miatt rákényszerül arra, hogy (i) a termelő-közlekedő-fogyasztó tevékenység technológiáit ne környezetbarát módon fejlessze, még az adott műszaki kultúra lehetőségeit sem

kihasználva; illetve (ii) az ökológiai környezet rovására takarékoskodják akár a tőkével, akár az eleven munkával, akár az idővel.² Ebben az esetben előfordulhat az, hogy a környezeti károk megelőzése, helyrehozatala tőkeigényének növekedési üteme meghaladja a társadalom termelőerőinek fejlődési ütemét: az újratermelési folyamat a környezetkárosítás szempontjából "csökkenő hozadékúvá" válik. Ez az állapot rendszerint visszavezethető a technika elhibázott fejlődési modelljére, vagy arra, hogy a társadalomnak (jelesen a gazdaságpolitikának, hozzátevé, hogy rendszerint a közvélemény egyetértő cinkosságától kísérelve!) "kicsorbultak" az egészséges reflexei az ökológiai közeg megóvását illetően. Ezt az esetet az "a" görbe jellemzi, amely olyan viszonyokat ír le, ahol az elhárítási költségek növekedési üteme meghaladja a szennyezések keletkezési lehetőségének (valószínűségének) növekedési ütemét. Ez a tendencia biztos út a környezeti krachok és a – későn, de hevesen reagáló – társadalom, valamint a környezet konfliktusainak kiéleződése felé.

A "c"-vel jelölt görbe ezzel szemben olyan esetet ábrázol, amikor a kárelhárítási költségek növekedése enyhébb, mint az emberi hatóerő növekedése: ez arra utal, hogy a technológia, amely a termelés-áruterítés-fogyasztás szolgálatában áll eleve – célra konstruáltan – környezetbarát, a társadalom viselkedésmódja is környezetkímélő (a gazdasági érdekek, jogi kényszerek vagy magatartási-erkölcsi reflexek, szerencsés esetben mindhárom együttes hatásaképpen!).

Hosszú távon mindenképpen az a fejlődési mód az ésszerű – humánus és rentábilis egyszemélyben – amelyet a "c" – függvény reprezentál. Ezt azonban az emberiség eddig még nem tudta megvalósítani. Pontosabban az utóbbi évtizedekben a világ legfejlettebb központjaiban történtek lépések az emberi környezet hathatós védelmére, miközben a földkerekség egészén gyorsuló ütemben folyik az ökológiai rendszer súlyos károsítása. Ezért nem túlzás, ha kijelentjük, hogy a "c"-típusú "navigálás" az ökonómia és ökológia Szküllája és Kharübdiszé között – még a jövő álma. A tényleges fejlődés nem azért "a" vagy "b"-típusú, mert a "gonosz" vállalatok, a "nem-törődöm bürokraták" egyszerűen nem veszik maguknak a fáradságot egy környezetbarát fejlesztés kidolgozására és véghezvitelére, hanem azért, mert (a) vagy nem képesek a döntéshozók a hatások-visszacsatolások teljes hálózatát előre prognosztizálni, s ezért az emberi lehetőségek között legjobban előkészített fejlesztési döntések megvalósításakor is felbukkanhatnak káros környezeti mellékhatások; (b) vagy azért, mert bizonyos célok elérését az idő sürgeti, az összes kísérő hatást kiküszöbölő mértékben körültekintő megvalósítást pedig az anyagi források szűkössége megakadályozza; (c) akár a szakmai "csőlátást", akár az ütemezési és finanszírozási prioritásokat erősen befolyásolhatják helyi, országos vagy akár nemzetközi gazda-

sági-politikai érdekek és kényszerhelyzetek, amelyek a döntések pillanatában egészen más megvilágításban hatnak az események menetére, mint ahogyan a megvalósítás során az kifejezésre jut. Mindhárom tényező elég nehezen áttekinthető összefüggésrendszert alkot ahhoz, hogy bármely, környezetkárosítási lehetőséget magában rejtő gazdaságpolitikai döntést – bármikor támadhatóvá tegyen, s a közvéleményt e döntések megítélésével kapcsolatban bármely irányban csaknem korlátlanul manipulálhatóvá tegye.³ Voltaképpen korunk egyik alapvető ellentmondásos tendenciájáról van szó: a társadalom mind bonyolultabbá váló szerkezetének olyan feszültségéről, amelynek mozgásformáit jószerével még meg sem találtuk, s attól pedig még távolabb vagyunk, hogy a kezelő mechanizmusokat beépítsük a gazdasági-társadalmi rendszer működésébe.

Sietek leszögezni, hogy e kurta tanulmány keretében nem vállalkozhatom magam sem arra, hogy akár fel is vázoljak egy velejéig környezetbarát gazdasági-társadalmi rendszert, annak szerkezetével, mechanizmusaival, intézményeivel egyetemben. Már csak azért sem, mert egy, a környezetvédelem prioritására egyoldalúan kihegyezett társadalom épp olyan rosszul funkcionálna, mint a bármely más egyoldalú célt vakbuzgón kitűző és keresztülerőszakoló rendszer. Társadalmunknak az ökológia szempontjaira való nem elégséges "empátiája" – csak az *egyik* fogyatékosága. Ezért hát csak néhány gondolatot vetek fel azzal kapcsolatban, hogyan lehetne a gazdasági-gazdálkodási tevékenység környezetbarát mivoltát javítani: néhány éles kiszögellést lerobbantani mind az Ökonómia "Szküllájáról", mind pedig az Ökológia "Kharübdiszéről", annak érdekében, hogy a gazdaságpolitika törekeny hajójának valamivel nagyobb esélye legyen a hajótörés elkerülésére.

II.

A környezetrombolás olyan közlekedési csomópont, ahol egymással karamboloznak a szegénység, a kulturálatlanság, a rövid távú érdek-beállítottság, a parciális érdekek gátlástalan érvényesítése és a bürokratikus nemtörődömség gyorsvonatai. A jelenség sokkal komplexebb, mintsem hogy pusztán gazdasági vagy gazdaságpolitikai okokkal megnyugtatóan magyaráznunk lehetne, noha egyetlen jelenségének magyarázata sem nélkülözheti a közgazdasági megfontolásokat (mint ahogyan a kulturális megfontolásokat sem!).⁴

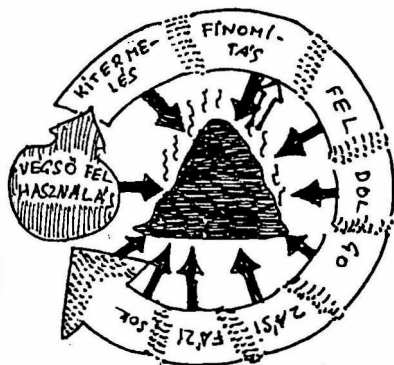
Érdemes megkülönböztetni kétfajta környezetiártalom-szülő közeget: az egyik az emberi közvetlen és személyes – elvadultság, nemtörődömség, barbárság, amely – feltehetően – együtt terjed az emberi kapcsolatok elszemélytelenedésével, amely zömmel a társadalom "szociális selejtjének" tevékenysége nyomán teszi kellemetlenné, olykor veszélyeztetetté nagy tömegek életét. A tapasztalat szerint ezzel a jelenséggel a társadalom éppoly kevésbé tud megbírkózni, mint a bűnözéssel. Fo-

lyamatosan, nem kis anyagi áldozatok árán helyrehozza a károkat. Sokak szerint ez a fajta környezetszennyezés a társadalom általános kulturáltságának függvényében csökken: ez logikus, csak a gyakorlati tapasztalatok, sajnos, nem mindenben támasztják alá.

A másik – s ez adja a környezeti ártalmak zömét – az az újratermelés és az ökológiai közeg történelmi dezintegrációjából fakadó paradoxon, amelyet a fentiekben már vázoltam, s amely rablógazdálkodásra készíti a gyorsan szaporodó, műszakilag mind tökéletesebben felszerelt emberiséget a Föld véges mennyiségű létfeltételeivel. Az első közgazdasági fejjel végiggondolandó kérdés az, hogy *mibe kerül* ez a "virocsatt" az emberiségnek: nem pazarlódik-e el jelentős hányada annak az energiának, amelyet a termelőerők fejlesztésére fordítunk? – nem okozunk-e életfeltételeinknek nagyobb, és mélyebb károkat, mint amekkora jót teszünk a civilizáció javainak létrehozásával, elterjesztésével és használatba vételével? Más szóval, a nem környezetbarát műszaki-gazdaságpolitikai rendszerek, kormányzati filozófiák nem teszik-e feneketlen hordóvá az újratermelést és mókuskerékben való loholássá a társadalmi termelési-gazdálkodási erőfeszítéseket?

A probléma végiggondolását szolgálhatja egy, a környezetszennyezés lehetőségeit is tartalmazó újratermelési séma.

2. sz. ábra

Az ökológiai kapcsolat figyelembevétele az újratermelési körforgásban.

Az újratermelési folyamat az ábrán a *kitermelő* tevékenységgel indul a bal felső sarokból: itt nyúl az ember a természethez a legintenzívebben; bányát nyit és művel, megbolygatja a talajt, növényeket nemesít és termeszt, állatokat tart, gazdálkodik a vízkészletekkel, különféle anyagokat juttat a természetbe a kitermelő

tevékenység feltételeinek biztosítása vagy termelékenységének növelése érdekében, kénytelen megbolygatni a természet eladdig kialakult egyensúlyát: megváltoztatja a felszín alatti vízviszonyokat, a talajminőséget, a mikroklimát stb., stb. Az ábrán a lefelé, a környezetszennyezést-rombolást jelképező bűzlő szemétrakás felé mutató fekete nyíl jelzi, hogy a természeti környezet eredeti struktúrájába való romboló beavatkozások jelentős része a kitermelőtevékenységgel kapcsolatos.

A kitermelési fázist egy pontozott szakasz követi: ez itt, és a továbbiakban *raktározási-szállítási* műveleteket jelöl. Ez a szektor ismét jelentős környezeti ártalmak forrása: egyfelől termőterületet sajátít ki, másfelől levegőszennyezései, zajhatása, tömegszerencsétlenségei stb., stb. "veszélyes üzemmé" tesz ökológiai szempontból is. Nem kevesebb környezeti ártalom forrása az *elsődleges feldolgozó* tevékenység, amely a természettől elnyert nyersanyagokat és energiahordozókat közvetlen technológiai felhasználásra alkalmas anyagokká transzformálja, azaz finomítja. Itt egyrészt hatalmas hulladékhegyek keletkeznek, miközben garmadával kerülnek a levegőbe, vízbe, más termékekbe ártalmas anyagok. Valószínű, hogy a kitermeléssel együtt a szállítási-közlekedési és a finomító szektor adja a környezeti ártalmak és rombolások túlnyomó részét.

A maradék környezetrombolás megoszlik a közbeeső termékeket és végtermékeket gyártó termelő- és szolgáltató szektorok, valamint a végfelhasználás különböző fajtái között. E szakaszban az *építkezések* környezete romboló és szennyező hatása vetekszik az elsőségért a *lakossági fogyasztással*. A feldolgozóipar minél kevesebb fajlagos anyagfelhasználással és minél precízebb technológiával dolgozik, annál kevésbé hajlamos a tömeges környezetrombolásra.⁵

A káros hatások – közgazdasági oldalról nézve – a következő félek lehetnek:

- A) egy részük úgy fogható fel, mint olyan nemzeti jövedelem, amelyet a társadalom valahol létrehozott, de amely a környezetszennyeződés következtében *elpusztult*. Ilyen pl. az erdők károsodása a savas esőtől, a folyókon tapasztalható halpusztulások, az épületek állagában keletkező romlások környezeti ártalmak következtében;
- B) másik hányaduk olyan *jövedelemfelhasználás*, amely elkerülhető lenne abban az esetben, ha nem folyna környezetszennyezés: az így keletkező veszélyek elhárítása költséges, s ez jövedelmet von el más területekről. Ilyen pl. a leromlott talajok feljavítási költsége, az elhagyott külszíni fejtések, meddőhányók rekultivációja, a környezeti ártalmat szenvedett élőlények gyógyító kezelése stb.;
- C) harmadik részük azoknak a *termelőberuházásoknak és üzemeltetési kiadásoknak* az összessége, amelyek olyan termékek termelésére fordítódnak, melyek nem válnak végül is a fogyasztás vagy beruházás részévé, hanem környezetszennye-

zéssé: mondjuk, annak a szénnek a kitermelési költsége, amely a tüzelőberendezések és -technológiák tökéletlensége folytán szénmonoxid, vagy korom formájában nem válik energiaforrássá, hanem a környezetet szennyezi; de ilyen felesleges költség az is, amit az állattenyésztésre fordítanak, ha annak az eredménye környezet-szennyező hígtrágya vagy felhasználatlanul elcsergő vágóhídi vér stb.;

D) Végül a környezetszennyezés okozta károk közé számít az előzőekben felsorolt kárbavesztett értékek *elmaradt haszna* is: képzeljük el, hogy nincs értékpusztulás, nincs az értékmentésre fordított összeg, nincs felesleges beruházás és üzemeltetés, mindez a hatalmas összeg a termelőalapokat gazdagítja, amelyek a normál nemzetgazdasági rentabilitással működnek: a nemzeti jövedelem nem csökken, hanem növekszik.

Képzeljük magunkat egy slamposan vezetett vendéglő konyhájába: a meghámozott zöldség beleborult a mosogatólébe, a húst ellepték a döglegyek, a kukta beelépett a tejszínhabba: ez tényleges pusztulás. Az üzletvezető, hogy elkerülje a botrányt, egy teherautónyi gastrofol készletet hozat: ez a felmerülő (mentési) többletkiadás; a berendezések (húsdaráló, főzőüst, habverő stb.) amortizálódtak, áramot fogyasztottak – a szemétkosár számára: ez a felesleges kapacitás kára, s végül a vendéglő ráfizetéssel működik, mert a sok értékes holmi kárba veszett, ahelyett, hogy hasznot hozott volna. A környezetpusztulás a nemzetgazdaság slampossága.

Igen nehéz megbecsülni, mekkora összeget veszít egy társadalom e slamposság miatt: félek, olyan sokat, hogy szinte hihetetlen volna, ha ki tudnánk számítani. Arra pl. elég megbízható becslések vannak, hogy Magyarországon a felhasznált energia, fém, építőanyag, műtrágya és növényvédőszer kb. 1/3-ának értéke elvész, a mezőgazdasági termékek 1/10–4/10 része nem kerül hasznos felhasználásra. Ezek az anyagok végül is *válnak valamivé*: a legjobb esetben semleges törmelékké, inaktíválódtott anyaggá vagy humusszá: rosszabb esetben társulnak a kitermelés, finomítás és feldolgozás folyamatából kikerült veszélyes hulladékokhoz, és szennyezik a környezetet. A primér károsodás mintegy 300 milliárd Ft-ra tehető évente (ez a kárbavesztett anyagok értéke), s az ennek környezetszennyeződéssé vált hányada akkora forintösszeggel jellemezhető kárt okoz, amekkora szükséges az általa okozott szennyeződés kiküszöbölésére. A kitermelő- és feldolgozóágak termelőalapjainak az elpazarlódtott hányaddal arányos része ugyancsak környezeti kár, s az egész – pontosan ki nem számítható, de érzékelhetően hatalmas, valahol az éves nemzeti jövedelem nagyságrendjéhez közelíthető – összeg, mint holt tőke

szerepel gazdaságunk kelléktárában: veszteségeink és veszélyeink forrásaként, amelyett, hogy jólétünk és továbbfejlődésünk forrásaként szolgálja.

III.

Ahhoz, hogy a gondolatot továbbgombolyíthassuk, szükségesnek látszik egy rövid összefoglaló az eddig kifejtettekről. Megállapítottuk, hogy (a) a nagy népsűrűségű, gépesített társadalmak folyamatosan támadják az ökológiai egyensúlyt, s hogy (b) minél inkább szorítva van egy társadalom a fejlődés vagy más nyomasztó tényező által, annál nagyobb a kísértés arra, hogy ökológiai rablógazdálkodást folytasson; (c) a környezeti ártalom zömét az anyagigényes (a kitermeléshez technológiailag közelálló) termelőágak és a tömegfogyasztás hozza létre; s végül (d) hogy a környezeti ártalmak keletkezése szorosan összefügg a technológiák, valamint az egész gazdálkodási folyamat pazarló voltával: a kettő egy törő fakad. Utolsó gondolatunk egy igen hozzátétőleges becslés volt, amely sejtetni engedte, hogy ez a két iker: a pazarló gazdálkodás és a környezeti szennyezés együttesen gigantikus károkat okoznak az országban.

Logikus a tovább-töprengés iránya: hogyan lehet ebből az ördögi körből kiszabadulni?

Transzparenszek lóbálásával, jelmondatok skandalálásával, a kormányzat és a szakembergárda munkáját idegesítő, bénító akadékoskodással és erőszakoskodással aligha. Szisztematikus, sokoldalú, józan "hangyamunkára" van szükség. Ezt kell világos gondolatokkal megalapozni. Mindenekelőtt fel kell mérni a *reál folyamatok* terelésének fő irányait: ezektől függ ugyanis a szűkebb értelemben vett gazdaságpolitikai instrumentárium megválasztása.

Az első "cövek" a szoros összefüggés az anyag-, energia és féltermékfelhasználás területén tapasztalható, országos méretű *pazarlás* és a környezetszennyezés között. Minden érdemi előrelépés, amely javítja a fajlagos energia-, szerkezeti anyag- és technológiai anyagfelhasználási viszonyokat, egyben érzékelhetően könnyebbé teszi a környezetvédelem feladatának megoldását. Minden beruházás, amely az energia- és anyagfelhasználás racionalizálása érdekében történik, minden kutatás és fejlesztés, amely ezt célozza, minden licencvétel, amely ezt a folyamatot gyorsítja, három legyet üthet egy csapásra:

- mérsékli a környezet károsodását, ezáltal jövőben eszközrendő kárelhárító beruházástól mentesíti a gazdaságot;

- mérsékli a gazdaság anyag- és energiaigényét, ezáltal erősen környezetveszélyeztető ágazatok fejlesztésétől mentesít, a felszabaduló beruházási és egyéb forrásokat más, hasznos célokra szabadítja föl;
- lökést adhat a hazai termelőerők speciális – nagy jövőnek elébe néző – irányban való fejlesztésének.

A második "cövek" a környezetet veszélyeztető (a termelés és fogyasztás közben a leginkább környezetbarát műszaki kultúrák használata esetén is óhatatlanul keletkező) anyagok minél nagyobb hányadának olyatán való megsemmisítése, hogy közben *minél több hasznos anyag keletkezzék*: vagyis a melléktermék-hulladék újrafelhasználó technológiák, üzemek elterjesztése.⁶

A harmadik a gazdaságos *károsodás-megszüntető technológiák, rendszerek* kifejlesztése és elterjesztése: magyarán, azokat a káros hatásokat, amelyeknek nem lehet elejét venni, és nem is lehet hasznos holmikká transzformálni, a lehető legolcsóbb módszerekkel kell megsemmisíteni.

Végül a negyedik "cövek" – a termelés, közlekedés, végső fogyasztás *szerkezetének* olyan átrendezése, amely csökkenti a környezet-veszélyeztetéseket.

A négy fő cél egymással szoros kölcsönhatásban van, egymást átfedi. Együttesen képesek létrehozni egy olyan újratermelési hálózatot, amely nem megerőszkolni akarja azt a természeti közeget amelyben és amelyből él, hanem be akar és tud illeszkedni e közegbe, tudatosan létrehozott egyensúlyának részévé képes válni.

IV.

Ez átvezet az ökológiai közeg és az annak kedvező egyensúlyát fenntartó termék-és szolgáltatásrendszer helyére napjaink árutermelő piacgazdaságában.

Amíg az emberiség nem volt abban a helyzetben, hogy visszafordíthatatlan és jóvátehetetlen károsodásokat okozzon a saját lételemében, az ökológiai környezet "szabad", korlátlanul rendelkezésre álló jogásznak tűnhetett, alkatrészei (mint a tiszta levegő, víz, termőképes talaj, flóra, fauna stb., stb.) úgyszintén. Manapság azonban mindinkább arra tartunk, hogy *az ökológiai környezet művivé válik*, éppúgy napról-napra meg kell termelni, restaurálni és mesterségesen fenntartani kell, mint – mondjuk – a 20–24°C közötti hőmérsékletet a téli hónapokban a lakott helyiségekben. (A "szobahőmérséklet" nyáridőben "szabad jószág" – futó bolondnak néznék azt a szállodát, amely júliusban fűtési díjat számolna fel azzal az indoklással, hogy a szobákban biztosítva van a húsz fok fölötti, kellemes hőmérséklet!) Ha ez igaz, akkor a környezetnek *költsége* van, ez szembeállítható igénybevételének *hasznával*, avagy hiányának *kárával*, s mindebből kikalkulálható a munkaértékelmélet értelmében vett értéke-árcentruma is, és a határhaszonra alapuló értékfelfogás értelmében vett *határköltsége-határára* is. Ha a környezet egyes elemeiről van szó, ez evidensnek

tűnik: az ivóvíz éppúgy elkülöníthetően vásárolható, tulajdonban tartható, fogyasztható, mint a sonka, rekamié, fülbevaló. Egyéni döntés tárgya, hogy valaki iszik-e belőle, vagy sem, s ha iszik vizet vásárol-e, vagy előnyben részesíti a sört. Az ivóvíz tehát alkalmas környezeti elem arra, hogy a szó klasszikus értelmében vett áru válhassék belőle. A legtöbb környezeti elem azonban csak kollektíve bocsátható fogyasztásra: a fogyasztó nem választhat szabadon, igénybeveszi-e, vagy sem, elsajátítása nem különíthető el: vagyis tipikus externália.⁷ Mindenképpen externáliaként viselkedik a környezeti elemek azon *rendszer*e, amely végső soron biztosítja az ember élet- és működési feltételeit. Ne felejtjük, e rendszernek szigorúan meghatározott arányai vannak, s az egyes elemek egymással úgyszólván egyáltalán nem helyettesíthetők: hiába kínálok fel egy szmogban fuldokló embernek egy köb-kilométernyi forrásvizet. Minél merevebben strukturált egy termékszolgáltatás rendszer, annál magasabb az együttes értéke elemei egyenkénti értékének összegénél. Érthető is: a fogyasztó számára az együttes határhaszna jóval meghaladja az egyes alkotóelemek határhasznát, a létrehozás során pedig a kínálatnak jóval merevebb keresletrugalmassággal kell számolnia, s a rendszer megszervezése bonyolult, intelligens munka nagy mennyiségét igényli.⁸ Persze az emberek valamilyen módon megfizetik ezt a sajátos – igen komplex és javarészt csak externáliaként élvezhető – árut: pl. úgy, hogy zöldövezetben vásárolnak telket, vagy bérelnék lakást, nyaralót tartanak fenn, illetve befizetnek vízparti vagy hegyi üdülésre, – a példákat lehetne még sorolni. A zöldövezeti és városközponti telek- és lakásárak különbsége, a Balcárokon, vagy otthon, a városban töltött szabadság költségei közötti különbség – olyan jövedelmeket eredményez, amelyeknek erős földjáradék-szaguk van. Érthető, mivel a természeti adottságaiknál fogva kedvező ökológiai környezetet jelentő földrajzi pontokon való tartózkodás (lakás, üdülő, szálloda stb.) megfizetésével kapcsolatosak. Itt a kedvező környezet *van*, csak a hozzá szükséges "garnírungot" – az élvezetének feltételét jelentő infrastruktúrát kell megtermelni és üzemeltetni. A zöldövezeti rezidencia, nyaraló és üdülőszálloda tehát nem a mi esetünk: nem a művi jó környezet externáliáinak internalizálása, hanem a természetes jó környezet "istenadta" externáliáinak tulajdoni kisajátítása révén szedett monopoljáradék. A környezet egésze vélhetőleg csak olyan értelemben számítható árukategóriaként, hogy a költség- és haszonelemei egyenként mind piaci termékek, és állagromlása is a piacon valószínűleg vagy potenciálisan megjelenő árukat, illetve jövedelmeket veszélyeztet. A "megtermelt" környezetvédelem azonban a piacon nem fog eladásra kínált portékaként megjelenni: feltehetően az egyes komponensei sem. A környezetromlás *kára*, illetve a környezetjavulás *haszna* externália – legbelsőbb természeténél fogva, s mint ilyen áll szemben azokkal a valós piaci kategóriákkal, amelyek egyfelől a kör-

nyezetfenntartástól elvont anyagi források, másfelől a környezetvédelemre fordított anyagi források mögött, akár mint jövedelmek, akár mint reáliák állnak. Másképpen kifejezve, a környezetromlás (javulás kárai) hasznai mindig kalkulált, vagy becsült értékek, míg a környezetvédelem kielégített avagy kielégítetlen költség (beruházási és üzemeltetési ráfordítás) – igénye húsból-vérből való piaci áruszolgáltatás-tömeg. Ez a sajátos természete eleve hátrányos helyzetbe hozza a környezetgazdálkodást azokkal az ágazatokkal szemben, amelyek output-ja kézzelfogható, mérhető, eladható portéka. Ilyen értelemben a környezetvédelem árugazdaságban elfoglalt helyzete némileg hasonlít a kultúráéhoz, azzal a nem elhanyagolható többlethátránnyal, hogy az egészséges életfeltételek igénybevételét még úgy sem lehet személyes fogyasztásra sarkítani, mint a színházlátogatást vagy a rádióhallgatást.

(A következő számunkban folytatjuk!)

Jegyzetek

¹ Társadalmi hatásról kell beszélni, mivel az ember kezében lévő technika potenciális természetromboló ereje csak egyik – szükséges, de nem elégséges – feltétele a környezetkárosításnak. Sajátos szerepe van pl. a társadalmi munkamegosztásnak, amely mezőgazdasági és ipari monokultúrákat teremt, miközben a természetben monokultúra úgyszólván nem létezik: a monokulturális hatások törvényszerűen megbolygatják az anyagi világ egyensúlyát; ugyancsak felelős a környezetromlásért a gazdaságossági elv érvényesülése, amennyiben az egyoldalú rövid távú haszonra való orientációban jut kifejezésre. Általában leszögezhető, hogy minden *nem rendszerszemléletű* társadalmi tevékenység hajlamos konfliktusba kerülni az ökológiai környezettel.

² Ez számos, egymástól merőben különböző ok miatt következhet be: erre készítheti a termelőt a konjunktúra kihasználási kényszere csakúgy, mint a szerkezetváltási szükséglet hirtelen és sürgető felmerülése, egy háborús helyzet, vagy nemzetközi bojkott hatása alá kerülés, – a példákat még tovább lehetne sorolni.

³ Tegyük fel egy pillanatra, hogy valamikor, az 1970-es években a kormány a nagygyarosi vízlépcső megépítése ellen dönt. Mivel a bős-nagygyarosi rendszer *nagyobbik* feladata nem is az energiatermelés, hanem a kisalföldi Duna-szakasz súlyos hajózási nehézségeinek egyszer s mindenkorra való megoldása, joggal alakulhatott volna (feltehetően nagyrészt azonos személyek részvételével!) egy Duna–Majna–Rajna Kör, amely hangosan tiltakozott volna Magyarországnak a transz-európai víziútból való kirekesztését eredményező kormányzati garasoskodás és környezetvédelmi skrupulozitás ellen, amely ilyenképpen nehezíti az ország számára az Európa-házban számára fenntartott hely elfoglalását!

⁴ Persze nem egyforma súllyal. Nehéz lenne beruházási határtermelékenységi függvényekkel vagy rentabilitási képletekkel magyarázni azt, miért szemetelik tele az emberek az erdőt, miért gázolják le a parkok ágyásait, tördelik össze a padokat és lámpákat, miért nem állítják be helyesen üzemanyag-adagolóikat, miért harsogtatják zenélő masináikat száz decibeles hangerővel, miért piszkíttatják a kutyáikat a gyermekjátszóterek homokozóiba, miért firkálják tele a műemlékeket – és miért sűrűsödnek ezek a környezetünk és közérzetünk elleni merényletek egyes országokban és miért ritkulnak más országokban? – Még a civilizációs- és fogyasztási színvonal mutatókkal mérhető értékeivel sem korrelálnak e jelenségek.

⁵ A károk egy része a szennyezést termelő üzemnél keletkezik, másik – legtöbbször: nagyobbik – hányada olyan embereket, intézményeket, vállalatokat – nem egyszer: országokat – sújt, akiknek, vagy amelyeknek a környezetkárosodás létrejöttéhez nincs közük, a környezet károsító tevékenységből nincs jövedelmük, olykor nem is felhasználói annak a terméknek, amelynek termelése közben a károsító hatás fellép. Ez utóbbiak esetében extern hatásról beszélünk.

⁶ Egy, az MTA 1983-as évi közgyűlésén elhangzott felszólalásomban (nyomtatásban megjelent "Három gondolat a biomassza komplex felhasználásának közgazdasági vonatkozásairól" címmel a Gazdálkodás 1983. 7. számában (62–66. old.) az ilyen üzemágakat "*szaprofitáknak*" nevezem, mivel hasonló funkciót látnak el a gazdaságban ahhoz, amit a szaprofita szervezetek az élő természetben: a gazdálkodás szennyező, veszélyes hulladékait úgy teszik ártalmatlanokká, hogy közben az újratermelési körforgás számára felhasználható holmikát hoznak létre, ezáltal kímélik a természeti környezetet és egyben költségeket takarítanak meg a társadalom számára.

⁷ Elvértve persze találkozunk ezek "internalizálásának" furcsa eseteivel is: gondoljunk azokra az oxigén-automatákra, amelyek Tokió agyonszennyezett levegőjű főútvonalain pénzbedobás ellenében juttatják a fuldokló járókelőt tüdő-enyhítő "slukkhöz".

⁸ A rendszerbe szervezett áruk és szolgáltatások magasabbrendű használati értéket képviselnek bármelyik elemüknél, mivel más szükségletet elégítenek ki. Ezért a piac hajlandó megfizetni (a) azt a magasan kvalifikált munkát, amely a rendszer megtervezéséhez, a legyártás megszervezéséhez és a "kulcsrakész" átadás előmunkálataihoz tapad; (b) hajlandó az árban elismerni a rendszerek termelőinek, forgalmazóinak kivételesen magas tőkeelőlegezési, kockázatvállalási körülményeit; (c) mindezek a legtöbbször hordozóivá válnak egyfajta monopoljárdának, amely ugyancsak érzékelhető a rendszerek forgalmazóinak rentabilitásában.

Ernst Gabriella

Egy lakáspolitikai körvonalaihoz

A hetvenes években a hazai lakásellátottság színvonala még mennyiségi mutatószámaik tekintetében is mintegy 20–25 százalékkal maradt el attól a színvonaltól, amely Európában az azonos gazdasági fejlettségű tőkés országokban (például Portugália, Spanyolország, Görögország) kialakult.¹ Pedig a hetvenes évek második felében – az utóbbi közel fél évszázadban egyedülálló módon – az ezer főre jutó lakásépítés tekintetében az európai élmezőnyhöz tartozunk.

A nyolcvanas évek második felére azonban már bebizonyosodott egyrészt az, hogy a lakásszektor kiemelkedő ütemű fejlődése – a mennyiségi oldalt tekintve is – tisztavirág életű volt, másrészt pedig az, hogy a gazdasági fejlettség tekintetében leszakadtunk Európáról.

Ahhoz, hogy megállítsuk az Európából való kiszakadás folyamatát, hogy a jelenlegi tendenciát fokozatos fordulatra kényszerítsük, hogy kikerüljünk a napjainkra kialakult patthelyzetből, a lakáspolitikában alapvető rendszerváltásra van szükség.

Meg kell szabadulni a sztálini modelltől, amelynek egyik alapképlete szerint az ember társadalmi újatermeléséhez nélkülözhetetlen költségtényezők közül kiemel egy sor alapvető elemet, mind a munkajövedelmek, mind pedig a szociális alapon elosztott pénzbeni jövedelmek közül azzal a céllal, hogy azokat majd – az esélyegyenlőség megteremtése jegyében, természetbeni juttatás formájában osztja el – mégpedig a ráfordításokhoz képest, kezdetben jelképes összegű igénybevételei díj ellenében, később pedig térítésmentesen (l. például oktatás, gyógyítás stb.). Ezen ágazatok, szektorok bővített újatermeléséhez szükséges költségfedezet tehát a feladatkoncentrációval egyező mértékben eleve az állami költségvetésbe kerül.

A ma működő gazdasági rendszer – lényegéből adódóan – kibogozhatatlanul fedi el a ténylegesen felmerülő társadalmi ráfordításokat. Ez természetesen jellemző a lakásszektor működtetésének minden fázisára, vagyis az üzemeltetésre, karbantartásra, felújításra, illetőleg a bővítésre egyaránt. Az a célkitűzés, hogy a lakbéreknek a ráfordításokat kell fedezniök, legfeljebb arra alkalmas, hogy az állami költségvetésben kimutatott hamis mérleg szerinti deficitet csökkentse, vagyis a költségvetési bevételt növelje. A "szocialista" lakbér-kalkuláció *nem tartalmazza az amortizáció fedezetét*. Tehát akkor, amikor a lakbéremelések kapcsán a pénzügyi kormányzat nullszaldóssá teszi az állami költségvetés lakbérbevételeit az állami tulajdonú bérlakások üzemeltetésére, karbantartására fordított kiadásokkal, akkor e ráfordításokban megjelenik a spekulatív ár-bérrendszerből fakadó pazarlás is, hiszen végül is csak a lakásállomány szűkített újatermelése valósul meg, és egyáltalán nem tartal-

mazzák az amortizáció fedezetét, hogy az átlagprofitnak megfelelő nyereséghányadot már nem is említjük. Márpedig vállalkozói tőke mindaddig nem épül be a bérlás-szektorba, ameddig a lakáshasználat díja e költségtényezők fedezetét nem tartalmazza.

Miközben tehát a lakásszektor működtetéséhez és újatermeléséhez szükséges költségek fedezete az állami költségvetésben koncentrálódik – amelyet a gazdasági-politikai vezetés rendre más ágazatokba csoportosít át – a lakosság különböző módszerek alkalmazásával próbálja lakáskörülményeit javítani, de legalábbis stabilizálni. Az ország gazdasági fejlettségének megfelelő lakáskörülmények megteremtésének ráfordítás-szükséglete², illetve az első gazdaságban realizált jövedelmek ollója folyamatosan, s az utóbbi 2–3 évben egyre gyorsuló ütemben nyílik. A lakosság ezért egyrészt megpróbál többletjövedelemre szert tenni³, másrészt pedig arra törekszik, hogy a "háztartásüzem" működtetéséhez, különösen pedig a lakhatási körülmények szinten tartásához, javításához nélkülözhetetlen pénzbeli ráfordítás-szükséglet lehető legnagyobb hányadát munkaráfordítássá konvertálja. Az utóbbi kategória tehát egyrészt a minimális szolgáltatás igénybevételén alapuló háztartásvezetést, gyermeknevelést, másrészt a lakásépítés, karbantartás stb. kivitelezésében végzett saját munkatevékenységét foglalja magában.

Az 1987-ben épült lakások 42 százaléka épült lakossági kivitelezésben, miközben a kivitelező építőipar mindössze 40 százalékkukat produkálta. (L. a 4. sz. táblázatot.) (A hazai építőipar túlkoncentráltóságát mutatja be az 5. sz. táblázat.)

Javaslat a főbb lakáspolitikai elvek kialakításához

A gazdasági fejlettség elsősorban a lakhatási feltételek színvonalát, a társadalmi-politikai fejlettség pedig egyrészt az átlagok közötti szóródás mértékét határozza meg, vagyis azt, hogy a különböző rétegek életkörülményei milyen mértékben térnek el egymástól, másrészt kifejezi az eltérő rétegek viszonyát a hatalomhoz, valamint társadalmi hasznosságuk, illetőleg lakáskörülményeik színvonala közötti korrelációs kapcsolat szorosságát is.

A lakáspolitikai feladata a társadalmi-gazdasági, politikai élet olyan irányba terelése, amelyben a bonyolult hatás-ellenhatás rendszerek, mechanizmusok eredményeként, racionálisan működő lakásgazdaság keretei között a lakásállomány színvonala, összetétele megfelel a nemzetgazdaság mindenkorai fejlettségi szintjének. E lakásállományban a népesség minden számottevő rétegének sőt lehetőleg minden tagjának, tendenciáiban a társadalmi igazságosság szabályai szerint javuló lakásviszonyok között kell elhelyezkednie. A lakáspolitikai kompetenciájába tehát

minden olyan elemnek bele kell kerülnie, amely lényegesen befolyásolni, módosítani képes a lakásviszonyok, a lakásgazdaság folyamatait.

Ehhez ki kell alakítani azokat a feltételeket, amelyek állampolgári joga biztosítják azt, hogy minden nagykorú magyar állampolgár önálló lakrészben (például albérlők-, nyugdíjasok háza, garzonház stb.) vagy lakásban lakhasson. Ehhez meg kell határozni:

- a) egy olyan lakhatási színvonalat, amely a mindenkori társadalmi-gazdasági fejlettségnek megfelelő minimumnak minősül;
- b) egy olyan rendszert, amely a minimális színvonalú lakhatási lehetőség elérését minden nagykorú magyar állampolgár számára lehetővé teszi, valamint
- c) a minimális színvonal felett álló lakáshoz jutás és fenntartás követelményrendszerét.

A mai magyar társadalmi-gazdasági fejlettségnek megfelelő *minimális színvonalú lakhatási körülmény* például a következő feltételek együttesével írható le: olyan félkomfortos lakásnak, vagy lakrésznek minősülő helyiség, amely az ember egészségét nem károsítja, személyenként legalább 8–10 m² hasznos lakóterületet biztosít, s egy szobában tartósan legfeljebb két egymást kölcsönösen lakótársául választó ember él. Mivel a felsorolt kritériumoknak megfelelő lakás, lakhatási lehetőség szinte minden településen megtalálható, szabad választás tárgya kell legyen, hogy ki hol akar élni. A minimális színvonalú lakhatási feltételek kialakítását – településtípustól és a lakóegység tulajdonformájától függetlenül – állampolgári joga, természetbeni juttatásként kell biztosítani. A folyamatos terhek finanszírozása pedig – kivételes helyzetektől eltekintve – alapvetően a lakó kötelezettségre.

Ez a követelmény természetesen feltételez egy állampolgári joga (eltartott gyermeket is beleértve) automatikusan járó minimális színvonalú rendszeres jövedelmet, amely tartalmazza a lakásterhek fedezetéhez szükséges összeget is. Addig, amíg nem épül ki a szociális létbiztonság általános garanciája, e minimális lakhatási színvonalat mindenki számára biztosítani kell, mégpedig rendszeresen, szükség szerint természetbeni vagy/és pénzbeli juttatások formájában. Jelleget tekintve pedig épp úgy lehet lakásrezsi-hozzájárulás (például lakbérengedmény, ingyenes áramhasználat), mint természetben végzett karbantartás stb.

A lakásviszonyok területén a szociális háló kiterjesztésének egyik alapvető feltétele az, hogy a hazai *hajléktalanok* nagyságrendje és területi stb. megoszlása láthatóvá válik.⁴ Tudomásul kell venni, hogy a szociálpolitikai rendszer keretében – elsősorban ideiglenes szállásként – a jelenleginél nagyságrendekkel több, a lakhatási, higiéniai alapkövetelményeknek megfelelő *éjjeli menedékhely* működtetésére is szükség van. Legalább ezen a színvonalon kell biztosítani olyan *krízis-intervenció*s

hálózat kiépítését, ahol alkalmasszerűen egy-két napra meghúzzhatják magukat az arra rászorulóknak (például agresszív részek családja stb.).

Általános alapelvként kell elfogadni, hogy *szociális juttatás tulajdonformától függetlenül*, de kizárólag *az adott település lakásállományának átlagos színvonalát el nem érő lakásokhoz kapcsolható*. Kivételt képeznek az *idős és/vagy beteg emberek által lakott lakások*, ahol az a cél, hogy a lakás használati értéke a lehető legnagyobb mértékben járuljon hozzá lakója önálló képességének megőrzéséhez.

Fel kell számolni azt a jelenlegi gyakorlatot, hogy egyrészt a településtípusok, másrészt maga a lakáspolitikai determinálja, kényszeríti, a családok zömét a személyi tulajdonú lakással járó anyagi, fizikai stb. terhek vállalására. Erre azonban kizárólag akkor lehet remény, ha a bérlakás-szektor racionális működtetéséhez szükséges feltételek megteremtődnek. A következő gondolatmenettel pedig ismét azt kívánom hangsúlyozni, hogy az elmúlt négy évtizedben kialakított feltételrendszer keretei között törvényszerű volt a mai vagy ehhez rendkívül hasonló helyzet kialakulása.

A szűken értelmezett lakáspolitikai hatáskörök "leosztás"-ának eredményeként szükségszerűen került kelepébe. A lakáspolitikai mozgásterét így külső, objektív feltételekké tett viszonyok rendkívüli mértékben leszűkítették, s arra kényszerítették, hogy a rendelkezésére bocsátott eszközök kombinációjával, módosítgatásaival oldja fel az ily módon antagonisztikussá vált ellentmondásokat. Lényegében a lakáspolitikai olyan helyzetbe került, mint amikor valakit légyecsapóval fegyvereznek fel egy orosz-lánvadászaton.

A bérlakásszektor

A több generáció anyagi erőfeszítéseit hordozó jószág, a lakás - ingyenes osztogatásának és a személyi tulajdonú lakásterhekhez képest névleges lakbérének hatására - a lakossági igények ugrásszerű, szinte határt nem ismerő növekedése, s az ebből adódó társadalmi nyomáserősödés törvényszerű folyamat.

Az alapvetően eltorzított viszonyok között szükségszerűen hamis önismerettel rendelkező állami költségvetés markában vergődő lakáspolitikai reakcióját is törvényszerűnek kell tekinteni. Nevezetesen: korlátok közé szorítja a lakossági igényeket, részben a tehervállaló képesség, részben pedig a szociális rászorultság, az érdekek stb. alapján rangsorolva, szelektálva azokat.

A lakosság, illetve az állami politika, gazdasági vezetés közötti erőviszony határozza meg, hogy hol húzódják a társadalmi juttatás jogosultsági szintjének határa.

A szociális bérlakás-juttatás jogosultságának felső határa 1988. évben Budapesten, illetőleg a KSH 1987. ávi állapotnak megfelelően számított (fizikai) létminimumának és társadalmi minimumának összevetése alapján:

A család/igénylő jellemzője	Lakásjogosultság szociális feltétellel	Létminimum Ft/hó/fő	Társadalmi minimum
Egygyermekes házaspár	2500	3400	4000
Kétgyermekes házaspár	3000	3010	3580
Háromgyermekes házaspár	3000	2350	2890
Gyermekét egyedül nevelő szülő	3000	3170	3880
35 évesnél idősebb egyedülálló	2500	3270	3760
Lakánélküli nyugdíjas házaspár*	3500	3850** 2640***	4590** 3160***

* egyszobás lakásra jogosultak

** gyermektelen városi házaspár

*** nyugdíjas családok átlaga

A táblázat adataiból egyértelműen kitűnik, hogy – a háromgyermekes családok kivételével – a jogosultsági feltétel nem éri el a fizikai létminimum határát sem, amely pedig közismerten nem számol a lakáshoz jutással kapcsolatos lakossági terhekkel.

Fel kell oldani azt a jelenlegi ellentmondást, hogy – bár a bérlakás-rendszer szolgáltatás jellege lényegesen visszafejődött – a bérlakások igénybevételeinek lehetősége a lakáspolitikai mai gyakorlatában a legkisebb teherviselő képességgel rendelkező lakossági rétegek számára vannak fenntartva. Tovább élezi ezt az ellentmondást az is, hogy a hazai lakásállomány legmagasabb használati értékű hányadára is ez a szabályozás vonatkozik.

Tisztában kell azonban lenni azzal, hogy a bérlakásszektor szolgáltatás jellegének elcsökevényesítése elsősorban annak tudható be, hogy a munkabérek lakásfedezeti hányadának központosított része egyrészt nem áramolhatott a lakásszektorba, másrészt pedig az ily módon fizetéképtelenné tett lakosságtól sem sikerülhetett másodsor is kiperéselni e szektor rendeltetésszerű működtetéséhez szükséges összeget. Vagyis nem maradt más hátra, mint a szolgáltatás színvonalának csökkentésén keresztül, indirekt módon elvonni a lakosságtól a szükséges fedezetet. Természetesen e mechanizmus igazi kárvallottjai a romló lakásállomány s a benne szorult háztartások.

A bérlakásszektor átlagos – illetőleg annál magasabb használati értékű lakásállománya esetében is *kizárólag akkor sikerülhet az eredeti szolgáltatási jelleg visszaállítása, ha ennek pénzügyi feltételei megteremtődnek*, azaz a munkabérek, nyugdíjak stb. meg lehet fizetni e lakások üzemeltetésének, karbantartásának, felújításának stb. reális költségeit, ha legalább e legmagasabb lakáosztályokba tartozó lakásállomány fenntartása rentábilis vállalkozássá válik, az átlagos színvonalat képviselő lakások esetében pedig a társadalmilag indokolt költségek megtérülnek. *A bérlakásszektor működtetése pedig akkor rentábilis, ha a lakbérbevétel fedezi a beruházás megtérülését hozó nyereséget, az amortizációt és a folyó üzemeltetési költségeket.*

Amennyiben az ily módon kalkulált átlagos színvonalú bérlakás lakbérének fedezete – a munkaadó újratermelési költségeként – beépül az átlagos munkabérekbe, ez megemeli a termékek költség-színvonalát. Így ezek bizonyos hányada realizálhatatlanná válik a világpiacra. Ez azonban a többi termelési tényező esetében már ma is természetesnek minősül.

Meg kell tehát fontolni, hogy érdemes-e egy sor tiszta jövedelmet elvonni a bérlakásszektor működtetésének különböző fázisaiban. Nálunk is meg kellene kezdeni a lakásszektorhoz kapcsolódó non-profit elven alapuló szervezetek hálózatának kiépítését. Hasonló teret kellene nyitni a lakásszektorhoz kapcsolódó különböző szolgáltatások kialakulásának is.

Fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy hazánkban még nyugat-európai összehasonlításban is rendkívül alacsony a lakásállományon belül az állami tulajdonú bérlakások aránya. Ezért sem megoldás tehát az elmúlt négy évtizedben kialakult irracionális feltételrendszer keretei között működő bérlakásszektor tovább zülleszteni, a legmagasabb használati értékű lakásait pedig elkótyavetyélni. Épp ellenkezőleg! *Olyan feltételrendszert kell kialakítani, amelyben a bérlakás-szektor virágzásnak indulhat, és egészséges módon fejlődhet ennek szociális alapon működtetett lakásállománya is.* Ehhez pedig megfelelő források kellene, méghozzá elsősorban a lakossági fizetőképesség megteremtésével. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy *az állami költségvetés jövedelemátcsoportosító szerepe a bérlakás-szektor területén megszüntethető lenne*, azaz kivonulhatna innen a költségvetés. A legmagasabb lakáosztályba tartozó állomány kivételével ez a *világon mindenütt nélkülözhetetlen a bérlakásszektor megfelelő színvonalú működtetéséhez.* Mivel pedig – javaslatunk szerint – a bérlakásszektor – ezen belül elsősorban a szociális alapokon működtetett típusát – a kisebb városokra és községekre is ki kell terjeszteni, inkább azzal kell számolni, hogy a – szociális feszültségek fokozódása miatt – átmenetileg növelni kell.

Ennek megvalósítása miatt is célszerűnek látszik, hogy *e lakásállománynak* ne csak felügyelője, kezelője, hanem *teljes hatáskörrel rendelkező gazdája legyen a helyi tanács*, amely valóban népképviselői testületként működve egyre inkább a lakossági érdekek által motiváltan és ellenőrzötten tevékenykedjék.

Alapvetően meg kell változtatni a bérlakásszektort üzemeltető, karbantartó ingatlankezelés feltétel- és működésrendszerét. Messzemenően támogatni kell például az olyan lakossági kezdeményezéseket, amelyek arra irányulnak, hogy a lakbérbevétel túlnyomó többségéből maguk gazdálkodva üzemeltessék, tartsák karban, komfortosítsák a lakóépületeket, lakásokat, alakíthassanak bérlakás-szövetkezetet stb., s szabadon választhassanak e munkálatok elvégzését vállaló szervezetek között. A további lehetőségek körvonalainak kirajzolódását nagymértékben elősegítheti a Lakásbérlők Egyesületének érdekképviselői munkája, ötletei, szervező ereje.

Gyorsítani kell a belső kerületek tömbrehabilitációit, ahol a lakossági erő bevonásával igen nagy használati értékű lakásokat lehet kialakítani. Az itt lakók számára pedig – igényeiknek megfelelően – a közvetlen környéken vonzó lakhatási feltételeket kellene felkínálni, például kisebb alapterületű, de komfortosabb lakásokat, vagy idősek számára soron kívül nyugdíjas otthoni lakrészt, a fiataloknak akár névjegyektől független lakásmegoldást, maximálisan arra törekedve, hogy az érintettek lakásgondjai ne elodázdjanak, hanem hosszabb távra is megoldódjanak.

Hasonló eszközökkel kellene támogatni egy olyan folyamat megindulását is, amelyben a korábbi lakásleválasztások következtében kialakult csonka lakások ismét összekapcsolódhatnak. Így ugyanis ideális többgenerációs lakásokká válva, csökkenének a városokban az ilyen kategóriákba tartozó lakások hiányát.

Egyéb tulajdonformák

Amennyiben az eddigiekben vázolt feltételrendszer kezd kialakulni, várható, hogy a különböző önszerveződések révén többféle forma jön létre. Ha az állami szabályozás nem ítéli halálra a lakások építőit és üzemeltetőit, például az adórendszerrel, akkor vállalatok, bankok biztosítótársaságok, szövetkezetek stb. a legkülönbözőbb formákban fektetik majd be pénzüket erre a tőkájük értékállóóságát, sőt növekedését is biztosító területre. Gomba módra szaporodhatnak az e szervezetek tulajdonát képező különböző tranzitszállások, bérlakások, a lakók számára korlátozott rendelkezési joggal bíró ingatlanok, panziók stb.

A személyi tulajdonú lakásokban élők számára is ki kellene bontakoztatni a különböző szolgáltatásokra szerveződő vállalkozások hálózatát. Ezen belül létre kellene hozni néhány állami garanciával működő szervezetet is.

Nem szabad azonban itt sem megfeledkezni arról, hogy ennek egyik legfontosabb feltétele ismét a lakossági fizetőképes kereslet, valamint a vállalkozók például adókedvezményekkel történő ösztönzése.

Sajnos az utóbbi időszakban hozott intézkedések, a bér-, szociálpolitikai, illetőleg lakásreformra vonatkozó elképzelések összessége egy öngyilkos politika körvonalait vázolja fel.

Az adóreform kezdeti munkálatai idején készült szakértői anyagok még azt tartalmazták, hogy például az adó halmozódását kiiktatva, a lakásépítési költségek mintegy 17 százalékkal csökkennek. Ma már tudjuk, hogy a nemzetközi viszonylatban e területen is kiemelkedő inflációt az adóreform hatására sikerült továbbbővíteni. Végképp erkölcstelennek minősíthető maga a 25 százalékos ÁFA is, különösen pedig ennek kamatnélküli, ingyenes megelőlekezési kötelezettsége, s – az építési formától függően – más-más töredékének visszatérítése.

Hasonlóan értékelhetők az építési kölcsön hitelkondícióinak: az építők már bevezetett, illetőleg tervezett változtatásai, hitelkondícióinak (változó kamatláb, futamidő-csökkentés) drasztikus megváltoztatása. A karbantartásra, felújításra adott hitelek felső határának – a szükséges növelés helyett – irracionális mértékre történő csökkentése a hitelkondíciók jelentős nehezítése mellett az amúgy is rossz lakásállomány állagának romlását gyorsítja.

Az adóreform eredeti elképzelései között szerepelt az is, hogy hozzájárul a rendkívül széles skálán elhelyezkedő lakossági lakásterhek indokolatlan, társadalmi feszültségeket okozó nivellálásához azáltal, hogy – a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően – az adóalap a lakásterhek megfelelő összegével csökkenthető. Hamar kiderült volna azonban, hogy – hazai feltételeink között – az utóbbi években lakáshoz jutott lakosság jövedelmeihez képest olyan irreális lakásterhektől szenved, hogy nemhogy mentesülne az adófizetés kötelezettsége alól, hanem sokan már szociális támogatásra szorulnak. Az adóreform legfontosabb célja azonban a lakosság jövedelemelvonása volt, így tehát az említett gyakorlat adaptálására törvényszerűen nem kerülhetett sor.

Az intézményi rendszer és a döntési mechanizmus új alapjaihoz

A lakásviszonyok javításának felelőssége leginkább egy Népjóléti Minisztérium funkcióit felölelő kormányzati szerv feladatkörébe simulna bele, természetesen kizárólag abban az esetben, ha a kormányzat e szervezetet nem tehertételként viselné, és nem a "szegényház" funkcióit gyakorló szervezetként kezelné – hasonlóan a mai Szociális és Egészségügyi, illetőleg a Művelődési Minisztériumhoz.

E minisztérium valósítaná meg az eddigiekben vázolt komplex lakáspolitikát, vagyis azt, hogy a mai értelemben vett lakáspolitikai eszközrendszer mellett legalább egyetértési joga lenne mindazokban a kérdésekben, amelyek a lakosság bármely rétegének lakáskörülményeit, lakásviszonyait befolyásolják, amelyek olyan hatásokat idéznének elő a lakásgazdaságban, amelyek kedvezőtlenül érintenék a lakásállományt, illetőleg a lakók bármelyik rétegét. E minisztérium mintegy megrendelőként léphetne fel a megfelelő ágazati minisztériummal szemben.

Az ágazati minisztérium hatásköre például az infrastruktúra azon területeire terjedne ki, amelyek viszonylag homogén rendszert képeznek a lakásgazdaság szakmai felügyeletével. E minisztérium felelne a megfelelő arányok kialakulásáért, a várostervezés, a városgazdaság szakmai irányításáért, s általában azon tényezők koordinálásáért, amelyek alapvetően befolyásolják a lakásállomány használati értékének növelési lehetőségét (például környezetvédelem, szolgáltatás stb.).

Mivel a lakásviszonyok alakulása a lakosság életkörülményeit, életmódját alapvetően meghatározza, széles teret kell biztosítani egyrészt az egyes rétegek érdekeit képviselő szervezeteknek (például bérből és fizetésből élők, nyugdíjasok, fiatalok, csökkent munkaképességűek, többgyermekes családok, volt állami gondozottak stb. szervezetei), másrészt pedig a kifejezetten lakhatási viszonyokat érintő egyesületek (például lakásbérlők, lakásépítők) érdekképviselői szervezeteinek. Mindenekelőtt azonban az Alkotmányba is be kell építeni legalább a minimális színvonalú lakhatási feltételek állampolgári jogon járó garanciáját, s azt a követelményt, hogy a megfelelő szociálpolitika fedezetet nyújtson a társadalmi-gazdasági fejlettségi szintnek megfelelő lakhatási feltételek megteremtésére és megőrzésére.

Az eddigieken túlmenően létre kell hozni egy – az országgyűlés kompetenciájába tartozó – a lakásviszonyokat szabályozó lakáspolitikai törvényt.

Az ország mindenkori kormánya felelős azért, hogy az ország gazdasági fejlettségének megfelelően alakuljanak a lakásviszonyok, s ezen belül szilárdan feszüljön a szociális háló sűrű szövedéke.

Összefoglalásként megállapíthatjuk tehát, hogy akárhol nyúlunk bele a lakásviszonyok darázsfészkébe, irracionális feltételek közé kényszerülő lakásgazdasághoz jutunk. E modellel pedig nem lehet gyökeresen szakítani akkor, ha a változtatást csak az egymástól hermetikusan szétválasztott, különálló mozaikokon akarjuk átvezetni.

Tisztában kell azzal is lenni, hogy ha az állam úgy vonul ki a többszörösen lerabolt lakásgazdaságból, hogy a lakosság oldalán sem teremődik meg a lakásgazdaság normális működtetéséhez szükséges fizetőképesség megfelelő szintje, akkor nem-hogy nem fejlődnek ki a javaslatokban vázolt kivitelezhető, karbantartó vállalkozások

s a lakásgazdasághoz kapcsolódó különböző szolgáltatások, hanem épp az ellenkezője következik be, azaz a meglevők is elsovadnak. Ez pedig egy olyan lavinát indíthat el (például vállalati csődeljárások sorozata, munkanélküliség stb.), amely sok mindent elsöpörhet, maga alá temethet, aminek később újjáélesztése már nem biztos, hogy sikerrel kecsegtet.

A lakásszektor és lakói esélyei a kilencvenes évek elején

Ahhoz, hogy a lakásszektor működtető, illetőleg a lakásállomány újratermelésének különböző szegmenseit megvalósító, fenntartó, karbantartó, felújító, lakásépítő szervezetek életképesek lehessenek, mindenekeelőtt fizetőképes keresletre van szükség. Ebből a szempontból másodlagos az, hogy e fizetőképes keresletet közvetlenül az érintett lakosság vagy pedig a jövedelem-átcsoportosítást megvalósító központi, illetőleg helyi költségvetés támasztja. Ennek főként az eltérő költségérzékenység miatt van jelentősége.⁵

A fizetőképesség szintje pedig két oldalról határolódik be. Egyrészt a költségek, árak, vagyis a kínálat, másrészt pedig a lakásszolgáltatásokat vásárlók jövedelemviszonyai oldaláról.

Ami a kínálati oldalt illeti, a társadalmilag szükséges költségszint kialakulásához legalább Európa méretű piac szükséges. Hiszen a lakásépítés és fenntartás maga is számos háttérparági terméket használ fel. Ezek jelentős része rendre megmértetik a világpiacon. De még az építőanyagok piaca, valamint az építőipari tevékenység maga is egyre nemzetközibbé válik.⁶ Ennek alapvető feltétele azonban a konvertibilis valuta, amelynek hiányában valóban átütő változás nem érhető el a ráfordítási költségek alapján kialakuló árak területén.

Valószínűsíthető, hogy a vázolt gazdasági közeg lenne a feltétele a lakásszektorban működő építő-, fenntartó stb. szervezetek érdemi átstrukturálódásának, a világméretben nagy súlyt képviselő kisvállalkozási rendszerek kialakulásának és prosperálásának (ld. az 5. sz. táblázatot).

Ezen a ponton azonban visszaértünk a másik oldalhoz, azaz a fizetőképes keresletet szabályozó jövedelmi viszonyokhoz. E téren azonban a kedvező tendenciák kialakulására a közeljövőben viszonylag szűk körben van remény. Mivel a gazdaság teljesítőképességének általános ugrásszerű javulására nem igen számíthatunk, a differenciált fejlődésnek megfelelően, várhatóan a lakosság egyes rétegeinek jövedelmei is nagy szóródást fognak mutatni. Csak egy rendkívül szűk rétegnek lehet reménye arra, hogy a torz, infláció sújtotta piac viszonyai között kialakuló lakásfedezeti hányad beépüljön a munkajövedelmekbe,⁷ mégpedig oly módon, hogy fizetőképességükkel az átlagot meghaladó használati értékű, esetenként luxus

szívnvonalú lakások felépítését, szabadpiaci lakbérét finanszírozhassák. Ebből adódóan növekvő terhet jelent a már meglévő lakhatási viszonyok megőrzése, s egyre ritkábban merül fel az önálló lakáshoz jutás. A lakás piac legalsó szegmenséből is kiszorulva duzzasztják – a statisztika által számon sem tartott – ágyra járók, hajléktalanok rétegét.⁸ A kormányzat eddig elkészült lakás- és szociálpolitikai koncepciói azonban a vázolt helyzetnek megfelelő szociális védőháló kifizetésének még a követelményrendszerét sem tartalmazzák, nem is szólva ezek feltételrendszeréről.

Mivel a közeljövőre vonatkozó előrejelzések kizárják a gazdaság teljesítőképességének széles körű minőségi javulását, ezért nincs realitása annak, hogy a kétjegyű inflációval jellemezhető gazdaságban a tömegek munkabérébe "magától" beépüljön a kormányzati lakáspolitikai koncepció következményeként ugrásszerűen megnövekedő lakásfedezeti hányad.

E hibás körből való kitörés egyetlen járható útja az lehet, hogy a munkaerő – épp úgy mint a többi termelési tényező – legalább az újratermeléséhez társadalmilag szükséges költségek szintjén értékelődjék, amelynek – magától értetődően – a lakhatás folyamatos költségei is szerves alkotóelemeit képezik. E folyamattal egyidőben pedig kialakulnak a termelési tényezők mindegyikére vonatkoztatott racionális gazdálkodás feltételei. Ezekkel a folyamatokkal pedig szervesen összeépül a szociális biztonság feltételét főként automatizmusokon keresztül biztosító rendszer.

E feltételrendszer megteremtésének arányában lehet csak remény arra, hogy halványuljanak, illetőleg megszűnjenek a lakásviszonyokat ma determináló antagonizmusok, s helyükbe új, de már nem antagonisztikus ellentmondások lépjenek.

Jegyzetek

- ¹ Pártos Gyula: Lakáshelyzet és gazdaság nemzetközi tükrében. SZEKI Tájékoztató, 1987/2.
- ² Míg 1987-ben az OTP beruházásban épült lakások bruttó beruházási költsége átlagosan 872,7 ezer forint volt, addig 1988-ban már 1 032,3. Ez egy m² lakásalapterületre 15,6 százalékos emelkedést jelent. – Forrás: Jelentés az 1988. évi lakásépítési, -hitelezési és ingatlanforgalmazási tevékenységről (OTP, 1989. 17. old.)
- ³ L. a 2. és 3. sz. táblázatokban a lakossági jövedelmek átstrukturálódását.
- ⁴ Hajléktalannak tekintjük mindazokat, akik az említett minimális szintet el nem érő lakásviszonyok között élnek (például ágyrajárók, egészségkárosítóan nedves, fűtetlen stb., illetve nem lakás céljára szolgáló helyiségekben élnek.)
- ⁵ Közismert ugyanis az, hogy – gazdasági berendezkedéstől függetlenül – az állami, illetve tartományi költségvetések a háztartásoknál kevésbé érzékenyek.

- ⁶ L. például a hazai szállodafejlesztés területén kibontakozó nemzetközi versenyt, de akár a hazai építőipari vállalatok piaccgazdaságokban kifejtett nyereséges tevékenységét.
- ⁷ Például domináns nyugati tőkével működtetett vállalatok dolgozói, vállalatvezetők, menedzserek jelentős hányada, kis- és közép vállalkozói elit, a politikusok, kormánytisztviselők legfelső rétege, a tudományos, művészeti élet reprezentatív képviselőinek legfelső szegmense stb.
- ⁸ L. Ernst Gabriella: Lakásreform vagy szabad rablás? Népszava, 1989. okt. 7.

1. sz. táblázat

*Többlakásos épületben egy m² lakás megvásárlásához szükséges munkaórák száma 1986–1987-ben
– nemzetközi összehasonlítás –*

Ország	Óra	%
Anglia	159–179	46,8–52,6
Ausztria	107	31,5
Belgium	113	33,3
Görögország	150	44,1
Finnország	62–78	18,2–23,0
Hollandia	72	21,2
Irország	136	40,0
Magyarország*	340	100,0
Norvégia	68	20,0
NSZK	95	28,0
Olaszország	55	16,2
Svédország	47–65	13,8–19,1

* állami lakásépítés

Forrás: dr. Németh Sándor: Lakásépítés nemzetközi összehasonlításban (ÉGSZI, 1988.)

3. sz. táblázat

A munkából származó jövedelem összetétele

Folyó árakon, százalékban

Megnevezés	1978	1985	1987
Fő munkahelyből származó keresetek ^a	71,5	63,0	61,5
Nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak jövedelme ^b	3,8	4,3	4,4
Állományon kívüliek bére, egyéb bérjellegű jövedelem	6,0	7,5	8,0
gmk-ból, ISZSZCS-ből származó jövedelem	-	8,8	9,8
Mezőgazdasági kisüzemekből származó jövedelem ^{c/}	14,1	13,3	13,7

a/ A szocialista szektorban teljes munkaidőben foglalkoztatottak kereseteinek összege

b/ Részmunkaidőben, nyugdíj mellett foglalkoztatottak, önállóknál alkalmazottak

c/ Áruértékesítésből és természetbeni fogyasztásból származó jövedelmek, *házi lakásépítés saját munkaértéke*

Forrás: Főbb népgazdasági folyamatok 1979–1987. (KSH, 1988.) 71. old.

4. sz. táblázat

A lakásépítés megoszlása kivitelezők szerint 1987-ben

Kivitelezők	db	%
Kivitelező építőipar összesen:	22 869	40,0
<i>ebből:</i> Állami építőipari vállalatok	21 355	37,4
Szövetkezetek	1 514	2,6
Nem építőipari szervezetek	1 454	2,5
Magán kivitelezők összesen	32 877	57,5
<i>ebből:</i> Kisiparos	8 292	14,5
Lakossági	24 062	42,1
Magán gmk	229	0,4
Egyéb	294	0,5
Mind összesen:	57 200	100,0

Forrás: Lakás-statisztikai évkönyv 1987. (KSH, 1988.) 78–79. old.

5. sz. táblázat

**Az építőipari vállalatok megoszlása Európában
a foglalkoztatottak száma szerint**

Ország	Év	- 5	6-19	20-49	50-59	100-199	200-499	500-999	1000-
		fő							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Ausztria	1984	26,5	30,2	23,4	12,0	7,0		0,6	0,3
Belgium	1983	25,5		48,3	14,3	7,6	3,5	0,6	0,2
Bulgária	1985	-	-	-	-	2,5	2,5	11,4	83,6
Dánia ^{a/}	1984	68,8	26,9	3,3	0,6	0,4		0,0	0,0
Finnország	1983	46,0	31,9	14,1	3,5	4,5			
Franciaország	1980	-	42,8	42,6	8,4	3,7	1,7	0,4	0,4
NDK	1985	5,6		55,2				18,4	20,8
NSZK	1985	80,9		12,4	4,2	1,8	0,6	0,1	0,0
Magyarország	1985	-	-	0,7	6,0	25,7	33,3	15,0	19,3
Hollandia	1983	70,2	15,2	9,9	2,9	1,1	0,5	0,2	
Lengyelország	1985	0,8	3,0	4,0	7,4	17,6	33,7	15,7	17,8
Portugália	1985	81,1	10,0	5,0	3,9				
Spanyolország	1980	50,3	36,4	8,9	2,5	1,1	0,5	0,1	0,2
Svédország	1984	54,6	38,8	5,0	1,0	0,3	0,2	0,1	
Svájc	1984	3,7	29,4	32,1	17,3	9,9	5,4	1,6	0,6
Egyesült Királyság	1985	85,4	10,9	2,4	0,7	0,3	0,2	0,1	0,0
Egyesült Államok	1982	62,3	29,2	6,0	1,6	0,8	-	0,1	0,0

Forrás: Annual Bulletin of Housing and Building Statistics For Europe (United Nations, New York, 1986.) 56-61. old.

DOKUMENTUM

Megjegyzések egy dokumentum részletel elé

Az alább közölt részletek a "Tézisek a gazdaságpolitikai munkaprogram kialakításához" című dokumentumból valók, amelyet az MSZMP Párttörténeti Intézetének archívumában őriznek.¹ A 141 gépelt oldalból álló dokumentum a Minisztertanács Titkárságán készült azzal a céllal, hogy alapul szolgáljon az 1953 júniusában meghirdetett új szakasz politikája gazdaságpolitikai munkaprogramjához. Az anyag iparral foglalkozó részei Móré András, a mezőgazdaság fejlődését és szocialista átalakításának útját vizsgáló fejezetei Fekete Ferenc, a gazdaságirányítás kérdéseivel foglalkozó részek Kopátsy Sándor munkája.

Az anyag már nem játszhatott szerepet az 1954 nyarán és őszén kibontakozó és kiéleződő gazdaságpolitikai viták² kimenetelének eldőlésében. Az 1953 nyarán hirtelen és külső sugallatra bekövetkezett fordulat mögött nem volt gazdaságpolitikai koncepció.

Ez világossá vált az MDP III. kongresszusa után és a II. ötéves terv előkészítése kapcsán. A gazdasági élet zavarainak kiküszöbölése érdekében heves vitákkal kísért lázas munka kezdődött.

Az itt közölt anyag szerzői szinte az összes vitatott kérdést érintették. A fontosabb részletek közlését több dolog is indokolja. Egyrészt a dokumentum csak szűk körben ismert, az ötvenes évek gazdaságtörténetét, reformtörténetét taglaló könyvek, cikkek sem hivatkoznak rá.³ Ennek oka nyilván az, hogy az 1954 végén a politikai vezetésen belüli hatalmi harc kiéleződött, a gazdaságot érintő kérdések háttérbe szorultak. A dokumentumot begyűjtötték, és az utóbbi években került elő néhány példány a volt vezetők

személyes iratai közül. A publikálás másik oka az, hogy bár stílusában, frazeológiájában kissé avított anyagról van szó, elemzéseiben, szemléletében, megoldási javaslataiban egyik legeredetibb és legigényesebb ilyen jellegű dokumentumot veheti kézbe az olvasó. Különösen figyelemre méltó a gazdasági szerkezet és a gazdaságfejlesztési célok, valamint a gazdaságirányítás kérdéseinek szoros összefüggésben való tárgyalása. Itt még nyoma sincs a gazdasági mechanizmus fetisizálásának. Igen tanulságos továbbá az agrárkérdés árnyalt, a népgazdasági és társadalompolitikai összefüggésekbe ágyazott elemzése.

Abban a reményben ajánlom az olvasó figyelmébe a következő részleteket, hogy ezek nem csak a múlt, hanem a jövő számára is hasznos tanulságokat adnak.

Vígvári András

Jegyzetek

- 1) Iézisek a gazdaságpolitikai munkaprogram kialakításához (1954. november 25.)
PI. Archívuma 276 fond 65/256 ől.
- 2) Ld. erről részletesen Barla Szabó Ödön: Gazdaságpolitika és gazdasági fejlődés a MDP KV 1953. júniusi ülése után
Párttörténeti Közlemények, 1981. 2. 3-53. old.
- 3) Kivételt képez Barla im.

**Tézisek
a Gazdaságpolitikai munkaprogram kialakításához
(1954. november 25.)
(Részletek)**

I. Bevezetés

1.) A KV 1953. júniusi határozata és az annak alapján kidolgozott kormányprogram új szakasz kezdetét jelenti hazánk szocialista fejlődésében. A határozat feltárta a párt és a kormány politikájában, különösen gazdaságpolitikájában elkövetett súlyos hibákat és az új gazdaságpolitika középpontjába a szocializmus gazdasági alaptörvény követelménye érvényesítését, a népjólét szakadatlan emelését állította. (...)

4.) A párt fővonalának megfelelő gazdaságpolitika sikerének legfőbb biztosítója, hogy helyesen tükrözze a politika és a gazdaság összefüggését. (...)

5.) A párt munkáját népi demokráciánk első szakaszában, 1945 és 1948 között, a politikai és gazdaságpolitikai célkitűzések szoros egysége jellemezte. Az általános politikának mindig meghatározó szerepe volt a gazdaságpolitikával szemben. (...)

... A sikerek forrása a párt és a dolgozók egysége, ami a párt helyes politikai irányvonala és azt hatékonyan alátámasztó gazdaságpolitikai intézkedések láncolatán alapul...

A politikai irányvonal és a gazdasági célkitűzések viszonya népi demokratikus fejlődésünk második, 1949-51-től 1953 júniusig terjedő szakaszában megváltozott.

a) Az előbbi szakaszban, sőt a fordulat utáni időszak első éveiben elért sikerek és az a tény, hogy a párt egyedül kormányzó párttá, a munkásosztály a hatalom birtokosává vált, elbizakodottá tett bennünket. Ebben az időszakban is folytatódtak a párt politikai és gazdasági sikerei. A dolgozó nép a sikerek láttán változatlan lelkesedéssel harcolt a pártnak azokért a célkitűzésekért is, amelyeket a párt az első öt éves tervében tűzött eljűk. A sikerekből fakadó elbizakodottság, a politikai és gazdasági helyzet mélyebb elemzésének hiánya arra vezetett, hogy a párt a hatalom birtoklása, a megvalósított politikai célkitűzés mellett, rendkívül gyorsan akarta megvalósítani a szocialista gazdaság megszervezését elhanyagolva a szocializmus gazdasági alaptörvénye következményeinek érvényesítését. (...)

7.) Az 1953. évi júniusi határozat pártunk és a dolgozók életének történelmi fordulata. Ebben tártá fel a párt a második szakasz politikai és gazdaságpolitikai hibáit, helyezte ismét előtérbe politikai irányvonalát.

A KV októberi határozata szellemében meg kell állapítani, hogy a júniusi határozat adós maradt a politikai célkitűzéseknek megfelelő gazdaságpolitika részletesebb kidolgozásával. A KV 1954. októberi ülése után azonban világosan látjuk, hogy komoly mulasztás történt akkor, amikor a júniusi programot követően nem dolgoztak ki részletesen, minden területet felölelő konkrét gazdaságpolitikai munkaprogramot. Ennek ellenére gazdasági életünkben azért is megtalálhatók a mostani nehézségek, mert jelenlegi gazdasági helyzetünkről és gazdasági feladataink megvalósításáról, egészen a KV október 1-3-i üléséig, gazdasági vezető funkcionáriusunknak sem volt egyöntetű, elméletileg megalapozott álláspontja.

További munkánk sikerének egyik legfontosabb feltétele: a magyar népgazdaság fejlődésének elméleti feldolgozása, a gazdasági törvények konkrét követelményeinek tudományos elemzése és ennek alapján egységes gazdaságpolitikai munkaprogram kidolgozása. E nagyjelentőségű és szerteágazó munka elvégzése tudósaink, legjobb közgazdasági és műszaki szakembereink, gazdasági vezetőink, pártfunkcionáriusaink százaira vár.

Ehhez a munkához kíván hozzájárulni az a tervezet is, amelyben vázlatosan áttekintjük a népgazdaság 10 éves fejlődését, és vitaanyagként megjelöljük a főbb teendők irányelveit.

II. Továbbfejlődésünk alapja az eddig elért sikerek, eredmények sorozata

Az új szakasz politikájának megvalósításában és a gazdaságpolitikai munkaprogram kidolgozásában egy évtizedes szabad életünk vívmányára, dolgozó népünk példátlan eredményére bizton lehet és kell támaszkodnunk. A felszabadulás óta eltelt 10 év alatt a párt által vezetett munkások, dolgozó parasztok, értelmiségiek lelkes munkája, köztes erőfeszítései nyomán, az elkövetett hibák ellenére, olyan eredmények születtek, amelyek további fejlődésünk szilárd alapját képezik.

Fejlődésünk elengedhetetlen feltétele a hibák bátor, nyílt feltárása, mert enélkül nem várhatunk következetes harcot előrehaladásunk kerékkötői ellen, nem határozhatjuk meg a jövő feladatait. A hibák feltárása és elítélése azonban még nem biztosítja az előrehaladást. Ehhez ismerni és elemezni kell az eredményeket is, mint továbbfejlődésünk biztos támaszpontjait. Fel kell mérni és hozzáértően fel kell használni a fejlődés meggyorsítására minden eredményt, erőforrást, amit a felszabadulás óta alkottunk.

1.) Pártunk politikájának fontos feltételei, hogy a legutóbbi években elkövetett hibák nem homályosíthatók el népünk életében a felszabadulás óta eltelt 10 év mélyreható politikai, gazdasági, társadalmi és kulturális változásai, melynek eredményeképpen hazánk elmaradott tőkés országból, haladó szocializmust építő, független országgá fejlődött.

A dolgozó nép a maga javára épít. A tőkés és a kiszolgálók kiszorultak az államhatalomból. A kizsákmányolás az iparban, a közlekedésben, a nagykereskedelemben teljesen megszűnt, a mezőgazdaságban és a belkereskedelemben igen szűk térre korlátozódott.

Az államhatalmat szilárdan kezében tartó munkásosztály, amely számban, öntudatban, politikai edzettségben hatalmasat fejlődött, nem kizsákmányolt, jogfosztott proletariátus többé, hanem népünk vezetőereje.

A dolgozó parasztság a földesúr, a banktőke, a kulák pusztító nyomástól, a munkásosztály kezéből megkapta ősi jussát: a földet, s ma nagy kedvvel, teljes biztonságban fejleszti termelését. A dolgozó parasztság jelentős része, mintegy 200 000 Tsz-be egyesült parasztság még az új boldogabb paraszti élet útján halad. Az elmúlt 10 év legnagyobb politikai vívmánya, hogy a felismert érdekközösség tala-
ján egymásra talált társadalmunk két alapvető osztálya: a munkásság és a dolgozó parasztság, legyőzhetetlen erővé kapcsolódott a munkás-paraszt szövetség.

Értelmiségünk új, gyökeres átalakuláson ment keresztül. A kizsákmányolók kényszerű szolgálata helyett ma a társadalmi haladás, a nemzeti felemelkedés ügyének előrevitele jut megtisztelő osztályrészül. Mindjobban felismeri, lelkesen vállalja országépítő feladatait és szorosan tömörül a munkásság és a dolgozó parasztság mellett.

A munkás-paraszt szövetség szilárd bázisán az értelmiség, a dolgozó emberek aktív részvételével kibontakozott a nemzeti egység; megvalósult a hazafias erők összefogása. Ez

a széles nemzeti egység alkotja társadalmi fejlődésünk legnagyobb lendítő erejét, ez képezi sikeres továbbhaladásunk legfőbb zálogát.

Az új szakasz a dolgozók legszélesebb tömegeinek helyeslésére talált, a magyar nép határtalan munkakedvére, töretlen munkavégzésre épült. Megvalósulásának sorsa a legbiztosabb, a legilletékesebb kezekben a nép kezébe van téve. Ezért realitásának alapja szilárd, mint a szikla.

2.) A gazdasági életben a felszabadulás óta eltelt 10 esztendő alatt elért eredményeink hatékonyan támasztják alá és méltán egészítik ki a politikai, társadalmi fejlődés vívmányait. Az ipari és mezőgazdasági dolgozók milliói ismerték fel és bizonyították be, hogy tőkésék nélkül nemcsak lehet, hanem jobban is lehet élni. (...)

Gazdasági építőmunkánk sikerei között kiemelkedő helyet foglalnak el az iparfejlesztés eredményei. A háborúban sokat szenvedett iparunkat gyorsan helyreállítottuk, és az első ötéves tervben hatalmas ipari bázist teremtünk. Ma az 1938. évinek több, mint kétszeresére növelt ipari bázissal rendelkezünk. Országunk új, nagyfontosságú iparágakkal gazdagodott. A felszabadulás után hoztunk létre pl. szerszámgép, autó-, motorkerékpár-, cellulose, vasbeton előgyártó iparokat. Jelentős mértékben megnőtt a vas és acélgyártás, a timföldgyártás és színesfémkohászat, a szénbányászat és energiaellátás bázisa, kibővült a vegyipar, a műtrágyagyártás és már iparágak termelése. Építőiparunk szervezett, korszerű nagyiparrá változott.

Iparunk új cikkek - például kohókokszt, acetont, autóbuszokat, kenőanyagokat, szerszámgépeket, kombájnok, bányagyarakat, autóbuszokat stb. - hazai gyártásával járul hozzá a belső szükségletek jobb kielégítéséhez.

Hazánkban a felszabadulás előtt lényegében csak fogyasztási ipara - elsősorban általános és textilipara - volt, a gépipar viszonylag gyenge és egyoldalú volt. Ma már

- bár az egyes iparágak fejlesztése között jelentős aránytalanságok keletkeztek - iparunk jóval fejlettebb, az ipari bázis szerkezete egészében egységesnek, a felszabadulás előttihez viszonyítva, sokkal egységesebbnek mondható. (...)

... Mindezen eredmények ellenére az új szakasz előtt elkövetett hibák a mezőgazdaságot érintették a legsúlyosabban, ezért vált a szocialista építés kulcskérdésévé a mezőgazdaság nagyarányú fejlesztése. (...)

III. A gazdaságpolitikai munkaprogramnak optimistának kell lennie. Feladat: a meglévő erőforrások jobb hasznosítása, a jobb gazdálkodás

Gazdasági sikereinket, elsősorban az iparban és a mezőgazdaságban meglévő termelőerőket számos területen mind a mai napig nem tudtuk kellőképpen felhasználni dolgozó népünk életszínvonalának állandó és nagyarányú emelésére. Ha jobban éltünk volna az általunk teremtett lehetőségekkel és erőforrásokkal, az ország erejére támaszkodva, az életszínvonal emelése területén is nagyszerű eredményeket érhattünk volna el.

Kétségtelen, hogy helyesebb gazdaságpolitika esetén népgazdaságunk - mindenekelőtt iparunk - szerkezete a jelenleginél sokkal jobb is lehetne. Mégis eredményeink, a mezőgazdaság és a hatalmas ipari bázis a tárolások állapotának elemzése alapján kimondhatjuk, hogy a főhiba nem népgazdaságunk - nem is az ipari bázisunk - szerkezetében keresendő, hanem abban, hogy ezt a jelentős ipari és mezőgazdasági bázist eddig nem az adottságunknak megfelelő cikkek gyártására használtuk, nagymértékben öncélúvá tettük, igen alacsony jövedelmezőség mellett hasznosítottuk.

Jelenlegi nehézségeinknek, az életszínvonal javulás előtti visszaesésének tehát döntő oka nem az ország gazdasági erejének általános csökkenése, hanem a hibás gazdaságpolitika, a lehetőségek elégtelen kihasználása.

A hibás gazdaságpolitikai célkitűzések természetesen visszahatottak az ipari bázis szerkezetére és azt számos helyen rossz irányban befolyásolták. Egészében azonban még az ipar területén is el lehet mondani, hogy kevés kivételtől eltekintve, mind szükségünk van, vagy a közeljövőben szükségünk lesz -, illetve gazdaságunk továbbfejlesztése és a népjólét emelése érdekében átcsoportosítással hasznosítható - amit az iparban alkottunk. Ha nem látjuk világosan, hogy a meglévő ipari bázis óriási haszon és, hogy a fő feladat a meglévő ipari bázis jobb hasznosítása, tehát nem az ipari bázis, hanem az ipari termelés szerkezetének megváltoztatása, az lényegében annak ismerését jelentené, hogy hosszú évekig, - az ipari bázis egészségesebb arányainak kialakításáig - nem tudjuk számottevően emelni a dolgozók életszínvonalát és a népgazdaság, mindenekelőtt az ipar fejlesztésének ütemét.

Figyelmünket arra kell irányítsuk, hogy legsürgősebb feladatunk - a meglévő erőforrások maximális mozgósítása, a belső szükségletek lehető legjobb kielégítésére való átállás gyors megvalósítása és ezzel együtt az ipari bázis szerkezeti megváltoztatásának, javításának megtartása. A gazdálkodás megjavításával kell elérnünk, hogy az eddig eltelt időszak eredményei és dolgozó népünk értük hozott áldozatai váljanak alapjává annak, hogy a legközelebbi években a második ötéves tervben összehasonlíthatatlanul kevesebb áldozattal az életszínvonal gyors és nagyarányú emelkedését és a népgazdaság fejlesztésének a jelenleginél lényegesen gyorsabb ütemét biztosítsuk.

Elért eredményeink, a meglévő erőforrások ismerete és helyes értékelése lehet csak forrása optimista, bizakodó gazdaságpolitikai szemléletünknek.

Eredményeink, erőforrásaink lehetőségeinek figyelmen kívül hagyása, és lebecsülése azokra a pesszimista nézetekre vezet, amelyek nem hisznek a gyors kibontakozás lehetőségeiben, nem a termelés emelésével, hanem évekig tartó szigorú takarékoskodás mellett igen lassú fejlődéssel vélik megoldhatónak a jelenlegi nehézségeket.

IV. A gazdaságpolitikai munkaprogram legfőbb célkitűzései

A gazdaságpolitikai munkaprogram alapjait változatlanul a júniusi út - a III. kongresszus határozataiban felsorolt irányelvek képezik. Ennek alapján a gazdaságpolitikai munkaprogram legfőbb célkitűzései a következők:

1.) Mezőgazdaság

Az életszínvonal emelésének, gazdasági építőmunkánk kulcskérdése továbbra is: mezőgazdaságunk fejlesztése, a szocialista építés előrehaladásának útján. A mezőgazdaság fejlesztését, szocialista építését kívánja meg legfőbb politikai célkitűzésünk: a munkás-paraszt szövetség erősítése is.

A mezőgazdasági termelés fellendítésével egyidejűleg kell véghezvinnünk a szocializmus alapjainak lerakását a mezőgazdaságban. El kell érniünk, hogy a fejlődő kis- és középparaszti gazdaságok erősödésük során ne távolodjanak, hanem a társulás különféle formáin keresztül mind közelebb jussanak a termelőszövetkezeti úthoz. A szocializmus építésének alapfeltétele falun: a mezőgazdaság szocialista szektorának megszilárdítása, elsősorban a tsz-ek termelési

eredményeinek és jövödelmezőségének nagyfokú emelése. A gépállomások és az állami gazdaságok termelö munkájának gyökeres megjavulása is elengedhetetlenül szükséges a mezögazdasági termelés fellendüléséhez a mezögazdaság szocialista építésének sikeres előrehaladásához. A mezögazdasági termelés fejlesztését a párt és a kormány 1953. decemberi határozatának útmutatásai és a legutóbbi év tapasztalatainak figyelembevétele alapján kell megvalósítanunk.

A mezögazdaság fejlesztése az életszínvonal emelésének a népgazdaság tervszerű, arányos fejlesztésének legfontosabb követelménye. A mezögazdaság fejlesztése szolgál egyik alapként népgazdaságunk másik főága: az ipar fejlődéséhez igen fontos nyersanyagforrás és ugyanakkor a legerősebb belső piac az ipar számára.

2.) Ipar

Tovább kell folytatni a szocialista iparosítást, mert ez fejlődésünk mostani szakaszában is a szocialista építés fő eszköze. Csakis fejlett és állandóan - egy-két átmeneti esztendőttől eltekintve a népgazdaság többi ágazatainak fejlődését meghaladó ütemben - fejlődő ipar képezheti - a növekvő mezögazdasági termelés mellett - az életszínvonal szüntelen emelkedésének szilárd alapját. Csakis a modern nagyipar - ezenbelül a korszerű nehézipar - biztosíthatja a népgazdaság valamennyi ágának technikai korszerűsítését. Iparunk fejlesztését megköveteli külföldi adósságaink visszafizetése és külkereskedelmi kapcsolataink erősítése is.

Az elmúlt évek tapasztalatai azonban egyértelműen azt bizonyítják, hogy az ipar és a mezögazdaság fejlesztése elválaszthatatlanul összefüggő és csakis egymással szoros összhangban és nem egymást követő sorrendben, hanem egyidejűleg megoldható feladat.

a) Az iparfejlesztés ütemének, belső arányának, a fejlesztés módszereinek elsődlegesen hazánk belső szükségleteiből kell kiindulni és ennek maradéktalan kielégíté-

sére kell irányulnia. Ezzel összefüggésben kell kialakítanunk iparunk helyét és szerepét a szocialista tábor országai közötti munkamegosztásban is.

b) A belső szükségletekkel szemben alárendelt, de ugyanakkor fontos követelmény az ipar és a népgazdaságunk többi ágának fejlesztésében a szocialista tábor országai felénk megnyilvánuló igényeinek kielégítése is. A belső szükségletek és a szocialista piac részéről jelentkező igények mellett számításba kell venni a tőkés piaccal való árukapcsolatok bővítését is, mert enélkül a nyersanyagokban nagyrészt tőkés országokra utalt iparunk nem fejlődhet egészségesen.

c) A belföldi szükségletek és a külföldi igények ismeretében elsősorban azokat az ipari ágazatokat kell a többi ágazatoknál lényegesen gyorsabban fejleszteni, amelyek hazai nyersanyagokkal (geológiai készletek, mezőgazdasági eredetű nyersanyagok) bőven el tudunk látni, továbbá azokat, amelyekben nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő műszaki színvonalat értünk el. Emellett természetesen bármely iparág gyorsabb ütemű fejlesztését célul lehet tűzni, ha abban tartósan a többi ágazatokat meghaladó jövedelmezőségű termelést tudunk folytatni.

d) Az ipar fejlesztésének központi kérdése: a műszaki színvonal emelése ennek eredményeképpen a munkatermelékenységnek a növelése. Korszerű, technikai szempontból világviszonylatban is fejlett ipar kialakítását kell célul tűznünk, mert ezt kívánják meg hazai adottságaink (viszonylag szegény nyersanyagellátottság mellett sűrű lakosságunk, nagy termelési tapasztalatokkal rendelkező munkásosztályunk és kiválóan képzett műszaki értelmiségünk). Legközelebbi erőfeszítéseink jelentős részét iparunk korszerűsítésére, rekonstrukciójára, az ipari termelés mechanizálására, villamosítására, automatizálására és chemizálására kell fordítanunk. Az iparfejlesztésben adottságainkkal jobban egye-

zõ és adottságainkhoz jobban alkalmazkodó termelési egységeket és szervezeti formákat kell kialakítanunk. (Középüzemek, vertikális üzemek, a gazdaságosságot növelõ és idõszakosan felszabaduló munkaerõk foglalkoztatását biztosító kiegészítõ iparágak kiépítése stb.)

e) Az ipar fejlesztése során kiemelt jelentõségeket kell tulajdonítanunk a helyi (tanácsi, szövetkezeti és magánkis-) ipar fejlesztésének, valamint a mezõgazdasági termelést kiegészítõ, a mezõgazdaság kereteiben mûködõ ipar helyreállítására, végül az új ipari üzemek ésszerûbb területi elhelyezésére. (...)

5.) Nemzetközi együttmûködés, külkereskedelem

Gazdasági fejlõdésünk meggyorsításának feltétele, hogy kihasználjuk a nemzetközi munkamegosztás és árucserében rejlõ, számunkra kedvezõ lehetõségeket. Különösen nagy figyelmet kell fordítanunk a Szovjetunió és a népi demokratikus országokkal való gazdasági együttmûködésnek a kölcsönös érdekek alapján való elmélyítésére. Ugyanakkor objektív szükségszerûség a tõkés országokkal való gazdasági kapcsolatok fejlesztése is.

A külkereskedelem egész mûködését fokozottan kell alárendelnünk népünk szükségletei jobb kielégítésének. El kell érnnünk, hogy a jövõben - az elõzõ évek káros gyakorlatától eltérõen - a belsõ szükségletek határozzák meg a külkereskedelem távlati szerzõdésekbõl vállalt nemzetközi kötelezettségek irányelveit is. A külkereskedelemben fokozottabban kell érvényesíteni a gazdaságosság követelményeit és nem lehet megengedni, hogy "kereskedelempolitikai" okokból kifolyólag tartósan hatalmas veszteségek érjék a népgazdaságot. Ki kell dolgozni a külkereskedelmi adósságok kifizetésének, illetve konvertálásának módját, a gazdaságosabb, fizetési mérleggel záródó nemzetközi kapcsolatok feltételeit.

6.) Mivel legnagyobb hiányosságaink a gazdálkodás módszereiben rejlenek, egyik legfontosabb feladatunk: a népgazdaság tervszerű vezetésének és a gazdálkodás eszközeinek gyökeres megjavítása.

Olyan gazdasági mechanizmust kell kialakítani, amely minden részletében a jövedelmező gazdálkodást ösztönzi, segíti a tisztánlátást és az irányítást a gazdasági vezetés számára.

A tömegek alkotókészsége kibontakozására szigorú tudományos alapokon a jelenleginél sokkal rugalmasabb módszerekkel a dolgozók és alsófokú vezetők iránti nagyobb bizalommal kell vezetni és irányítani.

Összhangba kell hozni a társadalom egyetemes és a dolgozók egyéni érdekeit, messzemenően megvalósítani a termelők közvetlen anyagi érdekelttségét a termelés eredményességének fokozásában.

A vezetőszervek és a termelőegységek területén egyrészt jobban megfelelő, rugalmasabb szervezeti formákat kell létrehozni.

A népgazdaság tervszerű vezetésének tudatos segéd-eszközeként hozzáértően, szélesebb területen kell alkalmazni az értéktörvényt.

7.) Bátrabban és hozzáértőbben kell alkalmazni a gazdálkodásban a NEP módszereit, a termelőerők növelésére, a szocialista fejlődés előbbrevitelére. Ugyanakkor le kell leplezni és meg kell semmisíteni minden olyan nézetet és törekvést, amely elferdíteni törekszik a NEP célját és módszereit, s ezeket akár teljességükben, akár egyes részleteiben tőkés elemek erősítésére, a kapitalista elemek restaurációjára szeretné felhasználni.

A gazdaságpolitikai munkaprogram a munkás-paraszt szövetség, a nemzeti összefogás ügyének szolgálatában azt tekinti alapfeladatának, hogy az előzőekben felvázolt vezérelvek és legfőbb célkitűzések alapján elemezze népgazda-

ságunk egészének és főbb ágazatainak legutóbbi fejlődését, jelenlegi helyzetét és kellő részletességgel kitűzze a szocializmus építésének legfontosabb soronlévő és távlati teendőit...

9.) Az ipari terv felemelésével az ütemet illetően alapvető elméleti hibák is történtek.

- a) A felemelt ötéves terv 1950-1954. évi fejlesztésének ütemét arra a "dogmára" építettük, hogy a nehézipar növekedése egyik évről a másikra abszolút értékben nem csökkenhet.
- b) A Szovjetunió második ötéves terve készítésénél alkalmazott módszereket mechanikusan és sok tekintetben tévesen vettük át. Figyelmen kívül hagytuk, hogy a Szovjetunió lényegesen eltérő feltételekkel, mindenekelőtt alapvetően más nyersanyagokkal számolhatott. Megfeledkeztünk a nemzetközi erőviszonyok alapvető megváltoztatásáról is. Szem előtt tévesztettük, hogy a szovjet nép éppen azzal teljesítette történelmi hivatását, hogy hosszú évtizedeken át értünk is vállalta országának rendkívüli gyorsütemű iparosításával együttjáró áldozatokat és lehetővé tette, hogy a népi demokráciák népei a jólét fokozásának körülményei között valószínűsítsék meg a szocializmust.
- c) Mellőztük a termelőerők színvonalának széles körű és alapvető vizsgálatát, a műszaki adatokra támaszkodó közvetlen összefüggéseket elemző munkáját.
- d) A gazdasági élet problémáiról egy ízben sem készült átfogó jellegű, műszaki adatokkal is megfogalmazott elemzés.

A nagy létesítmények és az egész terv ipari százaléknak tekintetében olyan időpontban születtek döntések, amikor még teljes tájékozatlanság uralkodott afelől, hogy mibe kerül, milyen import biztosítá-

sa vagy belföldi gyártási feladatok megoldása árán lehet egy-egy kitűzött célt elérni.

- e) A terv fő arányait és az ipar belső szerkezetét meghatározó döntések nagy részük egyoldalúan, forintszemlélet, a nemzeti jövedelem mérleg alapján született. A nemzeti jövedelem mérlege értékmutatóira való egyoldalú támaszkodás vezetett a voluntarizmus érvényesülésére, amely a felemelt öt-éves terv nehéziparfejlesztési számaiban különösen kifejezésre jutott...

13.) Súlyos hiba volt, hogy a terv célkitűzéseivel ellentétben a végrehajtás során az ipar és a mezőgazdaság fejlesztését nem mint egyidejű, egymást feltételező folyamatot, hanem egymás után következő feladatot kezeltünk. Amikor ennek következtében a mezőgazdaság termelése nem csak, hogy nem emelkedett, hanem csökkent, nem a mezőgazdaságban még túlsúlyban lévő parasztgazdaságok felemelkedésére, hanem kellő feltételek nélkül a szocialista átalakítás erőszakolt gyorsítására törekedtünk. Ez azonban a mezőgazdasági termelést tovább csökkentette, a népgazdaság fejlesztését még jobban akadályozta. (...)

Figyelembe kell venni, hogy az importált anyagokkal készült cikkekben a lakosság ellátását nem lehet a termelés és anyagellátás szektorális eltolásával megoldani, hanem csak az összes importált anyagmennyiség növelésével. Amellett, hogy az ilyen szakmában se kössük feltételekhez az iparendedélyek kiadását, mert államunk az iparjogosítvány kiadása mellett nem vállal garanciát az anyagellátás biztosítására is. Ennek következtében a fölös iparendedélyeket ugyanis vissza fogják adni.

Ez a nézet helytelen, mert nem veszi figyelembe azt a konjunkturális lehetőséget, amely arra készíti a kisiparost, hogy a szocialista szektor részére kiutalt anyagok

egyrészt korrupciós úton is megszerezze, s. meg is szerzi az igen magas jövedelem elérése érdekében...

Importigényes ágazatokban az anyagellátás biztosítása nélküli létszámnövelés csak az árak növeléséhez és nem az ellátás javításához vezet...

4.) A párt helyesen ismerte fel azt is, hogy a proletárdiktatúra megteremtése, a mezőgazdaság szocialista átalakításának megkezdése alapvető változásokat tesz szükségessé az egész falusi politikában, a munkásosztály és az egyes paraszti rétegek viszonyában.

a) A párt helyesen értékelte és most is tudatában van annak, hogy a falusi politikának központi kérdése a szocialista építés idején a középparasztsághoz való jó viszony, szoros szövetség kialakítása a középparasztsággal. A középparasztság megnyerését állítja első helyre parasztságunk osztályrétegződésének - a kapitalista viszonyokkal gyökeresen ellentétes - főiránya: a középparasztosodás. A középparasztok alkotják a dolgozó parasztság jelentős többségét, ... hozzájuk tartozik a földterület, a mezőgazdasági termelőeszközök és az árutermelés legnagyobb része. Nélkülük és ellenük nem építhető fel a szocializmus a mezőgazdaságban.

d) A párt ért el eredményeket a középparasztsággal való szövetség kiépítésében. Egészében azonban nem sikerült szoros és szilárdan megalapozott szövetséget teremteni középparasztsággal, bár ezt a párt először 1946-ban, a MKP III. kongresszusán, tehát jóval a fordulat éve előtt célul kitűzte. A sikertelenség fő oka, hogy a párt e határozatát nem támasztották alá kellő gazdasági intézkedések. A párt és a kormány rendelkezett a középparasztság gazdasági érdekeinek kielégítéséhez, a munkásosztály és a középparasztság tartós szövetségének ki-

építéséhez szükséges eszközzel, szilárdan korábban tartotta az államhatalmat és a népgazdaság kulcspozícióit, tervszerű gazdálkodást folytatott.

c) Ezekkel a lehetőségekkel azonban a fejlődés második szakaszában (1949-53) nem élt eléggé, mert túlbecsülte a kapitalista veszélyt, a kis- és középparasztok gazdasági erősödésével együtt járó kulákosodás lehetőségét és veszélyét. Ezért szűkkeblűnek mutatkozott a középparasztság jogos és a szocializmus építésének egyetemes érdekeivel szorosan egybetartozó igényeivel szemben. Mivel nem vetjük figyelembe, hogy a fordulat óta népgazdaságunkban már zömmel a szocializmus gazdasági törvényei szabják meg a fejlődés fő irányait, a kisparaszti gazdaság fejlődését helytelenül - azonosnak tekintettük a kapitalizmus erősödésével. Ebből következően a kisparaszti felemelkedés és a termelőszövetkezeti mozgalom fejlesztése között kifejezett ellentmondást láttunk és azt a fejlődést nem csak nem támogattuk, hanem erőteljesen háttérbe szorítottuk. Nem értelmeztük reálisan a magyar falu felszabadulás utáni fejlődésének a földreformtól a fordulat évéig terjedő szakaszát. Eltúloztuk az alapvető folyamatot: a középparasztosodás mellett mindjobban háttérbe szorított polarizációt, a középparasztság egy részének kulákosodását és másik részének elszegényedését. Nem támogattuk a középparasztság erősödését, félve attól, hogy kulákká válnak. Kialakult az a vélemény, hogy a dolgozó parasztság széles tömegei előtt csak két választás lehetséges: vagy lesüllyedés, vagy termelőszövetkezet. Ennek következménye lett az egyénilleg gazdálkodó parasztság termelőerőinek, gazdaságainak fejlesztéséről való lemondás a mezőgaz-

daság szocialista átépítésének megkezdésével. Ez a lemondás pedig a legfontosabb gazdasági alapot húzta ki a munkás-paraszt szövetség, elsősorban a középparaszttal való szövetség alól.

- d) A tőkés veszély eltúlzása miatt csúsztunk át a kulákság korlátozásának és kiszorításának politikájáról a kulákság tömeges likvidálására is, ami tovább bénította a középparasztsággal kötött szövetséget. Eltúlozták a kulákság ellenállásának, támadásának erejét is, és egyes helyeken frontális támadást indítottunk a kulákság ellen.
- e) A középparasztsággal kötött, de ilyen módon kellően meg nem alapozott szövetséget 1949-53 között a kulákság korlátozásában és a termelészövetkezeti mozgalom fejlesztésében elkövetett hibák viszonylag könnyen meglazíthatták. A munkásosztály és a középparasztság szövetsége ezek miatt nem töltötte be maradéktalanul legfőbb hivatását, nem mozdította elő kellőképpen a szocializmus építésének, a munkásság termelői növelésének, a termelészövetkezeti mozgalom fejlesztésének ügyét.

5.) Az iparosítás meggyorsítása, az ötéves terv felemelése a mezőgazdaságban különösen kiélezte a népgazdaság szocialista átszervezésének tényleges és általános túlfeszítését.

A párt helyesen tűzte ki a szocialista nagyipar és szétaprózott kisárutermelő mezőgazdaság közötti ellentmondás végleges megszüntetésének módját, a mezőgazdaság szocialista átépítését. Ugyanakkor nem fordított figyelmet az ellentmondás ideiglenes átalakítására a mezőgazdasági termelés - tehát egyben a kisparashti termelés - fejlesztésére és a végleges megoldás minél zökkenőmentesebb végbevitelére.

Ára: 96,- Ft